

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (546)
травень-червень
2019

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *О.О.Рафальський*
(Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
Т.Г.Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко*
(Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реент* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реент*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №5 від 30.05.2019 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO,
ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Slavic Humanities Index,
РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова-Зінченко

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №78
Підписано до друку 26.06.2019 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Горобець В.** Військові служителі в Гетьманщині: групи, статус, соціо професійна організація 4
- Ляковська С.** «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.) 25
- Генега Р. (Львів).** Система громадського харчування повоєнного Львова: старі та нові практики 49
- Ryabchenko O. (Kharkiv).** Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor 74

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Тараненко С., Кабанець Є.** Датування мурів Печерського монастиря: аналіз та критика джерельної бази 93
- Люта Т.** Історія посвят престолів Києво-Софійського собору 108

ДИСКУСІЇ

- Монолатій І. (Івано-Франківськ).** До питання про характер (не)революційного руху на Східній Галичині в 1918 р. 133

ПУБЛІКАЦІЇ

- «Страшенно важно зберігти в се время люте живий партійний осередок»: листи М. Грушевського з бібліотеки Національного інституту ім. Осолінських (*вступна стаття й публікація Віталія та Вікторії Тельваків, Дрогобич*) 155

MISCELLANEA

Русина О. Повсякдення Острозьких у світлі реєстру князівського майна.....	172
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров (<i>І.Гирич</i>)	184
Жванко Л. Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918) (<i>В.Шевченко</i>)	189
Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії (<i>В.Баран, Луцьк; М.Кучерена, Луцьк</i>)	192
Kappeler A. Ungleiche Brüder: Russen und Ukrainer: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart (<i>С.Стельмах, Ю.Шаповал</i>) ...	200
Obertyn. Обертин. אָרטיקל. Оповіді о жыціу miasteczka. Оповіді про життя містечка (<i>М.Литвин, Львів; Л.Хахула, Львів</i>)	207
Черніков І. З пережитого (<i>В.Нагайчук</i>)	213

ХРОНІКА

Білоус Н. Міжнародна наукова конференція з нагоди 450-ліття підписання Люблінської унії «“Рівні до рівних, вільні до вільних”: Люблінська унія 1569 р. в історії Центрально-Східної Європи»	220
Каліщук О. (Луцьк). Всеукраїнський круглий стіл «Між-національні відносини у Центрально-Східній Європі 1921–1945 рр.»	224

ЮВІЛЕЇ

Лисенко О. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора О.Реєнта	226
--	-----

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	236
---	-----

УДК 323.3:316:45:94(477)«17»

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ

доктор історичних наук, професор,
завідувач сектору соціальної історії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), victor_gor@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

ВІЙСКОВІ СЛУЖИТЕЛІ В ГЕТЬМАНЩИНІ: ГРУПИ, СТАТУС, СОЦІОПРОФЕСІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ*

***Анотація.** Досліджується один з елементів соціальної структури Української козацької держави, а саме спільнота військових служителів. **Метою роботи** є структурне вичленення цієї групи із загальної соціальної мозаїки Гетьманщини, диференціювання окремих її категорій у залежності від соціального походження служителів, їх підпорядкування, набору соціальних преференцій за службу, а також джерел її оплати. **Методологічну основу** становить принцип історизму в єдності всіх його компонентів, системності та науковості. Дослідження орієнтовано на залучення історично-порівняльного, історично-типологічного, історично-системного методів. Широке застосування отримали прийоми мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що це – перше в українській історіографії комплексне соціальне дослідження служительської корпорації Гетьманщини, в якому робиться спроба стратифікації цієї неоднорідної спільноти, встановлення кількісних показників, а також виявлення якісних статусних ознак окремих груп, що входили до неї. **Висновки** зводяться до кількох моментів. Установлено, що до складу служительської спільноти входили різноманітні категорії, які умовно можна розділити на служителів військових, ратушних, обозних майстрів, фіскальних і канцелярських, а також таких, що несли службу не на користь усього Війська Запорозького, а його окремих представників. За своїми функціональними обов'язками, соціальними статусними показниками й місцем в ієрархії козацького стану, а також джерелами матеріального забезпечення, під категорію саме військових служителів Гетьманщини підпадають артилерійські служителі – пушкарі й гармаші, та військові музики. Звернуто увагу на регіональні особливості статусних характеристик представників цієї соціальної групи, а також відмінності в їх кількісних показниках у різних полках. Досліджено проблему соціального авансу від входження до групи військових*

* Дослідження виконане за грантової підтримки Наукового товариства ім. Шевченка у США.

служителів, а також заторкнуто питання матеріальної винагороди за несення служби різними її категоріями.

Ключові слова: Гетьманщина, Військо Запорозьке, військові служителі, соціальна структура, локальні соціальні групи, пушкарі, гармати, військові музики.

Соціальна мозаїка ранньомодерної Європи, як уже зауважувалося в історіографії¹, рідко коли (а фактично ніколи) вписується у класичну схему трирівневого станового поділу суспільств, де панує чітке дотримання ієрархії великих, переважно соціально замкнених, груп/станів, об'єднаних зсередини усвідомленням власної корпоративної ідентичності, володінням певним престижем, пакетом соціальних зобов'язань, прав і привілеїв. Насправді ж реальна модель соціальної взаємодії завжди більш мозаїчна й багатомірною. У ній широко представлено більш-менш чисельні або ж зовсім малі соціальні та соціо професійні верстви, групи, які, попри свої розміри, володіють закріпленим чи то правом, чи традицією, специфічним набором привілеїв, обов'язків, які й формують їх унікальний соціальний статус – нехай і недостатньо розвинутий у порівнянні з класичними становими зразками, можливо, трохи суперечливий і не зовсім чітко артикульований, або ж такий, що поєднує характеристики різних соціальних спрямувань, дець привілейованих, а дець і тяглих станів. Реальне життя завжди складніше за його схематичне представлення.

Не стало винятком із цього загальноєвропейського правила й соціальне облаштування Гетьманщини, яке успадкувало немало з традицій державного життя Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а, крім того, виробило певні власні соціальні новотвори, що втілювалися в існуванні цілого ряду унікальних соціальних і соціо професійних груп. Для того, аби уявити повною мірою, якою була насправді модель соціальної взаємодії Війська Запорозького, необхідно дослідити окремі фрагменти цієї багатопланової соціальної мозаїки. Що являли собою малі за кількістю й суспільним значенням соціальні групи? Наскільки чисельними вони були? Якими – універсальними чи унікальними – стали соціальні моделі в різних полках козацької держави?

Чи не найбільш успішно на сьогодні, передовсім завдяки працям І.Кривошеї, а також відомим попередникам цієї дослідниці, вивчено групи неурядової старшини Війська Запорозького². Чимало уваги приділено й різним старшинським

¹ Див.: Горобець В.М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.49–67; Його ж. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни» // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.8. – К., 2008. – С.184–201.

² Див.: Окінішеч Л. Значення військового товариства в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СLVII. – Мюнхен, 1948. – 223 с.; Кривошея І.І. Значення товариства Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства // Наукові записки: Збірник праць молодих учених та аспірантів. – Кн.1. – Т.19. – К., 2009. – С.271–283; Її ж. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2010. – №2/3. – С.124–136; Її ж. Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. // Гілея: Науковий вісник: Зб. наук. праць. – Вип.52. – К., 2011. – С.216–235; Її ж. Присяга російським царям XVII–XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини // Сіверянський літопис. – 2011. – №4. – С.17–26; Її ж. Неурядова старшина Миргородського полку XVII – першій третині XVIII ст. //

групам – полковникам, генеральним старшинам³. Натомість об'єктом пропонованої студії стала соціально неоднорідна група військових служителів.

Інститут військових служителів (або слуг) у Війську Запорозькому, можна зі впевненістю стверджувати, існував від самих початків організаційного становлення соціовійськової структури козацтва. Така впевненість ґрунтується на двох передумовах. Насамперед на усвідомленні того незаперечного факту, що козацтво як соціальне явище зароджувалось і розвивалося не ізольовано від навколишнього світу, а в тісному генетичному зв'язку з темпорально співзвучними йому аналогічними формаціями ранньомодерної Європи, передовсім тісно контактуючи з відповідними аналогами Речі Посполитої й Османської імперії та її кримського васала. Організаційні ж засади функціонування, скажімо, коронного війська передбачали існування вельми розгалуженої мережі військової челяді. Так, наприклад, Йоахим Єрлич, описуючи виступ польного гетьмана Єжи Любомирського з Луцька в похід на Ляховичі в 1660 р., зауважував, що реґіментар мав під своєю булавою 20 тис. вершників, 10 тис. піхотинців, «окрім чисельної челяді й охотників, кількість якої обраховували в 40 або навіть більше тисяч»⁴. Або ж восени 1689 р., коли коронні війська брали в облогу Кам'янець-Подільський, на 18 тис. жовнірів припадало аж 30 тис. «челяді обозної»⁵. Аналогічно й в організаційній структурі іншого сусіда Війська Запорозького – Кримського Юрту – значну частину учасників походу становили не вояки, які безпосередньо брали участь у бойових діях, а різні «казандзі» («дідці, утриманці»⁶), задіяні в обслуговуванні. Так, згідно з описом брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького, у таборі кримсько-ногайського війська під Білої Церквою в 1626 р. перебували близько 40 тис. вершників і приблизно така ж кількість «казандзів тобто мотлоху»⁷. Згідно з відомостями автора «Щоденника війни з Шереметом», під час осінньої кампанії 1660 р. на допомогу

Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова: Серія 6: Історичні науки. – Вип.9. – К., 2012. – С.86–100; *Її ж.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). – Т.1. – К., 2014; *Її ж.* Неурядова старшина Гетьманщини // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. – Т.2. – К., 2018. – С.42–80 та ін.

³ *Горобець В.* Генеральна старшина Війська Запорозького // Український Гетьманат... – Т.1. – С.101–122; *Його ж.* Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни». – С.184–201; *Його ж.* Полковники Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій // Український Гетьманат... – Т.1. – С.123–160; *Його ж.* Малі соціальні групи козацького стану // Там само. – Т.2. – С.81–104; *Пришляк В.* Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст. // Там само. – Т.1. – С.161–235; *Сокирко О.* Наймити в козацькому війську другої половини XVII – середини XVIII ст. (до постанови проблеми) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т.14. – Х., 2011; *Його ж.* Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С.64–77; *Його ж.* «Панове жовніри»: Формування й еволюція жовнірських громад у XVIII ст. // Соцдум. – Вип.8. – С.202 та ін.

⁴ [Jerlicz]. *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Т.2. – Warszawa, 1853. – С.51.

⁵ *Sikora R.* *Zapomniana armia // W kręgu Hadziaczka A.D. 1658: Od Historii do Literatury.* – Kraków, 2008. – С.158. Загалом же Р.Сікора, зауважуючи значну питому вагу цього «забутого війська», пропонує для з'ясування чисельності обозних слуг використовувати нескладну математичну формулу: кількість наявних у поході кіннотників множити у два рази.

⁶ На думку Д.Вирського, походить від татарського «казанчі» – «котельник» (див.: *Вирський Д.* Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива...» Яна Доброцького // Український історичний журнал. – 2010. – №6. – С.159).

⁷ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.257.

коронним гетьманам під Чуднів прибули «40 тисяч шабель не рахуючи кошових людей»⁸. Стосовно ж призначення цих «кошових людей», А.Барсуков, описуючи Чуднівську кампанію, зауважував, що на них було покладено обов'язки випасання коней, оберігання здобичі й «узагалі служба при обози»⁹.

Окрім аргументів із царини історичної компаративістики, підтвердження висловленої впевненості знаходимо і в емпіричному матеріалі. Так, наприклад, третій пункт інструкції Війська Запорозького послам до польного гетьмана Станіслава Конецпольського від 27 червня 1626 р. називався «Про слуг гарматних, про пушкарів»¹⁰. Дослідник історії козацького війська та військової майстерності І.Стороженко, ґрунтуючись на аналізі як січових реєстрів, так і спогадів запорожців, також висловлював тверде переконання щодо існування бойового й допоміжного складу козаків куреня Війська Запорозького Низового. При цьому в реєстри останні не вносилися, «оскільки для бойових дій не залучалися, а використовувались [...] під час походів – для виконання допоміжних військових функцій (іздові, конюхи, ковалі, зброярі і т. ін.)»¹¹.

Але повернімося до реалій Української козацької держави середини XVII–XVIII ст., і передовсім спробуємо з'ясувати, які соціальні групи населення Гетьманщини інституційно підпадали під визначення військових служителів та до яких категорій і страт вони відносилися.

За своїми кількісними показниками зазвичай найчисельнішою групою військових служителів були козаки, котрі забезпечували функціонування полкової артилерії – гармаші та пушкарі. Останні виділялися з-поміж решти військових слуг Війська Запорозького й своїм значенням. Наприклад, восени 1664 р. гетьман Павло Тетеря, формулюючи вимоги на вальний сейм Речі Посполитої, серед іншого наполягав на дозволі мати під своєю командою 300 вояків – «вибраних людей, гетьману і старшині відданих, зичливих королю, яких ніколи від армати не віддаляти і тримати в повній кількості [...] в особливому респекті гетьмана і старшини», у числі котрих і «пушкарі, армаші [...] повинні постійно бути при арматі»¹². Певен, що така пильна увага українського гетьмана до артилерії Війська Запорозького та її обслуги аж ніяк не здивувала керівництво Речі Посполитої. Адже як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському королівська й великокнязівська влади здавна неабияк опікувалися цією цариною¹³.

⁸ [Grabowski A.] Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.1. – Kraków, 1845. – S.144.

⁹ Барсуков А. Род Шереметьевых. – Кн.5. – Санкт-Петербург, 1888. – С.312.

¹⁰ Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. – Л., 1908. – С.296; Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – К., 2016. – С.298.

¹¹ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Кн.1: Воєнні дії 1648–1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – С.24–25.

¹² Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie. – Dział rękopisów. – 402. – №22. – S.562–563; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроевої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – К., 2000. – С.40–61; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.435; Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – С.115.

¹³ Зокрема польським і литовським дослідникам відомі артикули короля Сигізмунда Августа щодо пушкарів, датовані ще 3 серпня 1557 р. (див. Krola Zygmunta Augusta artykuly

Отож, поза всяким сумнівом, до числа військових служителів Гетьманщини варто включити генетично пов'язані ще з устроєм Запорозької Січі соціо професійні групи, які, що особливо важливо, були безпосередньо залученими до військової справи, зокрема до обслуговування артилерії – гармашів («армашів») і пушкарів. У документах XVII–XVIII ст. вони зазвичай об'єднуються визначенням «артилерійські служителі».

Так само безальтернативно виглядає включення до числа слуг Війська Запорозького різноманітних категорій військових музик – довбишів, трембачів, пищалок тощо. Поява соціальних груп артилерійських служителів, як і військових музик, була обумовлена потребою в належній організації козацтва, а у часи існування козацької державності їх структурна побудова набула завершених форм, функціональні показники суттєво розширилися (про що детальніше йтиметься нижче). При цьому за свою службу, крім певних соціальних преференцій, вони, як і згадані артилерійські служителі, отримували з Військового скарбу винагороду, а саме з фондів так званих «служительських сум» чи «служительських зборів»¹⁴.

Ще одна соціальна категорія, представників якої було задіяно в обслуговуванні військової артилерії та козацького обозу загалом (до того ж платню за свою службу нерідко вони отримували не лише зі «служительських сум» Військового скарбу, а й, що цікаво, у розмірах, зазвичай ідентичних платні пушкарів і гармашів¹⁵), складалася з ковалів, стельмахів, слюсарів, римарів. Щоправда, представники цих груп, на відміну від артилерійських служителів і військових музик, безпосередньо до бойових дій не залучалися, а використовувалися під час походів для виконання допоміжних функцій, і в козацьких «компутах» далеко не завжди значилися серед військових служителів. Більше того, вони загалом могли не належати до козацького товариства, а на службу Війська Запорозького рекрутуватися з числа поспільства або міщан. У фінансових звітах про отримання річної платні нерідко містилися приписки про них як про «майстерових»¹⁶. Вочевидь, саме таким і був їх статус у Війську Запорозькому. І саме в такому статусі – як обозних майстрів – їх варто включати до різношерстої соціальної групи служителів.

Важливу роль в обслуговуванні козацького обозу відігравали так звані палубничі, конюшені, стойники, фурмани, коновалі, стайничі або стадники, тобто слуги, зусиллями яких забезпечувалася реалізація логістичних

dla puszkarzy // Polskie ustawy. – S.74–78). Причому, на думку багатьох фахівців, існували й більш ранні нормативні акти, що регулювали цю сферу (див.: *Lopatecki K.* «Disciplina militaris» w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII w. – Białystok, 2012. – S.548; *Каляда В.В.* Артыкулы пушкарске 1557–1567 гг. як крыніцы вайсковага заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага // *Леў Сапера (1557–1633 гг.) і яго час.* – Гродно, 2007. – С.184–186). А ось визначальним мотивом для видачі артикулів, як випливає з тексту документа, було прагнення утвердити привілейоване становище королівських пушкарів у Короні, аби вони – «вірні» та «мужні» – мали змогу, згідно з тими артикулами, давати собі раду (див.: *Krola Zygmunta Augusta artykuly dla puszkarzy.* – S.74).

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.63. – Спр.16. – Арк.39–39 зв.; Ф.80. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.1–56; Ф.108. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.1–40; Спр.97. – Арк.1–401.

¹⁵ Там само. – Ф.63. – Спр.16. – Арк.39–39 зв.

¹⁶ Там само. – Арк.39.

завдань, що стояли перед козацьким військом. Зрозуміло, що аналоги цих слуг можна відшукати в будь-якій тогочасній армії Європи, де використовувалися як бойові, так і тяглові коні. Згідно зі своїми функціональними обов'язками (а вони передовсім доглядали коней і волів, обслуговували вози й так звані «палуби», що використовувалися для транспортування особливо великих вантажів) вони цілком підпадали під означення військових служителів. Грошове та натуральне утримання за службу їм не видавалося, натомість вони користувалися певним пакетом соціальних преференцій, які передовсім полягали у звільненні від так званих загальнонародних повинностей у мирний період і від прямої участі в бойових діях під час походів.

Не більше певності й у тому, чи доречно зараховувати до категорії класичних військових слуг привілейовані соціо професійні групи дозорців, шафарів, «індуктаторів», полкових комісарів та інших служителів, функціональні обов'язки котрих були пов'язані не з виконанням військових завдань, а винятково з фіскальною сферою. Зауважу, що за своїм соціальним статусом і складом отриманих привілеїв вони корелюються з категорією військових слуг, в офіційній документації гетьманських урядів на цілком законних підставах включаються в розряд «протчих служителей», котрим за виконання специфічних обов'язків було передбачено видачу «в рок денег, хліба и протчего»¹⁷. Утім при ратушах існували і свої власні «шафари» та «завідовці», котрі опікувалися міськими зборами й рекрутувалися з числа міського населення. За свою службу продовольство вони отримували також із ратуші¹⁸.

Близькими до служителів-фіскалів за своїм статусом і функціями були й ті служителі, які забезпечували справне функціонування полкових та сотених канцелярій, судових установ – писарі, підписки, протоколісти тощо. Вступ на службу до військових і судових канцелярій Війська Запорозького навіть вихідців із міщан і посполитих забезпечував їм включення в козацькі компути. За службу їм належало платити також із Військового скарбу, причому саме зі «служительських сум». Утім ближче до середини XVIII ст. в офіційній документації писарів, підписків, протоколістів та їм подібних канцелярських служителів зазвичай означували як «чиновних людей» або «полкових чиновников»¹⁹.

Чимало питань викликає доцільність зарахування до військових служителів і різного роду сторожів, передовсім «польових», «полкових з листами посиляючися», але також і сторожів при полкових канцеляріях та секвестрах, сотених, брамних тощо. З одного боку, за свою службу вони отримували платню зі «служительських» коштів, але соціальним походженням і місцем розташування в переписах та ревізіях полків заперечували належність до козацького товариства²⁰.

Аналогічна картина спостерігається й з так званими городничими, інститут яких у Великому князівстві Литовському відомий ще з XV ст., де вони опікувалися станом фортифікаційних споруд міст, їх пожежною безпекою,

¹⁷ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С.181.

¹⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.299.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.5, 11.

²⁰ Там само. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.12 зв. – 14; Спр.592. – Арк.1–4; Ф.63. – Спр.16. – Арк.26.

завідували ключами від замків (через що подеколи іменувалися в документах ключниками) тощо²¹. За часів гетьманату згадки про городничих надibuємо в документах чи не всіх полкових і сотенних міст²² і, вочевидь, їхні службові обов'язки з плином часу не особливо змінилися. А в «Табелі перечеувій...» від 1732 р., яка вперше в історії Гетьманщини уніфікувала розміри платні служителям у межах усіх полків, гетьман Данило Апостол називав їх, поряд зі сторожами й полковими музиками, тими служителями, «без которых [...] пробыт невозможно», та, відповідно, добивався включення їх у перелік посадових осіб, праця котрих оплачуватиметься також зі «служительських» коштів²³. Водночас, очевидно, що в тих реаліях городничі були відгалуженням міського ратушного управління, приписувалися до ратуш і звідти ж отримували за свою службу кошти (принаймні до реформи Д.Апостола 1732 р.).

Так само при ратушах несли службу й осавульчики, котрі насамперед мали допомагати городовому отаманові наглядати за порядком у місті, виконували різні кур'єрські доручення. Вочевидь, певним регіональним аналогом осавульчиків виступали «гайдуки ратушні». В окремих сотнях Гетьманщини згадувалися й такі служителі, як «соцькі», в інших – «сотничек ратушний», котрі за спеціальну плату чи навіть без неї, а лише за «свободу домов своих», виконували доручення ратушної влади²⁴. А крім того, при ратушах існував відомий із попередніх часів інститут возних, задіяних в організації судочинства. Ратушним господарством опікувався інший служитель – «господар ратушний». Згадуються в документах і такі категорії міських служителів, як ключники (відали господарством ратуші), десятники (виконували функції, близькі до осавульських) та й прості «слуги ратушні». У ратушах окремих міст до категорії служителів входили теслі, рибалки, стадники, «дзеґармістри» (доглядачі годинників на ратушах)²⁵.

Не викликає запитань і доцільність залишення поза соціальним полем військових служителів таких категорій козацтва, як стрільці, вовкогони, дворяни, курінчики, котрі, з одного боку, хоч і входили до козацького товариства та володіли специфічними привілейованими статусами, будучи виведеними з числа сотенних козаків, проте, з іншого боку, жодним чином не підпадають під статусні означення військових слуг саме Війська Запорозького, адже їхні службові обов'язки зосереджувалися навколо завдань охорони, супроводу й життєзабезпечення окремих старшин чи безурядових знатних військових

²¹ Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego / Oprac. E.Janas, W.Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S.8.

²² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.294–295.

²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.VIII. – Спр.232. – Арк.270 зв.; Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далі – Архив СПбИИ РАН). – Колл.150. – Ед.хр.П/21. – Л.7. Принагідно висловлюю вдячність В.Пришляку за надану можливість ознайомитись із фотокопією цього джерела. Про сам документ див.: Пришляк В.В. Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования. – Вып.2 (14). – Июль – Декабрь. – Санкт-Петербург, 2013. – С.137–154.

²⁴ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.294–296.

²⁵ Там само. – С.296–299.

товаришів. Тож ці соціальні групи варто трактувати як військову челядь саме приватних осіб, а не всього Війська Запорозького²⁶.

Нерідко в документах фіскального характеру надibuємо на згадки і про «дворових служителів», котрі також звільнялися від «дачі» зборів. Із контексту таких матеріалів стає зрозуміло, що вони несли свою службу так само на користь приватних осіб в їхніх «жилих дворах». До числа подібних «дворових служителів» зараховували писарів, візників, кухарів, кравців, ковалів, теслярів, шевців тощо²⁷.

Отож якщо вести мову винятково про тих служителів у Гетьманщині, котрих по праву можна класифікувати саме як військових, відкинувши ратушних, приватних, «майстерових», обозну прислугу, «чиновних людей» і подібних їм «протчих служителів», які не були залучені до військової справи, то до їх числа варто насамперед віднести гармашів, пушкарів і військових музик, котрі за своїми статусними показниками й місцем згадувань у компутах і переписах являли собою верхню страту групи служителів, дещо вивисуючись над палубничими, конюшеними, стойниками, фурманами, коновалами, стайничими (стадниками), слюсарями, римарями тощо²⁸, були задіяні у військовій справі та, що не менш важливо, несли службу всьому Війську Запорозькому, а не окремим його старшинам чи гетьманові²⁹. Саме ці категорії служителів і стануть предметом цього дослідження.

Українська козацька держава, як уже зауважувалося вище, успадкувавши на етапі свого становлення чимало традицій суспільної організації та соціальних і політичних інститутів як від Запорозької Січі, так і від Речі Посполитої, у ході свого подальшого розвитку внесла до них чимало новацій, пристосувавши їх до актуальних вимог³⁰. Певні зміни сталися й у структурних і статусних показниках військових слуг. У процесі розбудови козацької державності дещо змінилася номенклатура групи, її окремі представники здобули цілий ряд привілеїв, набули нового статусу чи загалом увійшли до інших соціальних страт. Чи не найбільш показовий у цьому сенсі – приклад змін, що сталися у трактуванні самим Військом Запорозьким номенклатури соціальної групи військових слуг. Так, наприклад, в інструкції послам до польного гетьмана С.Конецпольського Іванові Зборовському, Грицькові Лихопою, Кіндратові Жукову від 27 червня 1626 р., обґрунтовуючи доречність збільшення плати військовому писареві, указувалося, що той «над іншими

²⁶ Про окремі категорії цих привілейованих груп несотенного козацтва див.: *Горобець В.* Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни». – С.184–201.

²⁷ ЦДІАК України. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.1–9.

²⁸ Див.: Там само. – Ф.63. – Спр.16. – Арк.1, 20, 26, 29, 39–39 зв., 47 та ін.

²⁹ Про цю категорію військових слуг див.: *Горобець В.* Військові служителі Гетьманату «другої шеренги»: палубничі, конюхи, коновали, фурмани, стадники, циркульники та інші // Соціум. – Вип.14/15. – К., 2019.

³⁰ Див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

всіма *слугами військовими* (курсив мій – *В.Г.*) запорозькими»³¹. Зрозуміло, що в пізніші часи військовий писар уже не входив до групи військових слуг, а став повноправним членом корпорації генеральних старшин. При цьому писарі нижчих рангів – полкові й сотенні – попри свою належність, відповідно, до полкової та сотенної старшини, грошову плату за службу в «писарському званні», як уже зауважувалося, отримували саме зі «служителських денег»³².

У сенсі ж визначення місця тієї чи іншої соціальної або соціо професійної групи у загальній службовій ієрархії Війська Запорозького доволі показове вже саме місце розташування в переписах. Категорії артилерійських служителів і військових музик у полкових компутах переважно фіксувалися або слідом за бунчуковими та значковими товаришами, або відразу за соціально престижною категорією кінних козаків полкових сотень. Так, наприклад, у переписних книгах Полтавського полку від 1721 р. категорію військових слуг було записано слідом за кінними козаками Полтавської сотні³³, у «Відані полкового города Полтави...» за 1732 р. – відразу за бунчуковими товаришами і знатними вдовами бунчуковими³⁴. У переписних книгах Миргородського полку 1723 р. представників цієї соціальної групи козацтва вписано відразу після сотенної старшини Миргородської полкової сотні³⁵. А ось у присяжних списках Стародубського полку від 1718 р. частину військових слуг – музик військових, гармашів полкової артилерії – вписано відразу після полкової старшини і значкових товаришів та перед бунчуковими товаришами³⁶, а тих, що мешкали не у Стародубі, а у Мглинській сотні, записано вже після сотенних козаків Мглина, перед тамтешніми цеховиками³⁷.

Зазвичай уже сам порядок розміщення тих чи інших соціальних груп у переписних книгах полків був свідченням певного соціального статусу і престижу, а отже й володіння учасниками групи певним набором соціальних привілеїв. Утім у нашому випадку розташування зазначеної спільноти в переписних книгах слідом за привілейованими групами безурядової старшини було не стільки свідченням її надто високого місця у соціальній ієрархії полку, скільки маркуванням сфери несення ними військової служби та адресату їхньої підпорядкованості – полкової старшини. Водночас виокремлення військових слуг із маси тяглового й пішого товариства все ж вказувало на певний соціальний аванс – звільнення від виконання повинностей на користь Військового скарбу, а отже певну соціальну престижність від входження до цієї групи.

³¹ Принаймні саме таким чином відчитав відповідний пункт інструкції К.Лопатецький, опрацьовуючи документ із копії Бібліотеки Рачинських (див.: *Lopatecki K.* «Disciplina militaris»... – S.273). Натомість укладачі археографічного збірника, слідом за впорядниками «Жерел до історії України-Руси», подали зазначений фрагмент як «заслуги писаря військового, котрий над інші всякі заслуги військові лаборує і на якому тягар головний полягає» (див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги.* – К., 2016. – С.298).

³² Див.: ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.16. – Арк.15, 20, 48 та ін.

³³ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.54481. – Арк.3 зв. – 4.

³⁴ Там само. – Спр.54335. – Арк.1 зв.

³⁵ Там само. – Спр.54479. – Арк.6 зв. – 7.

³⁶ Присяга Стародубського полку 1718 р. / Упор. І.Ситий, С.Горобець. – Чернівці, 2017. – С.92–95.

³⁷ Там само. – С.95, 188.

Важливо також звернути увагу на той факт, що роль артилерії Війська Запорозького була помітна не лише у час воєнних протистоянь – не менш затребуваною вона була й у мирний період передовсім як уособлення лицарської потуги та слави, атрибут влади, певний елемент процесу легітимізації важливих політичних рішень. Зокрема, як слушно акцентує дослідник історії козацької артилерії О.Сокирко, серед українських козаків уже від XVI ст., подібно до інших армій Європи, особливо шанувались і мали неабияке символічне значення гармати жалувані, що несли на собі герби суверенів, а також трофейні, котрі особливим чином засвідчували бойову звитяжність³⁸. Промовистим підтвердженням цій тезі служить хоч би звернення Війська Запорозького за гетьманування Павла Тетері до короля та сейму від 1666 р. з приводу повернення відібраних у козаків перед тим коронними жовнірами гармат: «Усі клейноди, гармати й скарби, протягом багатьох років кривою набуті як антецесорами нашими, так і нами самими [...] аби ласкою й добротою батьківською були нам, Війську вірному Запорозькому, усі привернені й віддані, з чого б могли ми тішитися не лише зараз, але й по тому»³⁹.

Стосовно ж використання військової артилерії в мирний час, то згадки про такі випадки надібуємо в найрізноманітніших варіаціях. Зокрема артилерійські залпи були важливим атрибутом легітимності під час виборів на гетьманство. Так, при обранні Д.Апостола 1 жовтня 1727 р. «пополуночи в седмом часу сигнал ис трех пушек показан», який і закликав козаків, старшин, представників вищого православного духівництва на раду⁴⁰. У той момент, коли вповноважений представник імператора Петра II передавав новообраному регіментареві гетьманську булаву та інші клейноди (як описується в офіційному звіті імператорського посланця), «была пальба из мартиров, как около того места стояли, а из города из пушек»⁴¹. Аналогічно змальовував цей епізод і присутній на раді бунчуковий товариш Яків Маркович: коли Д.Апостол прийняв гетьманські клейноди, «тогда стрелба учинилась во всѣх полках и от полку солдат, которіи тут же на другой сторонѣ площадѣ стоял, и с пушек по роскатах»⁴². По завершенні врочистого богослужіння та після складання гетьманом присяги, за інформацією Я.Марковича, Д.Апостол виступив із промовою, завершення якої відбувалося «при стрелбѣ пушечной». І навіть святковий банкет, на якому «гетман с минѣстром и архиереями и всѣми [...] кушали» проходив «при стрелбѣ пушечной». Більше того, триденне відзначення у Глухові гетьманського обрання також супроводжувалось артилерійськими салютами⁴³.

Аналогічно й описи процедури обрання на полковництво рясніли згадками про активне використання полкової артилерії: «была одиножды изъ 9 пушекъ

³⁸ Сокирко О. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.35.

³⁹ Цит. за: Крикун М. Між війною і радою... – С.219, 221, 242.

⁴⁰ Окнишевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. – Додаток №12. – С.175.

⁴¹ Там само. – С.176.

⁴² Маркович Я.А. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Ч.ІІ: 1726–1729 гг. / Под ред. А.М.Лазаревского. – К., 1895. – С.179.

⁴³ Там же.

пальба» – як сигнал про обрання на уряд; «трократна изъ пушокъ палба» – під час подячної служби Божої; «гуляли долго вночь [...] и при пушечной палбі»; урочистості завершилися святковим бенкетом у новообраного полковника при «многократной зъ мартировъ и мелкого ружья палбі». Ще більш гучно проходили врочистості, пов'язані з імператорським домом. Наприклад, проголошення офіційного спадкоємця трону 17 жовтня 1742 р. у Глухові відбувалося «при трекратной изъ 51 пушки и гварнізонного глуховского полку біглымъ огнемъ палбі». «Праздновано рождение ея імператорскаго величества» 28 січня 1732 р. так само «зъ пушечною стрілкою». Урочистості з нагоди чергової річниці Полтавської битви 27 червня 1742 р. включали у себе «службу Божу и молебствія, бывшего зъ пушечною палбою изъ 21 штуки». Не обходилося без артилерійських салютів навіть під час Різдва, Нового року, Великодня та інших церковно-релігійних свят. Зокрема стародубський полковий суддя Микола Ханенка занотував, що при святкуванні Йордану у Стародубі 6 січня 1732 р. «по службахъ была процессія на ріку и по одправленномъ водосвятіи, палено зъ 7 пушекъ»⁴⁴. Вельми показова у цьому сенсі й публікація Петербурзькою академією наук 17 лютого 1740 р. спеціального «Изображения», де містився детальний опис феєрверка «при отправлении всенароднаго торжества [...] о благополучно заключенном [...] мире» з Османською імперією⁴⁵, який і мав бути взірцем для влади на місцях при організації подібного роду врочистостей.

Зважаючи на таку активну задіяність військової артилерії в публічному житті гетьманської столиці та полкових центрів, необхідно було мати й відповідне кадрове забезпечення. Стосовно кількісних показників, то у списках козацького товариства з присяги Миргородського полку 1718 р. надібуємо на згадку про окремих спільний курінь «армашов и пушкарров войскових» у складі 17 осіб⁴⁶. Перепис того ж полку 1723 р. фіксував наявність 4 пушкарів та 11 гармашів⁴⁷. У Полтавському полку в 1720-х рр. таких осіб було загалом 10, у середині 1730-х рр. – уже 14, а ось на початку 1750-х рр. – 19. Ревізії 1722–1723 рр. свідчать, що у цей час у Чернігівському полку було 4 пушкарів і 9 гармашів, у Миргородському – 4 пушкарів та 7 гармашів, у Гадяцькому – по 4 пушкарів і гармашів, а у Прилуцькому – лише 3 пушкарів та 4 гармашів. Згідно з відомостями 1736 р., у Ніжинському полку було по 6 пушкарів і гармашів⁴⁸. Так само й у Чернігівському полку кілька років перед тим, під час присяги 1732 р., згадано 12 полкових пушкарів⁴⁹, під якими, вочевидь, розумілись як пушкарі, так і гармаші. Цікаво, що Чернігівський полк, виступаючи в 1738 р. в похід у ході російсько-турецької війни, узяв із собою лише три півторафунтових гармати, якими вже опікувалися 17 «служителів»⁵⁰.

⁴⁴ Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727–1753). – К., 1884. – С.123.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – №85. – Арк.1–2 зв.

⁴⁶ Присяга Миргородського полку 1718 р. / Опрац. Д.Вирський, Р.Москаленко. – К., 2012. – С.37–38.

⁴⁷ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.54479. – Арк.6 зв.

⁴⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.434.

⁴⁹ Именная роспись Черниговского полка 1732 г. – Х., 2010. – С.42.

⁵⁰ Модзалевский В.Л. Судьба малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Вып.11. – Чернигов, 1915. – С.16.

Щоправда, у числі цих військових слуг (із великою долею вірогідності можна стверджувати) крім гармашів і пушкарів мали бути й інші служителі, які традиційно перебували при артилерії, а саме конюхи, палубничі тощо. А ось згідно з фінансово-обліковими книгами Київського полку, у середині 1740-х рр. до складу полкової артилерії «яко служителі» входили осавул, хорунжий, по 5 пушкарів та «армашів»⁵¹.

Показово, що в 1763 р. кількість артилерійських військових служителів у Стародубському полку було доведено до 20 осіб – по 10 пушкарів і гармашів⁵². Облікові дані цього полку початку 1760-х рр. із певною долею вірогідності можна екстраполювати й на інші полки – як свідчення відповідної тенденції не лише щодо впорядкування гетьманом Кирилом Розумовським справ генеральної військової артилерії⁵³, а й збільшення кількості військових служителів. Адже, згідно з матеріалами присяжних листів 1718 р., на той час у Стародубському полку налічувалося лише 5 пушкарів і 4 гармашів⁵⁴. Для того, аби зрозуміти, мало це чи багато, зауважимо для порівняння, що штат генеральної військової артилерії в 1729–1734 рр. включав 10 пушкарів і 20 гармашів, а в 1738 р. – 12 пушкарів і 14 гармашів⁵⁵.

Говорячи про числові показники військово-служилої групи, помічаємо, що здебільшого кількість гармашів у полках була вдвічі більшою, аніж пушкарів. Утім в окремих випадках ці категорії приблизно зрівнювалися. Стосовно ж функціональних особливостей несення служби, то, як зауважує О. Сокирко, різні номінативи, під якими ці військові служителі козацької артилерії фігурували в документах другої половини XVII – упродовж XVIII ст., указували на певні відмінності в їх спеціалізації, однак у джерелах вони не конкретизувалися⁵⁶.

Натомість документи засвідчують показову різницю в розмірах жалування, котре в пушкарів зазвичай було вищим. Так, на початку 1720-х рр. у Чернігівському полку останні отримували по 50 зол., а гармаші – по 35, у Гадяцькому, відповідно, по 3 руб. (близько 15 зол.) і 2 руб. (до 10 зол.). І лише пушкарі та гармаші Ніжинського полку в 1732 р., як і Прилуцького в 1747 р., одержували нарівно – по 5 руб.⁵⁷

Стосовно ж розбіжностей у функціональних обов'язках пушкарів і гармашів, то у джерелах їх у достатній мірі не опредметнено. І у цьому контексті особливо цінною виглядає інформація, почерпнута з угоди, укладеної 8 квітня 1729 р. гетьманом Д. Апостолом із відставним поручиком російської армії Василем Гавшичем стосовно служби останнього префектом при генеральній військовій артилерії. Серед комплексу зобов'язань «по содержанию всей артилерии, то есть арматы и протчие до пироболы или пушечной стрельбы

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.16. – Арк.50–50 зв.

⁵² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.434.

⁵³ Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С.39.

⁵⁴ Присяга Стародубського полку 1718 р. – С.95, 188.

⁵⁵ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.434.

⁵⁶ Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С.47.

⁵⁷ Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII в., её состав и содержание // Киевская старина. – 1887. – №8. – С.782; Модзалевский В.Л. Судьба малороссийских пушкарей. – С.13; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.436–437; Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С.47.

належачіе инструмента», значилося також те, що проливає світло на функціональні обов'язки козацьких артилеристів, зокрема пушкарів: «Пушкарей обучати як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать и щире показивать пропорцію, за сколько сажень может куля досягнути и яким образом каждому з них пушку свою исправлять, чинить, выгашувать и протчая, також де и картечи делать»⁵⁸.

Отже загалом варто погодитись із припущенням О.Сокирка, що менше оплачувані, але чисельніші гармати були аналогом західноєвропейських канонірів, тобто артилерійських рядових, котрі виконували допоміжну роботу – викочували гармати на позиції, установлювали їх та розвертали, охолоджували і прочищали стволи після пострілів, доглядали гарматні фури, ящики тощо. Натомість пушкарі, чий фах цінувався вище, виступали аналогом бомбардирів – рядових підвищеної кваліфікації, котрі вміли заряджати гармату, націлювати її, а також споряджати різні види артилерійських боеприпасів – картеч, бомби, гранати тощо⁵⁹. Щоправда, як впливає з процитованого вище документа, пушкарі також повинні були вміти «пушку свою исправлять, чинить, выгашувать и протчая». Тобто стверджувати, що пушкарі зосереджувалися винятково на бойовій підготовці й, відповідно, цілковито звільнялися від обслуговування гармат, підстав усе ж немає.

У складі куреня «армашов и пушкаров войскових» надibuємо на згадки і про окремого «отамана армашов и пушкаров войскових» («атамана полковой артилерії», «отамана артилерійських служителів»), і про «хорунжого куреня гармашів», і про «артилерійських служителів», і про, власне, «армашов» і «пушкаров»⁶⁰. Зважаючи на службову ієрархію, зазвичай отаманом полкової артилерії призначали найбільш досвідченого гармаша⁶¹, що, однак, не позначалося на розмірах платні, яку він отримував.

Військові служителі полкових артилерій, як і їхні колеги з генеральної артилерії в межах Гетьманщини, творили упривілейовані корпорації, окремність становища яких базувалася на належності до полкової юрисдикції та соціально-економічних пільгах, найважливішими з яких було звільнення від інших видів військової служби, окрім артилерійської, від сплати загальних і місцевих податків, зборів, а також від виконання різного роду «роботизн». Згаданий перелік привілеїв, як припускає О.Сокирко, «складався протягом останньої чверті XVII ст., оформлюючись прецедентним правом для окремих служителів і компактних громад»⁶², і, вочевидь, саме таким чином можна означити хронологічні межі оформлення статусних характеристик «армашов» та «пушкаров» полкового рівня.

Говорячи про витoki процесу упривілеювання артилерійських служителів, варто насамперед звернути погляд на досвід Речі Посполитої, у межах якої королівська влада вже з середини 1550-х рр. застерегла за ними

⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф. VIII. – №1463. – Арк. 1–1 зв.

⁵⁹ Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С. 47.

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф. 63. – Спр. 21. – Арк. 1–2; Присяга Миргородського полку 1718 р. – С. 43–44; Присяга Стародубського полку 1718 р. – С. 95.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 63. – Спр. 16. – Арк. 20, 50–50 зв.; Спр. 21. – Арк. 1–2.

⁶² Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С. 48.

особливий статус⁶³. Не менше уваги було приділено цьому питанню й у наступні роки, коли, завдячуючи правовим ініціативам монархів, життя пушкарів упорядковувалося за зразком цехової міської організації – зі власною адміністрацією, інститутами соціальної опіки на випадок хвороб, каліцтв, старості тощо⁶⁴. Вельми показовий у цьому контексті той факт, що в 1567 р. пушкарі навіть добилися для себе привілею, за яким вони вилучалися з-під гетьманського суду⁶⁵. Надалі зусилля королівської влади щодо вноормування життя артилерійських служителів було скеровано на посилення дисципліни, підвищення професійних навичок, вибудову чіткої ієрархії в управлінській ланці. Особливо плідними у цьому контексті виявилися результати реформи Владислава IV 1633–1634 рр., що базувалася на передових досягненнях європейської військової науки, зокрема досвіді функціонування артилерії в німецьких державах⁶⁶. Останнє, до слова, справило визначальний вплив і на реформування артилерійської справи в Московії, що мало місце в 1620-х рр.⁶⁷

Але повернімось до українських реалій. Територіально спільноти артилерійських служителів зазвичай розміщувалися в полкових адміністративних центрах. Утім у стародубських присяжних списках 1718 р. «гармаши артилерії полкової» записані у складі товариства полкового центру, де бачимо отамана, хорунжого й лише 2 гармашів (усі вони, читаємо в ремарці до списку, «жителі стародубовские»), а ось пушкарів приписано до Мглинської сотні (в її списку надibuємо згадку про отамана та 4 пушкарів)⁶⁸.

Щодо уточнення соціального статусу гармашів доволі цікавою виглядає інформація, уміщена в матеріалах ревізії Лубенського полку 1766 р., де в опису дворів мешканців полкового центру міститься зауваження, що лубенський полковий гармаш Роман Рубан має одночасно «ремесло ковальское»⁶⁹.

Зі службою при полковій артилерії тісно пов'язувалось існування й такої служилої категорії, як військові музики. Останні, як і групи пушкарів та гармашів, не були козацьким соціальним новотвором, а цілком уклалися в європейську практику, де музикантів активно використовували у процесі комунікування правителів зі своїми підданими (переказування владних розпоряджень, інформування про скликання військового кола, залученість

⁶³ Krola Zygmunta Augusta artykuly dla puzkarzy // *Polskie ustawy*. – S.74–78; *Lopatecki K.* «Disciplina militaris»... – S.548; *Каляда В.В.* Артыкулы пушкарске 1557–1567 гг. як крыніцы вайсковага заканадаўства Вяылікага Княства Літоўскага. – С.184–186.

⁶⁴ *Lopatecki K.* «Disciplina militaris»... – S.549.

⁶⁵ *Ibid.* – S.552.

⁶⁶ Krola Wladyslawa IV artykuly dla artylerii // *Polskie ustawy*. – S.225–233; *Lopatecki K.* «Disciplina militaris»... – S.580–584.

⁶⁷ *Пенской В.В.* Попытка военных реформ в России начала XVII в. // *Вопросы истории*. 2003. – №11. – С.127–138.

⁶⁸ Присяга Стародубського полку 1718 р. – С.95, 188.

⁶⁹ *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. – Кн.ХІ. – К., 1896. – С.84.

до організації посольств, караульної служби тощо)⁷⁰. Так само й військові музики Війська Запорозького – довбиші (литавристи), трубачі («трембачі», «трєнбачі»), сурмачі, валторністи, гобоїсти та «пищалки» («пищолки») – граючи на відповідних музичних інструментах (литаврах, сурмах, трубах, валторнах, гобоях тощо), були широко затребуваними як в організації різноманітних урочистостей мирного життя, так і активно використовувалися під час воєнних походів. Скажімо, довбиші, обслуговуючи литаври (казаноподібний металевий корпус із натягнутою на ньому шкірою), скликали козаків на військові ради, сигналізували про наближення ворога, передавали накази військовим підрозділам безпосередньо у ході бою. Аналогічно трембачі, сурмачі, пищалки своєю грою на трубах і сурмах мобілізували козаків, створювали піднесений настрій під час виборів гетьмана, полкової й сотенної старшини, проведенні військових рад тощо, а в бою передавали накази командирів, забезпечуючи тим самим злагодженість дій полків і сотень.

Як і військова артилерія, важливу роль відігравали військові музики у процесі легітимізації політичних рішень. Так, наприклад, напередодні гетьманських виборів 1727 р. офіційний уповноважений імператора Петра II таємний радник Ф.Наумов розпорядився розіслати «с объявительным указом» у Глухів і полкові центри Гетьманщини офіцерів «с трубачем и с литаврами». На початку ж самих виборів перед каретою, в якій секретар Непєїн «с великим почтением» віз на місце проведення ради імператорський указ про відновлення в Україні гетьманства, «перед тою каретою была музыка от малороссийских полков: трубы и литавры. А трубачи и литаврщики ехали на лошадях в убранстве»⁷¹. По завершенні виборчих процедур, коли новообраний реґіментар у супроводі офіційних представників Петра II і козацьких старшин слідував на врочистий обід, що мав відбутися в будинку гетьмана Д.Апостола, процесію супроводжувало віддавання військової честі козацькими полками, при цьому військові музиканти «играла на трубах и на литаврах били»⁷².

Подібну картину вельми широкого застосування праці військових музик спостерігаємо й на полковому рівні. Так, скажімо, офіційний уповноважений Правління гетьманського уряду генеральний хорунжий М.Ханенко, описуючи процедуру перевиборів стародубського полковника, занотував, що коли він «приказ отдал собрать полк и отведши от моей квартиры [...] устроить в монастыри», то вранці 17 січня 1742 р. полкова старшина й товариство прибули до монастиря зі «знаменами полковими и музикою и перначем». Приїзд на раду вповноваженого представника гетьманського уряду зустріли «музикою і приклоненієм знамен, честь отдана»⁷³. Після ж обрання на полковництво,

⁷⁰ Łopatecki K. Muzycy wojskowi w Rzeczypospolitej – zarys problematyki // Nad społeczeństwem staropolskim. – Т.ІІ: Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku / Red. D.Wereda. – Siedlce, 2009. – S.231–246; *Idem*. Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku). – Białystok, 2013. – S.498.

⁷¹ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині. – Додаток №12. – С.175.

⁷² Там само. – С.177.

⁷³ Дневник генерального хоружего Николая Ханенка... – С.143; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.17–18.

вручення «болшого полкового знамя», пернача й полкового значка, присутня на раді старшина вітала обраного, а коли «по здешньому обычаю» введеного на посаду старшину «покрили шапками», то «музика полковая играла»⁷⁴. Під час церемоніального виходу полку з монастиря, коли старшина й товариство йшли зі «знаками полковими», а полковник «имел в руках пернач», процесія рухалася «при играню музики полковой»⁷⁵.

Тож немає нічого дивного в тому, що гетьман Д.Апостол у супровідній записці до «Табеля перечневого, коликое число денежного окладу [...] на служителей годовой плати [...]» від 9 червня 1732 р. окремо зауважив особливу важливість акумулювання коштів на платню полковим музикам (поряд із городничими та сторожами), «без которых служителей було бы невозможно»⁷⁶.

Кількість військових музик у полках була різною. Так, у Чернігівському у 1722 р. було по 3 трубачів і довбишів, 2 сурмачів; у Гадяцькому – 5 трубачів, по 2 довбишів і «пицалок»; у Лубенському – 5 трубачів, 1 довбиш, 2 сурмачів; у Прилуцькому – 6 музикантів; у Стародубському й Переяславському – по 7; у Ніжинському – 8; у Полтавському полку вказано лише 1 довбиша та 4 «трембачів».

В.Дядиченко стверджував, що лише в Миргородському полку, згідно з матеріалами «Ведения...» 1722–1723 рр., відомості про військових музик були відсутні⁷⁷. Проте, як видається, тут маємо справу з некоректним відображенням укладачами перепису картини соціальної мозаїки цього адміністративно-територіального утворення, тож не варто думати, що Миргородський полк був винятком із загального правила. Тим більше у списках полкового товариства й поспільства, приведених у 1718 р. до присяги новому спадкоємцеві трону царевичеві Петрові Петровичу, зустрічаємо згадку про цілий курінь «музикантов войсковых», до складу якого входили «Савка Тренбач полный атаман», 1 довбиш, 2 «пицалок» та ще 3 музикантів, не означених за професійною належністю – загалом 7 осіб⁷⁸. Так само й у компуті Миргородського полку 1723 р. бачимо 7 музик, щоправда на той час їх очолював уже Андрій Павленко, а «пицалок» із документа від 1718 р. – Івана Тимченка й Данила Пилипенка – тепер записано як сурмачів⁷⁹. До слова, саме ці лексичні колізії з миргородських переписів 1718, 1723 рр. дозволяють висловити здогад, що термінами «пицалка» та «сурмач» означували одну й ту саму спеціалізацію військових музикантів. А ось у матеріалах ревізії Лубенського полку 1766 р., крім 2 трубачів, містяться відомості й про нові номенклатури: 2 валторністів

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Там же. Польський дослідник К.Лопатецький, вивчаючи організацію посполитого рушення, зауважив, що одним із проявів компетенції військових музик у Речі Посполитій було залучення їх навіть до правозастосування вироків судів посполитого рушення, покладаючи на них тим самим частково функції ката (див.: *Lopatecki K. Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu...* – S.498). У реаліях Гетьманщини подібні практики виявити не вдалося.

⁷⁶ Архив СПбИИ РАН. – Колл.150. – Ед.хр.ІІ/21. – Л.7.

⁷⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.464–465.

⁷⁸ Присяга Миргородського полку 1718 р. – С.38.

⁷⁹ ІР НБУВ. – Ф.І. – №54479. – Арк.7.

і стільки ж гобоїстів⁸⁰. Іноді до складу куреня «музик войскових» (наприклад, у Стародубському та Миргородському полках 1718 р.) зараховували й довбишів⁸¹. Ще від річпосполитських часів було заведено, що трембачів використовували в кавалерії, а сурмачів і довбишів – у піхоті⁸².

У компутах деяких полків Гетьманщини вказано осіб, які стояли на чолі полкових музикантів. Зокрема в Миргородському полку це був уже згаданий вище «Савка Тренбач полный атаман», у Чернігівському читаємо про «атамана трубецкого», у Переяславському – «старшого музиканта», у Київському – «першого музиканта полкового»⁸³. Із фінансової документації того ж таки Київського полку можна навіть з'ясувати матеріальну вигоду від становища очільника полкових музик. Так, якщо рядові музиканти Михайло Чаплинський, Петро та Яків Соболевські й полковий довбиш Роман Яковлів за свою службу отримували по 15 руб. річної платні, то «перший музикант полковий» Онуфрій Ласкевич – 20 руб.⁸⁴ Цілком очевидно, що, зважаючи на специфічність служби, аналогічні посади існували в усіх полках, утім це далеко не завжди відображалось у відповідних документах. Варто зауважити, що у шляхетському ополченні Корони Польської функції командира над музиками зазвичай виконував старший трембач⁸⁵. Опосередковані матеріали дозволяють висловити здогад, що річпосполитські традиції збереглися й в українських козацьких реаліях.

У матеріалах перепису Лубенського полку 1766 р. надібуємо згадку про козака з характерним прізвищем Трембач, котрий перебував на той час уже серед абшитованих значкових товаришів. А ще деякі військові музиканти розвивали доволі прибуткові власні справи. Скажімо, лубенські валторністи Іван Андріїв та Іван Макаренко тримали в полковому місті «промисл шинковий», а гобоїст Данило Крушталъ – «промисл крамарський»⁸⁶.

Вказуючи на доволі широкий перелік номенклатури військових слуг, слід водночас зауважити, що далеко не завжди він був саме таким у конкретному полку. Так само різною була й кількість представників однієї соціо-професійної групи в різних полках. Наприклад, згідно з даними «Ведения» 1722–1723 рр., у Гадяцькому, Миргородському і Прилуцькому полках було по 4 гармашів, у Лубенському – лише 2, у Стародубському – 5, у Чернігівському – аж 9. За переписами 1721 і 1732 рр. в Полтавському полку зафіксовано присутність 1 довбиша, 3, а згодом 4 «арматних пушкарів» та 6 гармашів⁸⁷.

⁸⁰ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины... – С.84.

⁸¹ Присяга Стародубського полку 1718 р. – С.95; Присяга Миргородського полку 1718 р. – С.38.

⁸² *Łopatecki K.* Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu... – S.498.

⁸³ ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.20. – Арк.12; Присяга Миргородського полку 1718 р. – С.38; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.463–464.

⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.20. – Арк.12.

⁸⁵ *Łopatecki K.* Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu... – S.498.

⁸⁶ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины... – С.84.

⁸⁷ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.54481. – Арк.1–210; Спр.54335. – Арк.1–568.

Насамкінець варто відзначити, що як і будь-який інший соціальний феномен спільнота військових служителів Війська Запорозького перебувала в постійному розвитку, змінюючи свої кількісні та якісні показники, модернізуючи соціальні статуси і пристосовуючись до нових реалій. Але попри те, що соціальна структура Гетьманщини впродовж усієї її історії й перебувала у стані певної дифузії (спричиненої значною мірою втручанням імперської влади в іманентне соціальне життя автономії), у ній чітко простежується побутування певних стійких правил і традицій. У числі останніх виразно виділяється тенденція до збереження виокремлення із козацького загалу (так званих сотенних козаків) окремих соціальних і соціо професійних груп, представники яких за виконання специфічних службових обов'язків винагороджувалися певними соціальними й економічними привілеями, об'єднувалися в окремі автономні локальні групи.

Доволі чисельною та різною за своїми номенклатурними показниками була конгломерація служительських груп, котрі розрізнялися як за підпорядкуванням (одні несли службу цілому Війську Запорозькому, інші – його окремим старшинам, ще хтось служив міським органам управління), так і за характером службових обов'язків (задіяність у військовій справі, опікування фінансовою сферою або служба в канцелярії). Крім того, різнилися і пакети соціальних привілеїв представників різних груп, а також джерела виплати грошових винагород. Зважаючи на всі ці маркери під означення категорії саме військових служителів Гетьманщини підпадають артилерійські служителі та військові музики. За своїм значенням і статусними показниками вони вивисувалися над рештою служителів. Утім ближче до середини XVIII ст., із поступовим інтегруванням козацької автономії у загальноімперський організм, в якому прискореними темпами відбувалася бюрократизація державного життя, у Гетьманщині також спостерігалася виразна тенденція до посилення позицій служителів канцелярій (або «чиновних людей») і, натомість, зменшення значення військових служителів.

Привертає увагу й той факт, що попри понад столітню історію розвитку в межах козацької держави так і не було вироблено уніфікованої моделі соціальної стратифікації, тут продовжували існувати відмінності у суспільному облаштуванні полкових утворень, які все ще не справляли враження гомогенної соціальної субстанції. Причому остання обставина аж ніяк не свідчила про державну недорозвиненість Гетьманщини, а радше вказувала на генетичну спорідненість із Річчю Посполитою, для котрої таке розмаїття було явищем звичним, і від якої козацька державність успадкувала чимало проявів соціальної, військової, політичної організації, звісно ж, прилаштувавши їх до нових потреб.

Важливо наголосити, що намагання сучасного дослідника чітко впорядкувати соціальну структуру ранньомодерного соціуму, ґрунтуючись на законах формальної логіки, далеко не завжди має перспективу увінчатись успіхом. Адже для того часу багато важили прецеденти, традиції, а отже залишалось чимало простору для певного змішування різних ціннісних соціальних характеристик в одному соціальному явищі, що не дає підстав для чіткого диференціювання.

REFERENCES

1. Brekhunenko, V., Mytsyk, Yu., Shcherbak, V. (Comps.). (2016). *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universalny, lystuvannia, uhody, prysiahy*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva imeni M.S.Hrushevskoho. [in Ukrainian].
2. Diadychenko, V.A. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Horobets, V. (2000). Kozatskyi Hetmanat u sotsiopolitychnii strukturi Rechi Pospolytoi: proekt ustroievoi modeli hetmana Pavla Teteri z roku 1664. *Moloda natsiia: Almanakh*. 40–61. [in Ukrainian].
4. Horobets, V. (2001). *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stunkny z Moskvoiu ta Varshavoiu, 1654–1665*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
5. Horobets, V. (2008). Mali sotsialni ta sotsioprofesiini hrupy Hetmanatu: «kurinchyky», «striltsi», «proteksiianty», «dvoriany». *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 8, 184–201. [in Ukrainian].
6. Horobets, V. (2009). *Vlada ta sotsium Hetmanatu: Doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoï Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Horobets, V. (2018). Heneralna starshyna Viiska Zaporozkoho. In: Smolii, V.A. (Ed.) *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (Vol.1, pp.101–122). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Horobets, V. (2018). Mali sotsialni hrupy kozatskoho stanu. In: Smolii, V.A. (Ed.) *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (Vol.2, pp.81–104). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Horobets, V. (2018). Polkovnyky Viiska Zaporozkoho: pravo vilnoi elektsii v svitli kozatskykh tradytsii, rozporiadchykh prypysiv i politychnykh realii. In: Smolii, V.A. (Ed.) *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (Vol.1, pp.123–160). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Horobets, V. (2019). Viiskovi sluhyy u Viisku Zaporozkomu: palubnychi, koniukhy, konovaly, furmany, stadnyky, tsyrulnyky ta inshi. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 14/15, 21–45. [in Ukrainian].
11. Horobets, V.M. (2008). Struktura vriaduvannia ta sotsialne dystsyplynivannia v pivdennykh polkakh Hetmanatu (za materialamy revizii Poltavskoho polku 1719, 1721 i 1732 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 49–67. [in Ukrainian].
12. Kaliada, V.V. (2007). Artykuly pushkarske 1557–1567 hh. yak krynytsy vaiskovaha zakanadaïstva Vialykaha Kniastva Lytoïskaha. In: Marozav, S.V. (Ed.) *Lev Sapeha (1557–1633 hh.) i yaho chas*. Hrodno. [in Belorussian].
13. Krykun, M. (2006). *Mizh viinoiu i radoiu: Kozatstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia: Statti i materiialy*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
14. Kryvosheia, I.I. (2009). Znachkove tovarystvo Nizhynskoho polku na pochatku 40-kh rr. XVIII st.: dva novykh spysky tovarystva. *Zbirnyk prats molodykh uchenykh ta aspirantiv*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva imeni M.S.Hrushevskoho, 19, 271–283. [in Ukrainian].
15. Kryvosheia, I.I. (2010). Viiskove tovarystvo Hetmanshchyny u XVIII st. *Siverianskyi litopys*, 2/3, 124–136. [in Ukrainian].
16. Kryvosheia, I.I. (2011). Neuriadova starshyna Poltavskoho polku v druhii polovyni XVII – pershii tretyni XVIII st. *Gileia: Naukovyi visnyk*, 52, 216–235. [in Ukrainian].
17. Kryvosheia, I.I. (2011). Prysiahy rosiiskym tsariam XVII–XVIII st. yak dzherelo istorii neuriadovoi starshyny Hetmanshchyny. *Siverianskyi litopys*, 4, 17–26. [in Ukrainian].

18. Kryvosheia, I.I. (2012). Neuriadova starshyna Myrhorodskoho polku XVII – pershoi tretyni XVIII st. *Naukovyi chasopys NPU im. M.P.Drahomanova: Seriia 6: Istorychni nauky*, 9, 86–100. [in Ukrainian].
19. Kryvosheia, I.I. (2018). Neuriadova starshyna Hetmanshchyny. In: Smolii, V.A. (Ed.). *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (Vol.2, pp.42–80). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
20. Łopatecki, K. (2009). Muzycy wojskowi w Rzeczypospolitej – zarys problematyki. *Nad społeczeństwem staropolskim, t.II: Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku*. In: Wereda, D. (Ed.). Siedlce. 231–246. [in Polish].
21. Łopatecki, K. (2012). „*Disciplina militaris*» w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Białystok. [in Polish].
22. Łopatecki, K. (2013). *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*. Białystok. [in Polish].
23. Penskoj, V.V. (2003). Popytka voennykh reform v Rossii nachala XVII veka. *Voprosy istorii*, 11, 127–138. [in Russian].
24. Prishlyak, V.V. (2013). Ukrainское getmanstvo v gody pravleniya Daniila Apostola: obzor arkhivnykh kollektisy dokumentov i materialov Sankt-Peterburga. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Peterburgskie slavyanskie i balkanskie issledovaniya*, 2, 137–154. [in Russian].
25. Pryshliak, V. (2018). Instytut hetmana ta vyshcha kozatska starshyna v umovakh politychnykh transformatsii pershoi polovyny XVIII st. In: Smolii, V.A. (Ed.). *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (vol.1, pp.161–235). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
26. Rynsevych, V. (Comps.). (2008). *Universalny Pavla Polubotka (1722–1723)*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Sikora, R. (2008). Zapomniana armia. *W kregu Hadziacza A.D. 1658. Od Historii do Literatury*. Kraków. 150–162. [in Polish].
28. Sokyрко, O. (2006). Zholdatski formuvannia v Hetmanshchyni 1669–1765 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 64–77. [in Ukrainian].
29. Sokyрко, O. (2008). «Panove zhovniry»: Formuvannia i evoliutsiia zhovnirskykh hromad u XVIII st. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 8, 198–212. [in Ukrainian].
30. Sokyрко, O. (2011). Naimyty v kozatskomu viisku druhoi polovyny XVII – sere diny XVIII st. (do postanovky problemy). *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva: Naukovi rozvidky, materialy ta publikatsii, retsenzii*, 14, 120–128. [in Ukrainian].
31. Sokyрко, O. (2012). Artyleriiia kozatskoi derzhavy: stvorennia, rozvytok, vnutrishnia orhanizatsiia (1648–1781 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 28–39. [in Ukrainian].
32. Storozhenko, I.S. (1996). *Bohdan Khmelnytskyi i voienne mystetstvo u Vyzvolnii viini ukrainskoho narodu sere diny XVII st.* (Vol.1). Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu. [in Ukrainian].
33. Sytyi, I., Horobets, S. (Comps.). (2017). *Prysiaha Starodubskoho polku 1718 roku*. Chernihiv. [in Ukrainian].
34. Vyrskyi, D. (2010). Bytva pid Biloiu Tserkvoiu 1626 r. ta «Reliatsiia pravdyva...» Yana Dobrotseskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 150–165. [in Ukrainian].
35. Vyrskyi, D., Moskalenko, R. (Comps.). (2012). *Prysiaha Myrhorodskoho polku 1718 roku*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

VIKTOR HOROBETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), victor_gor@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

MILITARY SERVANTS IN HETMANSHCHYNA: GROUPS, STATUS, SOCIOPROFESSIONAL ORGANIZATION

Abstract. *The article deals with the social structure of the Ukrainian Cossack state (Zaporozhian Host), in particular its community as a group of military servants. The purpose of the research is the structural separation of the group of ministers from the general social mosaic of Hetmanshchyna, the differentiation of its separate categories, depending on the social origin of the ministers, their submission, the set of social preferences for the service, as well as sources of payment for the service. Methodological basis of the research is the principle of historicism in the unity of all its components, systemic and scientific. The research is aimed at attracting historical, comparative, historical-typological, historical-systematical methods. Widespread use of methods of microhistorical analysis. The scientific novelty lies in the fact that it is the first in Ukrainian historiography for a comprehensive social study of the Hetmanshchyna Corporation, which attempts to stratify this mosaic community, establish quantitative indicators, as well as reveal qualitative status features of certain groups that belonged to it. Conclusions.* According to the results of the study, it was found that the Hetmanshchyna's ministry was composed of various categories that can be divided into servants of the military, town hall, carpenters, fiscal and stationery ministers, as well as those who carried the service not in favour of the entire Zaporozhian Host, but its individual representatives. It was established that according to their functional duties, social status indicators and place on the hierarchical ladder of the Cossack state, as well as sources of material support, artillery servicemen – gunners (pushkari) and cannons (harmashi), and military musicians – fall into the category of the military ministers of the Hetmanshchyna. Attention is drawn to the regional features of the status characteristics of the representatives of this social group, as well as the differences in their quantitative indicators in different regiments. The problem of social advance from joining the group of military servicemen was investigated, as well as the issue of material remuneration for the service in various categories was touched upon.

Keywords: *Hetmanshchyna, Zaporozhian Host, military servants, social structure, local social groups, gunners (pushkari), cannons (harmashi), military musicians.*

«ЗОЛОТА ОПЕРАЦІЯ» ДПУ УСРР ІЗ ПРИМУСОВОГО ВИЛУЧЕННЯ В НАСЕЛЕННЯ ВАЛЮТИ ТА КОШТОВНОСТЕЙ (ПОЧАТОК 1930-х рр.)

Анотація. *Мета дослідження* полягає у визначенні хронологічних меж та етапів масової спеціальної операції ОДПУ–ДПУ УСРР щодо вилучення в населення іноземної валюти, предметів із дорогоцінних металів, золотих і срібних монет, а також в аналізі мети, механізму організації, гласних (відкритих) та негласних (таємних) методів роботи економічних підрозділів органів державної безпеки під час проведення так званої «золотої операції». **Методологія** ґрунтується на принципах об'єктивності, системності, діалектики, історизму та міждисциплінарності. Дослідження базується на історичних (проблемно-хронологічному, інституційному, історичній антропології, тобто осмислення мотивів, прагнень, поглядів, соціокультурних стереотипів поведінки людей, проти яких спрямовувалися дії ДПУ) та історико-правових методах. **Наукова новизна.** На основі широкого кола неопублікованих архівних документів і мемуарних матеріалів проаналізовано організацію та специфіку роботи валютних груп економічних підрозділів ДПУ УСРР. **Висновки.** Операція з примусового вилучення в населення валюти та виробів із дорогоцінних металів була найтривалішою за часом – проводилася в п'ять етапів упродовж чотирьох років (із 1930 по 1933 рр.); спрямовувалася проти різноманітних соціальних верств і професійних груп, представників різних національностей; охопила всі регіони радянської України. Установлено, що напередодні проведення чергових акцій на місця надсилалися цифри щодо ймовірної вартості конфіскованих цінностей та кількості осіб, які мають бути заарештованими. Із метою виконання визначених норм співробітники економічних підрозділів органів держбезпеки використовували гласні (зовнішнє спостереження, вивчення архівних документів, установлення адрес проживання тощо) та негласні (агентурні) методи. До громадян, які, на думку функціонерів ДПУ УСРР, могли мати коштовності, активно застосовували також методи фізичного (спекотні та холодні камери, позбавлення сну, сидіння годинами на табуреті, знущання з боку кримінальних співкамерників) і психологічного («роз'яснювальні розмови» про «щасливе майбутнє», виконання запрошеними музикантами зворушливих мелодій, погрози розправитися з членами родин) впливу.

Ключові слова: ОДПУ, ДПУ УСРР, «чорні біржі», «валютоутримувачі», «золота операція», внутрішньокамерна розробка, «доларова парилка», «рейдова агентура».

Формована індустріалізація, як комплекс заходів та один з етапів радянської історії, завжди привертала увагу дослідників. Серед наукових проблем, пов'язаних із цим явищем, актуальними залишаються питання щодо її фінансування, методів проведення, наслідків тощо. Нині у вітчизняному історіографічному доробку є чимало досліджень, так чи інакше пов'язаних

із тим періодом. Зокрема це розвідки про «перекачування» коштів із села в місто, із легкої та харчової – у важку промисловість; збільшення прямих і непрямих податків, вилучення культових цінностей, продаж за кордон музейних експонатів, нафти, деревини, хутра та збіжжя як головних джерел акумулювання коштів для індустріалізації. Останнім часом з'явилися праці, в яких досліджено й інші аспекти цієї проблеми, зокрема особливості внутрішніх позик, випуск паперових грошей, не забезпечених золотом, розширення продажу алкоголю та навіть експлуатація мільйонів табірних в'язнів. Матеріальним забезпеченням форсованої індустріалізації стало й обмеження обігу іноземної валюти та примусове вилучення в населення золота, валюти, дорогоцінностей.

За вже усталеною в радянській державі практикою, забезпечення виконання відповідних рішень покладалося на органи держбезпеки. Сучасники операцію ОДПУ з «викачки» валютних цінностей, яка проводилася на початку 1930-х рр., називали «золотою», або «золотухою». Ця кампанія, порівняно з іншими заходами, організованими радянською владою в ті часи в економічній сфері, була не такою жорсткою і кривою, утім не менш цинічною.

Вітчизняні та іноземні фахівці досліджували різні аспекти операції з насильницького вилучення в населення золота, валюти та коштовностей. Так, вивчаючи систему «Торгзін», американська дослідниця російського походження О.Осокіна звертається й до «золотої операції» ОДПУ¹, оскільки це були ланки одного ланцюга: використовуючи різні методи, вони переслідували однакову мету та дещо збігалися у часі. У контексті студювання масових репресивних акцій, проведених органами ОДПУ у Сибіру, розглядає «золоту операцію» росіянин О.Тепляков, котрий наголошує на тому, що вилучення виробів із дорогоцінних металів стало фактичним пограбуванням населення державою, котра таким чином намагалася вийти з важкої економічної кризи². Інший історик із Російської Федерації – В.Зима – торкнувся проблеми вилучення в населення золотих і срібних монет у загальному контексті дослідження проблеми голоду 1932–1933 рр., підкресливши, що люди сприймали ці акції як «новий вид розкуркулення»³. Крізь призму внутрішньопартійної боротьби, зокрема розгрому «правої опозиції», яка, на думку Й.Сталіна, була «неспроможна» вирішити питання з дефіцитом розмінної монети, аналізує «срібну операцію» органів ОДПУ як провісницю «золотої» О.Хлевнюк⁴. Дослідник історії органів держбезпеки О.Мозохін у монографії⁵, фрагменти котрої опубліковано у вигляді статей на персональному сайті фахівця, відтворює ситуацію, що склалася на внутрішньому валютному ринку

¹ Осокіна Е.А. Золото для индустриализации: «ТОРГСИН». – Москва, 2009. – 592 с.

² Тепляков А.Г. Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. – Москва, 2008. – 608 с. ([Електронний ресурс]: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2008Teplakov/0.htm>).

³ Зима В.Ф. Голод 1932–1933 годов в письмах трудящихся России // Отечественная история. – 2006. – №2. – С.53.

⁴ Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы. – Москва, 1996. – 304 с.

⁵ Мозохин О.Б. ВЧК–ОГПУ: Карающий меч диктатуры пролетариата: На защите экономической безопасности государства и в борьбе с терроризмом. – Москва, 2004. – 448 с.

напередодні та під час проведення «золотої операції», у загальному аналізі контрабандного вивезення з держави червінців і золота. Він також детально розглядає підготовку та проведення кампанії з вилучення роздрібної монети⁶. Утім автор лише згадує окремі акції «золотої операції» в контексті боротьби з приховувачами срібної монети. Вітчизняний історик права В.Окіпнюк, формулюючи напрями діяльності органів ДПУ УСРР, також згадує акції з вилучення золота та валюти, проведені на початку 1930-х рр.⁷

Дотепер немає комплексної праці, в якій було б досліджено механізм організації й наслідки цієї операції як у цілому по СРСР, так і в УСРР. Недостатнє висвітлення цієї проблеми зумовлене не відсутністю зацікавленості з боку наукового співтовариства, а передусім станом джерельної бази.

Рішення про проведення цільових заходів ухвалювалися вищим партійним керівництвом, організація та інструментарій регламентувалися відомчими нормативними актами ОДПУ. Проте до збірників документів щодо партійно-державної політики в 1920–1930-х рр., опублікованих в останні роки⁸, вони не потрапили. Згадки про них можна знайти лише в дослідженнях згаданих вище російських фахівців, опосередковані ж матеріали – у відомчих архівних документах.

Республіканські партійні структури (політбюро, оргбюро, ЦК КП(б)У) проблеми щодо проведення «золотої операції» не розглядали. Це не належало до їх компетенції, оскільки питання організації масштабних акцій у межах держави перебували у зоні відповідальності союзного центру. В усякому разі, переглянувши протоколи засідань цих партійних структурних підрозділів, не було виявлено навіть жодної згадки про операцію.

Певною мірою заповнити цю важливу тематичну лакуну видається можливим завдяки документам ДПУ УСРР, деякі з яких зберігаються у вітчизняних відомчих архівосховищах, а також мемуарній літературі. Доповідні записки, де містяться узагальнюючі дані про наслідки проведення операції в республіці, перший екземпляр яких ДПУ УСРР направляло до вищої відомчої установи, зберігається в архіві МВС України.

Важливими з огляду на окремі аспекти проведення операції видаються спогади співробітника економічного управління ОДПУ М.Шрейдера⁹, який був серед безпосередніх організаторів і виконавців операції. Щоденники

⁶ Мозохин О.Б. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

⁷ Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження. – К., 2015. – 360 с.

⁸ ВЧК – ГПУ: Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г.Фельштинский. – Москва, 1995. – 272 с.; Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1960: Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – Москва, 1997. – 352 с.; Лубянка: Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти: Январь 1922 – декабрь 1936 / В.Н.Хаустов и др. (сост.); под ред. акад. А.Н.Яковлева. – Москва, 2003. – 912 с. та ін.

⁹ Михайло (Ізраїль) Павлович (Менделевич) Шрейдер (Шрейдерис; 1902–1978 рр.) – співробітник органів ВНК–ОДПУ–НКВС. У 1939 р. рішенням Особливої наради при НКВС засуджений до 10 років позбавлення волі з поразкою у правах на 3 роки. Частково реабілітований і відновлений у партії наприкінці 1950-х рр. (див.: *Шрейдер М.* НКВД изнутри: Записки чекиста [Електронний ресурс]: <http://www.urantia-s.com/library/shreider/nkvd/full>).

І.Шитца становлять надзвичайний інтерес у плані опису повсякденного життя пересічних мешканців, зокрема сприйняття ними економічних проблем (знецінення радянського рубля, зникнення розмінних монет) та акцій ОДПУ з вилучення в населення валюти та інших дорогоцінностей¹⁰. Людина з вищою історичною освітою, викладач, редактор «Великої радянської енциклопедії», він не лише спостерігав, а й аналізував усе те, свідком чого був, записуючи власні враження.

Ця доволі обмежена джерельна база, у сукупності з іншими, уже оприлюдненими, матеріалами достатньо репрезентативна, аби реконструювати «золоту операцію» ОДПУ–ДПУ УСРР як одну з масових акцій радянських органів держбезпеки та складову державної фінансово-економічної й соціальної політики.

Репресії ДПУ УСРР проти валютників у роки непу

Для здійснення розрахунків на внутрішньому ринку в роки нової економічної політики, попри попередні заборони обігу на території радянських республік іноземної валюти й золотих монет царського карбування, їх продовжували активно використовувати. Грошова реформа початку 1920-х рр. потребувала золотовалютних резервів, які планувалося поповнити за рахунок скуповування в населення виробів із дорогоцінних металів. Урешті було ухвалено низку актів, котрі регламентували порядок обігу іноземної валюти та золота. Так, відповідно до декрету Раднаркому УСРР від 25 квітня 1922 р. «Про обіг золота, срібла, платини, дорогоцінного каміння та іноземної валюти», громадяни отримали право продавати спеціальним державним установам згадані цінності¹¹.

Варто згадати, що в радянській Україні офіційна торгівля валютою та дорогоцінними металами відбувалася у фондових відділах, які почали створювати при товарних біржах на початку 1923 р., а відповідні процедури з купівлі та продажу отримали назву «валютних операцій». Послугами фондових відділів мали скористатися не всі бажаючі, а лише ті фізичні та юридичні особи, хто офіційно мав право на здійснення імпорتنих операцій і потребував закупівлі іноземної валюти. Як правило, це були підприємства та приватники з великим грошовим обігом.

Такі обмеження та бюрократична тяганина з отримання дозволів на закупівлю валюти призвели до появи спекуляції та пов'язаної з нею «чорної біржі», де маклери скуповували і продавали валюту та золото не за офіційним

¹⁰ Іван Іванович Шитц (1874–1942 рр.) – російський і радянський історик, педагог. У 1986 р. літературознавець В.Берелович натрапив на його щоденники в архіві французького славіста професора А.Мазона. І.Шитц переправив рукопис своєму давньому приятелю в Францію, який за тих часів, не бажаючи наражати на небезпеку життя друга, котрий залишався у СРСР, не наважився надрукувати його (див.: *Шитц И.И.* Дневник «Великого перелома» (март 1928 – август 1931). – Paris, 1991. – 326 с. [Електронний ресурс]: <http://prozhito.org/notes?date=%221930-01-01%22&diaries=%5B76%5D>).

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1208. – Арк.40.

курсом, установленим Держбанком, а за ринковими цінами, що враховували попит та пропозицію.

Спроби ОДПУ ліквідували «чорні біржі» (внаслідок арештів, проведених навесні 1924 р., лише у Харкові кількість торговців валютою на «чорній біржі» зменшилася у 2–3 рази¹²) не мали успіху. Нелегальний ринок валюти продовжував функціонувати, дедалі більше конспіруючись. За таких обставин Наркомфін запропонував припинити переслідування «чорної біржі», фактично погодившись з її існуванням.

Усі дії щодо обгородок із золотом, валютою, дорогоцінним камінням завжди перебували в полі зору органів ОДПУ–ДПУ. Крім професійних маклерів, які заробляли на махінаціях із купівлі та продажу предметів із дорогоцінних металів, у роки нової економічної політики покупцями золота й валюти, за даними економічного управління (ЕКУ) ДПУ УСРР, були «буржуазно-непманський елемент, особи вільних професій (професура, лікарі, юристи, інженери) та заможне селянство»¹³. У «розробку» економічних підрозділів потрапляли переважно великі торговці, приватні підприємці, біржові маклери тощо. Унаслідок політики «наступу на приватника», яка стартувала 1926 р., згадані категорії почали згортати свою діяльність, ліквідувати підприємства, переводячи накопичення у тверду валюту: золото, долари, коштовності. Таким чином, саме вони, за оцінками органів ОДПУ, були великими валютотримувачами, котрі в першу чергу потрапляли під дію спеціальних операцій економічних підрозділів радянських органів держбезпеки¹⁴.

В УСРР перша масова операція проти валютників-професіоналів – гравців на «чорній біржі» – відбулася в ніч із 9 на 10 лютого 1926 р. одночасно майже в усіх великих містах. Під час обшуків було вилучено 20 755 руб. золотом та 2075 американських доларів. Зі 132 заарештованих під час операції осіб 77 було виселено в адміністративному порядку за межі республіки. Того ж року відбулася ще одна подібна акція, під час якої арештовано 158 валютників, з яких 132 виселено¹⁵.

Унаслідок таких масштабних заходів ДПУ УСРР «чорні біржі» згорнули легальну діяльність. Змушені ретельніше приховуватися, чорні маклери посилили конспірацію, проводячи махінації на спеціальних квартирах. Звичайно, за таких обставин змінювалися й методи роботи економічних відділів ДПУ. Найбільший ефект у виявленні гравців нелегального валютного ринку давала робота з агентурою.

Починаючи з 1927 р. Держбанк і Наркомфін СРСР припинили валютні інтервенції, що призвело до дефіциту валюти. Частково джерелом наповнення нею внутрішнього ринку ставали особи, котрі отримували її з-за кордону за допомогою поштових переказів. Розрив між попитом і пропозицією призвів до знецінення рубля та підвищення курсу долара, що, своєю чергою,

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.2211. – Арк.87.

¹³ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВСУ). – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.89.

¹⁴ Там само. – Арк.58.

¹⁵ Там само. – Арк.90.

знову покликало до життя нелегальний валютний ринок: при офіційному курсі 1 долара у 2 руб. 50 коп., на чорному ринку за нього давали 4 руб.¹⁶ На території радянської України контори з нелегального обігу валюти та золота найбільш активно працювали у прикордонних округах, а також у Києві та Одесі.

Як і в попередні роки, економічні підрозділи ДПУ УСРР проводили операції проти валютників шляхом обшуків їхніх помешкань, арештів та застосовуючи до найбільш «злісних» із них адміністративне виселення. Так, у 1927 р. було заарештовано 153 валютника (виселено в адміністративному порядку 105 осіб), у 1928 р. – відповідно 156 і 102, у 1929 р. – 142 особи, усіх – засуджено¹⁷. Таким чином, від часу початку масових операцій ЕКУ ДПУ УСРР проти валютників із 1926 по 1929 рр. було заарештовано 741 особу, з яких 558 – виселено за межі республіки. Провівши «зачистку» валютників, 6 лютого 1930 р. Раднарком СРСР ухвалив постанову про ліквідацію товарних бірж і фондових відділів при них¹⁸.

Коли почалася «золота операція»?

Операції з ліквідації органами ДПУ валютників-маклерів, під час яких конфісковували іноземну валюту, золото та предмети з дорогоцінних металів, імовірно, навели керівництво держави та ОДПУ на думку, що подібні акції можуть стати ще одним джерелом отримання валюти. Кошти були потрібні державі для проведення індустріалізації, і через те партійна верхівка вишукувала дедалі нові додаткові джерела її фінансування.

У відомчих документах ДПУ УСРР, починаючи з 1929 р., чітко розрізнялися операції, проведені в рамках боротьби з валютниками, та кампанії з так званого «заготівлення валюти».

Ще з дореволюційних часів у людей зберігалось чимало виробів із золота, срібла, платини, оздоблених дорогоцінним камінням: свічки, портсигари, мундштуки, ордени, медалі, ложки, підноси, вази, чарки, бокали та ін. Усе це неодноразово ставало об'єктом конфіскаційних заходів ще надзвичайних комісій. Утім усе відібрати не вдалося – на руках залишалися дорогоцінності та валюта. Спочатку населенню запропонували обміняти коштовності на облігації внутрішньої позики. Звісно, охочих добровільно віддати свої заощадження виявилось не багато. І тоді було вирішено провести примусову конфіскацію предметів із дорогоцінних металів та валюти.

У відомчих документах зазначається, що «золота операція» стартувала у жовтні 1930 р., а її перший акт тривав до грудня того року. На думку О.Теплякова, ця акція стала наслідком успішно проведеної боротьби з власниками роздрібною монети, а тому вона розпочалася після «срібної операції» –

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк.89–90, 94.

¹⁸ Собрание законов СССР. – 1930. – №32. – Ст.349 [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/documents?page=9>

у другій половині 1930 р.¹⁹ Проте у звітних документах органів держбезпеки міститься інформація про конфіскації, які проводилися з 1 квітня по 28 травня 1930 р. 15 травня політбюро ЦК ВКП(б), розглядаючи на своєму засіданні питання «Про валюту», зобов'язало ОДПУ впродовж десяти днів «здобути» від 1 до 2 млн руб.²⁰ Тоді органи ДПУ УСРР відібрали в населення республіки американських доларів на суму 46 370 руб. (за офіційним, а не ринковим курсом), англійських фунтів – на 840 руб., золотих монет, зливків і діамантів – на 246 920 руб. Загальна сума конфіскованих валюти, золота й коштовностей становила 294 130 руб. золотом²¹. Утім уже на засіданні 10 серпня політбюро ЦК ВКП(б) знову дало вказівку ОДПУ до 13-го числа поточного місяця поповнити державну скарбницю ще на 1 млн руб.²² Про те, що заходи з насильницького вилучення в населення валюти, котрі супроводжувалися арештами та обшуками, почалися вже влітку, говорять і свідки тих подій. Як записав у червні 1930 р. у своєму щоденнику І.Шитц: «Арештовують різних осіб, домагаючись від них доларів. Напади бувають вдалимими»²³.

Відсутність на сьогоднішній день виявлених документів, які регламентували проведення цих заходів (союзних чи республіканських наказів, розпоряджень, приписів), дають підстави говорити про те, що акції весни – літа 1930 р. були продовженням операції 1929 р. з боротьби з маклерами «чорної біржі», а дії, що розпочалися у жовтні 1930 р., стали початком масової операції з вилучення в населення валюти та виробів із золота.

Хоча зовні, особливо для громадян, до котрих приходили з обшуками й вилучали всі коштовності, якими ті володіли, не мало великого значення, на підставі яких розпоряджень та в межах яких операцій проводилися конфіскації. Найголовніше, що всі ці акції, навіть із погляду радянського законодавства, були незаконними. І.Шитц справедливо зазначав: «Але ж жоден закон не забороняв мати долари, сам уряд у певний час відкрито їх продавав у своїх банках. Водночас відбирають й інші цінності»²⁴.

Перший етап операції (жовтень – грудень 1930 р.)

«Золота операція» складалася з п'яти етапів: жовтень – грудень 1930 р., грудень 1931 – лютий 1932 рр., березень – квітень 1932 р., червень 1932 – лютий 1933 рр., травень 1933 р. Кожен мав свою специфіку.

У жовтні – грудні 1930 р. було проведено перший акт операції. Дані, які наводяться у відомчих документах щодо кількості валюти й вартості речей із дорогоцінних металів, вилучених тоді в УСРР, суттєво відрізняються. Ідеться

¹⁹ *Тепляков А.Г.* Машинна террора: ОГПУ–НКВД Сибіри в 1929–1941 гг. [Електронний ресурс]: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2008Teplyakov/0.htm>

²⁰ Протоколи засідання політбюро ЦК ВКП(б): 1930 г. [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/documents?page=9>

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3185. – Арк.82 зв.

²² Протоколи засідання політбюро ЦК ВКП(б): 1930 г. [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/documents?page=9>

²³ *Шитц І.И.* Дневник «Великого перелома» (март 1928 – август 1931) [Електронний ресурс]: <http://prozhito.org/notes?date=%221930-01-01%22&diaries=%5B76%5D>

²⁴ Там же.

про суми від 1 млн 400 тис. до 3 млн 230 тис. руб. золотом²⁵. Загалом же по країні Держбанк СРСР отримав від ОДПУ цінностей на понад 10 млн руб. (майже 8 т чистого золота), зокрема 5,9 млн в іноземній валюті²⁶.

Після завершення цього першого етапу, на початку 1931 р., було складено інструкцію, де перераховувалися незвичні місця, в яких громадяни намагалися приховати прикраси з дорогоцінних металів, діаманти та валюту. Документ повинен був стати своєрідною пам'яткою-орієнтиром для співробітників щодо того, як і де шукати приховані коштовності. Отже керівництво ОДПУ розуміло, що операція матиме продовження. Натомість необхідно було врахувати вади й ретельно підготуватися до наступних актів.

Операції 1931 р.

У 1931 р. на території УСРР відбулися чергові два етапи операції з вилучення цінностей, під час яких у населення було конфісковано 3 135 000 руб.²⁷ О.Мозохін, який працював із документами ОДПУ, що зберігаються в архіві ФСБ РФ, зауважує, що в першій половині 1931 р. територіальні органи, спільно з прикордонними загонами, проводили масштабну операцію проти контрабандного вивезення за кордон валютних цінностей²⁸.

5 серпня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) дало доручення ОДПУ перевірити республіканські та обласні управління відомства щодо зберігання в них вилучених у населення дорогоцінностей і валюти, та в десятиденний термін направити все до Державного банку СРСР²⁹. Імовірно, були підстави вважати, що частина конфіскованих у ході операції речей «осіла» у відомстві або в кишенях її безпосередніх організаторів і виконавців.

Колишній співробітник ЕКУ М.Шрейдер згадував, що на складах відомства зберігалось чимало цінностей, конфіскованих у «спекулянтів» і «валютників». Деякі високопосадовці «господарювали» у цих коморах на власний розсуд, роздаючи прикраси своїм дружинам і коханкам³⁰.

До того ж поспіх у централізованому збиранні в місцевих підрозділах золота та валюти був викликаний підготовкою до проведення чергового етапу операції. Уже 20 вересня 1931 р. ЕКУ ОДПУ циркуляром №404 санкціонував конфіскацію золотих і срібних предметів домашнього вжитку. Після цього почалося суцільне вилучення коштовних речей – срібного посуду, прикрас, окладів ікон тощо³¹.

²⁵ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.94, 208.

²⁶ *Осокина Е.* Изъятие золота при Сталине: Куда там Рузвельту [Електронний ресурс]: <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina>

²⁷ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.92.

²⁸ *Мозохин О.* Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

²⁹ Протоколы политбюро ЦК ВКП(б): 1931 г. [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/48746>

³⁰ *Шрейдер М.* НКВД изнутри: Записки чекиста [Електронний ресурс]: <http://www.urantia-s.com/library/shreider/nkvd/full>

³¹ *Осокина Е.* Изъятие золота при Сталине: Куда там Рузвельту [Електронний ресурс]: <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina>

На відміну від 1930 р., коли під насильницьке вилучення потрапляли здебільшого «непманські елементи», у 1931 р. обшуки проводилися серед усіх верств населення, хоча й існували застереження щодо спеціалістів (інженерно-технічного складу, лікарів, агрономів, військовиків тощо). Зокрема 10 липня 1931 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення, згідно з яким органам ОДПУ заборонялося без згоди відповідного наркомату (союзного чи республіканського) проводити арешти «спеців». І хоча це рішення торкалося передусім фахівців, яких звинувачували в «контрреволюційній діяльності», певною мірою воно ставало офіційною «захисною грамотою» для багатьох представників інтелігенції під час «золотої операції».

У ході проведення спецоперації органи ОДПУ використовували різний інструментарій. Поряд з обшуками активно застосовувався так званий «метод обережної викачки» валюти. З огляду на заборону арештів спеціалістів, їх «запрошували» до місцевих відділень органів держбезпеки, що вже викликало панічний страх. «Запрошеним» пропонували «добровільно» обміняти іноземну валюту або золоті монети на еквівалент у радянських рублях. Із цією метою при ЕКУ ДПУ УСРР та обласних відділах навіть створили спеціальний фонд обміну³². Пропоновані суми відшкодування були набагато нижчими за ті, що їх валютоутримувачі могли одержати на «чорному ринку». Люди нерідко відмовлялися йти на угоду з «органами». Таких «незговірливих», як записав у своєму щоденнику І.Шитц, «змушують сидіти у ДПУ (не у в'язниці, а в коридорі) без сну, на табуреті, по декілька діб. Звісно, у кого долари є, їх віддають, отримують за курсом наші гроші, і більше нічого»³³.

Серед заарештованих органами ДПУ УСРР було чимало представників єврейської національності. Донедавна більшість із них зазнавали гонінь та утисків на державному рівні, а на побутовому – часто сприймалися суспільством вороже. За сталою звичкою, євреїв ототожнювали зі спекулянтами, лихварями тощо. У народі навіть статтю Кримінального кодексу, яка карала за «спекуляцію», називали «єврейською».

М.Шрейдер, котрий очолював валютну групу ЕКУ ОДПУ в Ленінграді і брав безпосередню участь у цих операціях, згадував, що керівники ЕКУ з числа євреїв (начальник Л.Миронов, його помічник М.Станіславський та ін.), які добре розумілися «на єврейській душі», давали вказівки проводити з арештованими валютниками єврейського походження «жалісні розмови» про те, що їхні гроші буде використано для формування «нового суспільства», в якому, мовляв, ніколи не буде місця антисемітизму. У разі, якщо це не мало бажаного ефекту, застосували ще один, більш витончений, метод – виконання спеціально запрошеними музикантами зворушливих національно-релігійних мелодій («Плач Ізраїля», «Кол нідрей» – молитва, яку читали у синагозі на початку вечірньої служби та ін.). За словами Г.Костирченка,

³² ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.110 зв.

³³ Шитц І.І. Дневник «Великого перелома» (март 1928 – август 1931) [Електронний ресурс]: <http://prozhito.org/notes?date=%221930-01-01%22&diaries=%5B76%5D>

«цей диявольський засіб діяв на струни єврейської душі, як правило, безвідмовно»³⁴.

Схожу сцену описав М.Булгаков у романі «Майстер і Маргарита». Одному з персонажів – Никанору Івановичу Босому, в якого знайшли долари (у вентиляційній трубі, тож він мав пояснити, звідки вони там узялися), – наснився дивний сон. У великій залі на підлозі сиділи багато бородатих людей, а у кріслі за столиком – приемний юнак, який увічливо почергово викликав на сцену людей та вмовляв їх здати валюту й діаманти. Спочатку всі відмовлялися. І лише чудове виконання артистом Куролесовим уривку зі «Скупого лицаря» О.Пушкіна спричинило те, що дехто почав добровільно заявляти про свої заощадження та віддавати приховану валюту. На думку Н.Ушакової, дружини М.Лямкіна, котрий приятелював із М.Булгаковим, цю сцену «слово у слово» було описано після того, як її чоловік розповів письменникові про обшук у квартирі та його арешт (перебував у в'язниці два тижні) восени 1931 р.³⁵

Невідомо, чи грали музиканти перед затриманими в УСРР, але з кінця 1930 р. в республіці розпочалися арешти тих, хто не поспішав «ділитися» своїми заощадженнями з державою. Краєзнавець В.Смирнов, описуючи в листах до дружини свої поневіряння у в'язниці, наприкінці лютого 1931 р. зазначав: «Склад публіки останнім часом почав помітно змінюватися – замість інженера йде “золотар”, або валютник та підкуркульник із сіл»³⁶.

Арешти ймовірних валютоутримувачів не були метою операції. Головним завданням залишалося змусити їх здати свої заощадження у валюті чи дорожніх металлах. Тюрма лише давала можливість застосовувати щодо цих людей більш широкий спектр методів психологічного та фізичного впливу.

Колишній співробітник ОДПУ В.Кривицький у своїх спогадах, описуючи кампанію з викачки валюти, згадував про існування так званої «доларової парилки»³⁷. О.Осокіна, досліджуючи радянський «Торгзін» (Всесоюзне товариство торгівлі з іноземцями, котре здійснювало організований державою продаж товарів підвищеного попиту за іноземну валюту й золото царського карбування), зазначає, що під час проведення операцій ОДПУ із вилучення валюти у в'язницях існували так звані «золоті камери». Громадянам, яких тримали тут, створювали нестерпні умови (спрага, позбавлення сну, виснажливі допити), допоки ті не «зізнавалися», де приховали валюту, або їх родичі за кордоном не висилали своєрідні «викупи» – так звані «гроші спасіння»³⁸.

Про «парилку» – тісну камеру, де в'язнів годували оселедцями, не даючи пити – згадував філолог, спеціаліст із давньогрецької літератури й мови

³⁴ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – Москва, 2003. – С.109.

³⁵ Соколов Б.В. Булгаковская энциклопедия. – Москва, 1996 [Електронний ресурс]: <http://www.libros.am/book/read/id/210479/slug/bulgakov-1>

³⁶ Смирнов В.И. Народ в тюрьме (1930–1931): Материалы к биографии В.И.Смирнова (1882–1941). – Сергиев Посад, 2011. – 223 с. [Електронний ресурс]: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13276>

³⁷ Кривицкий В. Я был агентом Сталина. – Москва, 1998. – С.85.

³⁸ Осокина Е. Изъятие золота при Сталине: Куда там Рузвельту [Електронний ресурс]: <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina>

І.Толстой³⁹. Професійний нумізмат, він на початку революції подарував Ермітажу свою унікальну колекцію старовинних монет. Імовірно, в ОДПУ вирішили, що вчений передав не всі унікальні речі, а тому його піддали таким катуванням, аби він здав «приховане»⁴⁰.

Загалом під час проведення цієї операції за «золотими справами» проходило чимало колекціонерів, нумізматів, яких змушували робити «добровільні пожертви» у фонд індустріалізації. Майже два роки (1932–1933 рр.) перебував у в'язниці⁴¹, наражаюсь на всілякі знущання, історик О.Ільїн⁴².

Подібні методи застосовували також і в радянській Україні. Під час інспектування перебігу операції начальник ЕКУ ДПУ УСРР С.Мазо виявив непоодинокі випадки, коли в камери тимчасового утримання, розраховані на 10 затриманих, розміщували по 50 осіб. Від нестачі повітря арештовані непритомніли, у деякого траплялися напади, спричинені задухою. Старости тюремних камер, проінструктовані співробітниками ДПУ, застосовували до ув'язнених усілякі знущання: примушували тих ходити гусячим кроком, кидали під нари, переодягали у чужий брудний одяг тощо⁴³. Усі ці мордування були спрямовані на те, щоб затримані вказали місця, де вони переховували валюту чи коштовності.

Після застосування подібних методів навіть ті з арештованих, хто не мав коштовних речей, намагалися «відкупитися», вигадуючи різні способи задоволення непомірних апетитів ДПУ. Так, бухгалтер контори «Експортхліб» Островський, затриманий Маріупольським міським відділом ДПУ УСРР, відсидівши у в'язниці п'ять днів, дав підписку, в якій зобов'язався здати 100 доларів або 200 руб. золотом. Не маючи вказаної суми, він виїхав до Москви, де звернувся до правління «Експортхліба» з проханням надати йому позику в розмірі 4 тис. руб., пояснюючи, що гроші потрібні для купівлі золота у виробках і подальшої передачі в ДПУ⁴⁴.

До затриманих застосовували й так звану «внутрішньокамерну розробку». Вона полягала в «підсадці» до камер, де перебували валютоутримувачі, агентів, котрі мали дізнаватися про тих, хто міг мати валюту. Нові прізвиська додатково включали до списків ДПУ.

³⁹ Іван Іванович Толстой (1880–1954 рр.) – філолог-класик, зберігач музею старожитностей та мистецтва Петербурзького університету (1904–1909 рр.), приват-доцент, згодом професор історико-філологічного факультету університету, із 1939 р. – член-кореспондент, від 1946 р. – академік АН СРСР.

⁴⁰ In memoriam: Исторический сборник памяти Ф.Ф.Перченка. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.202 [Електронний ресурс]: <http://docplayer.ru/26020926-In-memorial-istoricheskiy-sbornik-pamyati-f-f-perchenka.html>

⁴¹ Там же. – С.166.

⁴² Олексій Олексійович Ільїн (1858–1942 рр.) – російський державний діяч, дійсний статський радник, член Держради, історик, нумізмат, картограф, підприємець (володів найкращим у Росії картографічним підприємством). Із 1918 р. – керівник секції нумізматики Академії історії матеріальної культури, співробітник відділу нумізматики Державного Ермітажу, куди передав свою колекцію російських монет. Від 1928 р. – член-кореспондент АН СРСР.

⁴³ ДА МВСУ. – Ф.15. Оп.1. – Арк.158.

⁴⁴ Там само. – Арк.153.

Практикували й «сімейне заручництво». За незначним і надуманим приводом арештовували родичів імовірних валютоутримувачів. Потім від їх імені надсилали телеграми основним «фігурантам» про раптову «хворобу» близьких їм людей. Не пояснюючи причин затримання, тих обіцяли відпустити за певний «внесок» у вигляді «добровільного здавання» виробів із дорогоцінних металів⁴⁵.

Чергова хвиля операції з вилучення валюти й золота тривала з грудня 1931 по лютий 1932 рр. Самі «чекісти» назвали її «масовою». Напередодні її старту, 20 листопада 1931 р., ЕКУ ОДПУ розіслало на місця циркуляр, де зазначалося, які категорії населення мали потрапити до поля зору економічних підрозділів у першу чергу⁴⁶. Передусім йшлося про осіб, котрі отримували валютні перекази через іноземні банки. Під час попередніх операцій їх арештовували й будь-що вимагали «передати» валютні кошти на розвиток держави. Така практика вилучення валюти ставала відомою родичам за кордоном та іноземним банкам, що викликало великий резонанс, посилення антирадянських кампаній і зрештою призвело до різкого скорочення переказів. У зв'язку з цим ЕКУ ОДПУ дало розпорядження місцевим органам припинити арешти «переказоутримувачів», натомість установити за ними спостереження. І лише в разі спроб перепродати валюту за ринковою ціною належало арештовувати «на гарячому» під час укладання угод⁴⁷. У циркулярі наголошувалося на забороні вилучати золоті та срібні предмети домашнього вжитку. Конфіскація таких речей дозволялася лише в тих випадках, коли вони знаходилися у великій кількості або «цінності мали явно спекулятивний характер». Щодо останнього, виникає питання, хто саме і яким чином визначав «спекулятивний характер» речей, якщо йшлося про пересічних громадян, а не відомих утримувачів злочинських притонів чи інших осіб, пов'язаних із кримінальним середовищем.

Ігноруючи застереження, «чекісти» проводили повальні обшуки й вилучення всіх предметів із дорогоцінних металів. Так, Павлоградське районне відділення ДПУ УСРР сім разів арештовувало С.Белецького – 60-літнього чоловіка з 40-річним робочим стажем. У нього ніяк не могли знайти прихованих валюти чи золота. Робітникові дали спокій лише тоді, коли він переплавив усі родинні речі із золота та відніс до місцевого відділення ДПУ. Зливок важив усього 42,1 г⁴⁸. Обшуків і необґрунтованих арештів зазнавали також іноземці, через що виникали непорозуміння з дипломатичними представництвами⁴⁹.

З огляду на те, що під час проведення операції було вилучено велику кількість золота й валюти (ОДПУ відзначило «досягнення» ДПУ УСРР – у республіці було конфісковано цінностей на суму понад 4 млн руб. золотом⁵⁰),

⁴⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.9. – Спр.90-сп. – Арк.810.

⁴⁶ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.138.

⁴⁷ Там само. – Арк.36.

⁴⁸ Там само. – Арк.153.

⁴⁹ Там само. – Арк.42.

⁵⁰ Там само. – Арк.186.

вона не дала очікуваного результату. Навіть попередня «оперативна обробка» ймовірних валютоутримувачів не гарантувала виявлення всіх схованок. Вилучення цінностей під час повторних обшуків свідчило про винахідливість людей, які намагалися врятувати свої заощадження.

У зв'язку з вадами у проведенні конфіскацій, ЕКУ ОДПУ наказало своїм місцевим підрозділам масову операцію припинити, переорієнтувавшись на ретельну щоденну роботу із залученням агентурного апарату. Пропонувалося особливу увагу звернути на приміські та дачні селища, оскільки саме там мешкали виселені з міст «колишні люди» та «непмани».

У наступному, 1932 р., завершувався один з етапів «золотої операції», що був розпочатий у 1931 р., та проводилося ще два акти з вилучення золота й валюти: у березні – квітні, червні 1932 – лютому 1933 рр.

Кампанії 1932 р.

Заходи з поповнення державних золотовалютних резервів, що здійснювалися ОДПУ–ДПУ УСРР у 1932 р., відрізнялися від попередніх. Вони не мали масового характеру, а реалізовувалися локально. Кожній такій цільовій акції передувала ретельна підготовка. По-перше, було чітко визначено міста, в яких необхідно провести конфіскації. До «чорного списку» потрапили 28 міст у 5 областях (Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька) та Сталінському секторі⁵¹ республіки. По-друге, як і під час попередніх кампаній, напередодні операції ЕКУ ДПУ УСРР отримало вказівку щодо розмірів вилучення. Для України визначалася сума 1 млн 500 тис. руб. (в інших документах – 1 млн 200 тис. руб.⁵²). ЕКУ розподілив її між областями та містами⁵³. По-третє, було визначено категорії осіб, в яких планувалося провести обшуки – передусім колишні «непмани», які після згортання нової економічної політики зберігали частину своїх заощаджень в іноземній валюті чи дорогоцінних металах. Особлива увага зверталася на вже згадуваних «колишніх людей». Керівництво ОДПУ було переконане, що саме вони приховують великі валютні цінності.

Вилучення проводилися також у представників інтелігенції, найперше в лікарів, юристів, інженерів. Начальник ЕКУ ДПУ УСРР С.Мазо вважав, що під час проведення попередніх операцій ці категорії населення не піддавалися повальним обшукам. Водночас, на його думку, у роки непу ці особи, отримуючи відносно високу платню, мали можливість заощаджувати, скуповуючи у спекулянтів на «чорних біржах» валюту. Прошарок високооплачуваної інтелігенції був більшим, ніж «непманів», тому «чекіст» передбачав, що реквізиція їхніх заощаджень дозволить виконати встановлений ОДПУ план.

⁵¹ Із вересня 1930 р. на території республіки, крім міських і районних відділень ДПУ УСРР, існували ще й дев'ять оперативних секторів, підпорядкованих центру. У 1932 р. почали створювати області (з 27 лютого – Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька) й, відповідно, обласні відділи ДПУ. Сталінський оперативний сектор було скасовано та сформовано обласний відділ лише після 2 липня того ж року – дати створення Донецької обл.

⁵² ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.40.

⁵³ Там само. – Арк.38.

У 1932 р. методи роботи органів держбезпеки ставали більш «витонченими». Відмовившись від масових обшуків, співробітники почали вивчати книги так званих пробирних палат – установ, які визначали якість і кількість дорогоцінних металів (золота, срібла, платини) у зливках, виробках, ювелірних прикрасах, і накладали на них клеймо. У книгах записувалися прізвища тих, хто звертався по консультації до цих установ, і теоретично міг ще й досі зберігати вироби із золота.

Як і під час попередніх кампаній, перед ДПУ УСРР ставилося завдання щодо вилучення у громадян грошових вкладів в іноземних банках, а також виявлення фактів отримання спадщини за кордоном. Із цією метою ретельно вивчалися архіви Товариства взаємного кредитування, Кредит-бюро, ринків та інших установ. Інформація на таких осіб передавалася безпосередньо в ЕКУ ОДПУ.

На початку операції обласні управління ДПУ УСРР уже володіли агентурними даними щодо того, у кого шукати, і де саме заховано коштовності. Ретельна підготовка давала підстави залучити до її проведення обмежену кількість осіб – лише співробітників валютних груп економічних підрозділів обласних відділів ДПУ. Районні апарати від операції було відсторонено⁵⁴. Забезпечувати допомогу органам ДПУ мала прокуратура УСРР⁵⁵. Такі заходи мотивувалися бажанням «розвантажити» апарат економічних відділів, залучених до інших репресивних заходів. У подальшому пропонувалося відмовитися від практики проведення спеціальних операцій, визначивши «викачування валюти» повсякденним завданням ДПУ.

Попри те, що у травні 1932 р. заступник голови ОДПУ Г.Ягода доповідав Й.Сталіну, що в касі відомства знаходиться цінностей на суму 2,4 млн руб., а загалом Держбанк отримав від ОДПУ 15,1 млн руб. (близько 12 т золотом)⁵⁶, березнево-квітневу операцію 1932 р. було провалено, адже жодне з обласних управлінь не виконало заплановані норми з вилучення валюти та золота.

Уже 16 травня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило спеціально створеній комісії у складі наркома Робітничо-селянської інспекції (РСІ) Я.Рудзутака, наркомфіна Г.Гринька, працівника Держбанку СРСР Г.Аркуса проаналізувати питання щодо результатів операції й доцільності її проведення в майбутньому⁵⁷. Основною причиною провалу називалося недостатнє агентурне супроводження.

На заводі «успішній роботі» ДПУ став і «Торгзін», чії магазини почали відкриватися восени 1931 р. У той час, коли у зв'язку із запровадженням карткової системи й тотальним дефіцитом «Торгзін» ставав ефективним

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Окіпнюк В.Т.* Органи державної безпеки УСРР (1922–1941 pp.). – С.69.

⁵⁶ *Осокина Е.* Изъятие золота при Сталине: Куда там Рузвельту [Електронний ресурс]: <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina>

⁵⁷ *Мозохин О.Б.* Из истории борьбы органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: http://www.pseudology.org/Mazoxin/Borba_valuta.htm

інструментом отримання готівкової валюти⁵⁸, успіхи ОДПУ з вилучення в населення коштовностей ставали дедалі скромнішими⁵⁹.

Утім уже у червні 1932 р. ОДПУ запланувало черговий етап операції. Із цієї нагоди 11 червня начальник ЕКУ ДПУ УСРР С.Мазо провів оперативну нараду за участю співробітників економічного управління, представників управління прикордонної охорони та секретно-оперативного відділу.

Заходи планувалися у 40 містах 5 областей УСРР, районах Сталінського сектору та у 3 містах Молдавської АСРР. Перед органами ДПУ республіки ставилося завдання вилучити валюти й золотих виробів на суму 5 млн руб. Цю цифру було розподілено таким чином: Харківська обл. – 1 млн руб., Київська та Одеська – по 900 тис. руб., Дніпропетровська обл. і Сталінський сектор – по 600 тис., Вінницька обл. – 500 тис., Молдавська АСРР – 150 тис. Окремо на прикордонні загони встановлювалася норма у 350 тис. руб.⁶⁰

Ще до початку операції, з огляду на оперативні матеріали, ЕКУ ДПУ УСРР затвердило норми арештів. Планувалося затримати 2572 особи (1017 – в обласних містах і 1555 – у районних центрах і містечках). Найбільша кількість припадала на Вінницьку обл. (662 особи) й Донбас (644), а також Харків (380, плюс стільки ж – на область) та Київ (204, плюс 360 – на область). Це пояснювалося тим, що в містечках Вінниччини 70% жителів становило єврейське населення, яке традиційно займалося торгівлею та ремісництвом, а отже, із погляду ДПУ УСРР, мало великий прошарок потенційних валютоутримувачів. На Донбасі обставини були іншими. Після припинення підприємницької діяльності чимало колишніх «непманів», переховуючись від репресивних органів, переселилися в міста й робітничі селища регіону, працюючи на промислових підприємствах. Перед початком операції саме туди було відряджено агентів економічних підрозділів із завданням розшукати «прихованих валютоутримувачів».

У відповідь на норми, заплановані республіканським ДПУ, місцеві «органи» подали зустрічні цифри, які були більшими, ніж спущені «згори». Вони відповідали кількості осіб, котрі стояли на оперативних обліках економічних підрозділів як «потенційні валютоутримувачі». ДПУ УСРР відхилило пропозиції щодо арешту 1478 осіб. Причиною такої відмови був аж ніяк не гуманізм керівництва відомства. Не всі запропоновані для арешту потрапили в «активну агентурну розробку». Це означало, що напередодні проведення операції не було виявлено місць переховування ними валюти чи золота. Практика ж попередніх операцій показала, що часто обшуки й навіть арешти не давали бажаного результату: схованки або зовсім не вдавалося відшукати, або знаходили й вилучали з них, на думку начальства, лише незначну кількість дорогоцінностей, натомість налякані й попереджені таким чином люди мали можливість надійніше переховати заощадження.

⁵⁸ Система «Торгзін» задовольняла споживчий попит передусім сільського та міського населення, яке не належало до першочергового нормованого забезпечення продовольчими картками.

⁵⁹ Чуднов І.А. Граждане! Сдавайте валюту! // Мониторинг общественного мнения. – 2011. – Март – апрель. – №2 (102). – С.172 [Електронний ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/v/grazhdane-sdavayte-valyutu>

⁶⁰ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арх.76.

Перед початком запланованих заходів до місцевих підрозділів листом звернувся голова ДПУ УСРР С.Реденс. Він підкреслив, що операцію треба розглядати як «бойове завдання», а невиконання норм вилучення валюти тягнуло дисциплінарну відповідальність співробітників ДПУ⁶¹.

Чергова акція з конфіскації цінностей розпочалася 27 червня 1932 р. Під час її проведення було реалізовано низку агентурних розробок, зокрема «Сім'я», «Експортери», «Лонферн», «Авіатори», «Кочовики» та інші, наслідком чого стало вилучення великих партій золота й валюти.

Як і під час попередніх кампаній, «специ» (інженери, професори, лікарі) та іноземці потрапляли до «пільгової» категорії. Приводом до їх арешту могла стати лише оперативна інформація про, начебто, причетність до «спекулятивних махінацій» (скуповування та перепродаж) із валютою або золотом. Але й при цьому необхідно було отримати санкцію на арешт від ЕКУ ДПУ УСРР⁶².

Запроваджувалися обмеження й щодо предметів конфіскацій. Зокрема циркуляром ЕКУ №572 від 19 вересня 1932 р. роз'яснювалося, що вилучення золотих і срібних предметів домашнього побуту повинно відбуватися лише у випадках, коли їх кількість «стає товарною», тобто зберігання таких речей має «спекулятивний характер»⁶³. Подібні застереження існували й під час проведення попередніх етапів операції. Такі заборони мали на меті полегшити діяльність економічних підрозділів, оскільки не дуже коштовні дрібні цінності домашнього побуту, як зазначалося у відомчому приписі, «захаращують апарат цілковито непотрібною роботою та викликають на [...] органи непотрібні нарікання»⁶⁴.

Однак валютні групи на місцях, налаштовані будь-що виконати встановлені норми, не дотримувалися вказівок ОДПУ і ДПУ УСРР щодо організації операції. Конфіскації, які самі по собі були порушенням прав громадян, супроводжувалися масовими ексцесами. Затримували й тих, у кого заборонялося вилучати валюту – іноземців, осіб, старших 60 років, колгоспників, колишніх червоноармійців, громадян із «соціально близького» середовища, а також тих, хто на законних підставах отримував валюту від радянських кредитних установ або від родичів із-за кордону (так званих «переказоотримувачів»).

Порушувалися й процесуальні норми. Зокрема арешти проводилися без попередньої санкції прокурора та без складання постанови про обрання запобіжного заходу. Не додержувалися правил тримання заарештованих і ведення слідства: переповненість камер, порушення строків ведення слідства та порядку їх подовження, застосування співробітниками ДПУ погроз, катувань тощо. Найбільше таких ексцесів було зафіксовано в Київській і Вінницькій обл.⁶⁵

Встановлювався ретельний контроль за проведенням операції. Обласні відділи щодобово мали надсилати до ЕКУ ДПУ УСРР зведення про кількість

⁶¹ Там само. – Арк.71.

⁶² Там само. – Арк.68–69.

⁶³ Мозохин О. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

⁶⁴ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.89.

⁶⁵ Там само. – Арк.114.

вилученої валюти, золота та інших коштовностей. Після відповідного оформлення кошти надходили до фінансового відділу ДПУ УСРР, а звіди відправлялися в ОДПУ. 24 вересня 1932 р. республіканське відомство відзвітувало, що з початку операції вилучено валюти та золота на суму 1,6 млн руб.⁶⁶

Незважаючи на начебто великі обсяги конфіскованих цінностей, ДПУ УСРР було незадоволене результатами операції. Начальникам Одеського, Харківського, Дніпропетровського обласних відділів під особисту відповідальність було дано вказівку домогтися «перелому в роботі», уживши всіх необхідних заходів, щоб у жовтні перекрити невиконані плани за вересень 1932 р.

А такий «перелом» міг стати реальним передусім і завдяки розширенню репресивної бази. Ігноруючи заборони, що надходили з центру, начальник економічного управління ДПУ УСРР С.Мазо доповідав у Москву: «Без залучення вказаної категорії валютоутримувачів (тобто інтелігенції – С.Л.) – виконати завдання буде вкрай важко»⁶⁷. Але, як і під час попередніх акцій, Москва знову застерігала про можливість арештів спеціалістів лише за наявності агентурних даних про зберігання ними валюти.

Отже з початку операції до кінця вересня було затримано 5,5 тис. осіб. Серед них найбільшу кількість – 39% (2154 особи) – становили колишні торговці, на другому місці були кустарі – 25,5% (1408), далі – торговці, які продовжували підприємницьку діяльність – 16,2% (893 особи). Найбільшу кількість (1120 осіб) заарештували прикордонні загони, а також Одеський і Київський обласні відділи, відповідно 1099 та 922 особи⁶⁸.

Станом на листопад 1932 р., з урахуванням «невиконаних» планів за попередні місяці, було встановлено нечувану для УСРР норму щодо конфіскації в населення валюти та цінностей – 3,75 млн руб. По областях ця сума розподілялася так: Харківському облвідділу необхідно було вилучити валюти на 850 тис. руб., Київському – 750 тис., Одеському – 800 тис., Вінницькому – 550 тис., Дніпропетровському і Сталінському – по 400 тис. руб.⁶⁹ Для виконання плану наказувалося розширити «контингенти населення», ще не охоплені конфіскаціями; додатково опрацювати всі облікові агентурні дані щодо валютоутримувачів; валютні групи посилити досвідченими співробітниками, забезпечивши їх цілодобову роботу.

Розпочався активний пошук потенційних валютоутримувачів. Агентурним шляхом удалося встановити численні факти зміни не лише прізвищ, а й біографій: люди свідомо йшли на фальсифікацію посвідчень особи, метричних, обліково-військових документів. Для того, щоб вижити у суспільстві, де почався наступ на залишки більш-менш заможних верств, треба було штучно маргіналізуватися, знизити свій соціальний статус, розчинившись серед «пролетарів» зі схожими біографіями, причаїтися й, за можливості, уціліти.

⁶⁶ Там само. – Арк.144.

⁶⁷ Там само. – Арк.82.

⁶⁸ Там само. – Арк.144.

⁶⁹ Там само. – Арк.157.

Під час проведення операції у Дніпропетровську було викрито групу осіб, яка забезпечувала всіх охочих новими документами. При цьому посвідчення не були фальшивими – їх (за підробними довідками) виписували офіційні радянські установи. Очоловав групу «підпільний» адвокат Н.Ейдель. Через колишнього працівника мобілізаційного відділу Дніпропетровського окружного військкомату В.Чепу та завідуючого відділом військового обліку 5-го району С.Тараненка виготовлялися посвідчення особи, зокрема й паспорти, та продавалися колишнім «непманам» за досить високою ціною – від 150 до 300 руб.⁷⁰

1 лютого 1933 р. операцію з вилучення валюти 1932 р. офіційно згорнули. Слідство щодо «злісних валютників» повинно було закінчитися не пізніше 15 лютого, а справи по них – передані на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УСРР.

Зі своїм завданням органи ОДПУ впоралися доволі успішно. Тоді на території УСРР у населення було вилучено золота на суму близько 2,5 млн руб., 565 426 доларів, цінностей на 431 тис. руб. Загальна сума вилучених коштовностей і валюти становила 4 млн 555 тис. руб.⁷¹ Упродовж усього 1932 р. було вилучено золота, валюти й цінностей на майже 7 млн (6 950 000) руб.⁷² Особливо відзначилися Харківський і Вінницький обласні відділи ДПУ, повністю виконали плани з конфіскації Донецький облвідділ та прикордонні загони.

Під час проведення операції було здійснено понад 35 тис. арештів. За більшістю з них – 81% (близько 29 тис. осіб) – рішення ухвалювалися на підставі даних агентури, за 19% (7 тис. осіб) – під час проведення слідства⁷³. Отже агентурний метод виявився найбільш дієвим. На агентуру коштів не шкодували. У 1932 р. «за сприяння при вилученні валютних цінностей» (інформування, «підсадки» тощо) було витрачено понад 700 руб. із майже 10 тис.⁷⁴

Після вказання місць переховування цінностей людей (майже 32 тис.) звільняли з-під арешту. Переважну більшість із них, як уже зазначалося, становили колишні торговці (близько 20 тис. осіб)⁷⁵. Таким чином, місцеві підрозділи органів ДПУ навіть перевищили встановлені їм напередодні операції норми арештів – 25 тис.

ЦВК СРСР постановою від 20 грудня 1932 р. нагородив співробітників ОДПУ та місцевих підрозділів, які безпосередньо брали активну участь в операції з вилучення золота та валюти. Зокрема орденом Червоної зірки було відзначено вповноважених економічних відділів Одеського й Вінницького облвідділів ОДПУ К.Ольшанецького та Л.Ворновицького⁷⁶, а також

⁷⁰ Там само. – Арк.21.

⁷¹ Там само. – Арк.176.

⁷² Там само. – Арк.92.

⁷³ Там сам. – Арк.165.

⁷⁴ Там само. – Арк.223.

⁷⁵ Там само. – Арк.166.

⁷⁶ Постановление ЦИК СССР от 20.12.1932 г. [Електронний ресурс]: <http://nkvd.memo.ru/index.php>

уповноваженого ЕКУ ДПУ УСРР Є.Бекермана, у чиему нагородному листі зазначалося, що він особисто провів низку агентурних розробок. Окрім цього, під його керівництвом у 1930–1932 рр. було вилучено 1 млн 800 тис. руб. золотом⁷⁷. Керівників підрозділів ДПУ УСРР Ф.Миронова, М.Чернова, А.Кардаша (начальник відділення ЕКВ ДПУ УСРР), Н.Кушніра, І.Шапіра⁷⁸, Т.Дорожка⁷⁹ нагороджено знаком «Почесний працівник ВНК–ОДПУ». Вісімнадцятьох співробітників було заохочено грамотами колеґії ДПУ УСРР⁸⁰.

Кампанії 1933 р.

Визнання підсумків попередньої операції успішними не зменшило, а навпаки – сприяло збільшенню апетитів влади й, відповідно, ОДПУ щодо розмірів конфіскацій. Запропонувавши місцевим управлінням надати працівникам, які брали участь в операції, місячну відпустку, ЕКУ ОДПУ оголосило про початок із 1 березня 1933 р. нового етапу спецоперації з вилучення золота та валюти⁸¹. Чергова кампанія, як і попередні, мала свої програму, план. Утім тепер норми були меншими: за весь 1933 р. планувалося вилучити коштів на суму 2,5 млн руб. (в інших документах зазначається 2 млн руб.). Хоча й ця цифра, беручи до уваги обсяги попередніх вилучень, була надмірною. По областях і підрозділах визначалися такі норми (тис. руб.): Харківська обл. та ЕКУ – 500, Одеська – 425, Київська – 425, Вінницька – 350, Дніпропетровська – 250, Донбас – 250, прикордонні загони – 200, Чернігівська обл. – 100⁸². План необхідно було виконати до 25 грудня 1933 р.

Рядові співробітники, мабуть, краще за керівництво розуміли, що запаси вже вичерпано. Утім план треба було виконувати. Тому вони з новим завзяттям узялися до роботи, зробивши вигляд, що попередню операцію вже завершено. Однак усе сталося не так, як бажалося. Спроба «закрити очі» на невиконаний план 1932 р. не вдалася, оскільки в Москві нагадали, що реальні вилучення, які розпочалися під час акції 1933 р., зараховувалися до звітних показників попереднього року. І лише після того, як план 1932 р. буде виконано, дозволялося рапортувати про хід виконання чергового завдання⁸³.

Організаційні заходи під час операції 1933 р. дублювали попередні. У кожній області при місцевому відділі ДПУ створювалися валютні групи. Ставка також робилася на добре інформовану агентуру. На кожного валютотримувача заводилася справа-формуляр, де містилися матеріали, що викривали його у приховуванні валюти. Основний акцент робився на великих

⁷⁷ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.215.

⁷⁸ Ісаак Ананійович Шапіро (1899 – ? рр.) – у 1937–1938 рр. заступник начальника УНКВС Київської обл. Наказом НКВС СРСР №1188 від 20.05.1938 р. призначений на посаду заступника наркома внутрішніх справ УРСР.

⁷⁹ Тимофій Петрович Дорожка в 1936 р. (до 10 липня 1936 р.) очолював ЕКВ УДБ НКВС УСРР.

⁸⁰ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.214–215.

⁸¹ ГДА СБУ. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.90-сп. – Арк.427.

⁸² ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.173.

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.89-сп. – Арк.261.

валютоутримувачів, котрих у попередні роки було відправлено до таборів, виселено у віддалені місцевості, для чого залучалися архівні матеріали. Людей повертали з місць їх перебування й використовували як агентуру для розробки колишніх клієнтів, а також інших імовірних валютників, яким свого часу пощастило не потрапити під попередні акції.

Під час проведення операції в 1933 р. виявляти колишніх «непманів», які переїхали в інші регіони, допомагала та обставина, що вихідці з одних міст чи містечок, як правило, трималися разом, створюючи своєрідні земляцтва. Такі товариства виявити було простіше, ніж розшукувати втікачів-одинаків. Із цією метою Вінницький, Одеський, Київський і Молдавський відділи ДПУ заздалегідь направляли на Донбас у розпорядження Сталінського сектору свою так звану «рейдову агентуру», яка мала зв'язки в «непманському середовищі»⁸⁴. Крім того, активізувалася розробка з виявлення скупників валюти біля магазинів «Торгзіну», на так званих «торгзіновських майданчиках».

У 1933 р. для пошуку потенційних, із погляду ДПУ, валютоутримувачів (колишніх торговців, валютних спекулянтів) почали активно використовувати можливості, які надавала паспортизація населення. Матеріали паспортних відділів, які вели обліки тих, кому відмовили в отриманні цього документа, давали можливість відстежувати переміщення так званих «фігурантів», установити їх нове місце перебування та забезпечити подальшу оперативну розробку. Натомість тих, кого не вдавалося виявити навіть за інформацією паспортних відділів, оголошували у централізований розшук.

У ході проведення операції 1933 р. співробітники валютних груп, намагаючись будь-що виконати план, ішли на порушення, яких не було в попередні роки. Зокрема з метою проведення таємних вилучень вони «заходили» на територію інших органів ДПУ, не попереджаючи останніх про свої дії, таким чином намагаючись виконати план за рахунок сусідів. Так, валютні групи Артемівського й Горлівського районних відділень здійснювали арешти у Харкові, не ставлячи до відома ані Харківський облвідділ ДПУ, ані ЕКУ ДПУ УСРР. Співробітники Київського облвідділу заарештували в Бердичеві лікаря Барабана без відома міського відділення⁸⁵. Траплялися випадки, що для проведення допитів «заїжджі» співробітники, не маючи власного відомчого приміщення, викликали ймовірних валютоутримувачів до готелів, де заздалегідь бронювали номери. Саме так діяли співробітники Луганського міського відділення ДПУ УСРР у Москві⁸⁶. Водночас і співробітники, на чий території це все відбувалося, не залишалися осторонь. Замість того, щоб якось порозумітися з колегами чи офіційно пред'явити претензії щодо порушення координації в роботі та надати відповідну допомогу, вони встановлювали за ними стеження й навіть «відбирали» заарештованих⁸⁷. У зв'язку з цим було зроблено застереження про неприпустимість проведення

⁸⁴ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.56.

⁸⁵ Там само. – Арк.142.

⁸⁶ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.90-сп. – Арк.809.

⁸⁷ Там само. – Арк.810.

оперативними групами арештів і слідчих заходів щодо арештованих на територіях, які не належали до зони дій груп. У разі переїзду осіб, яких відстежували відповідні підрозділи, інформацію необхідно було передавати тим місцевим органам, на територію яких фігуранти виїхали, та проводити спільні операції з їх затримання.

Під час заходів 1933 р. чи не вперше зверталася увага на перевтому й нерво- виснаженню задіяних в операції співробітників через «специфічні умови роботи». Тому давалася вказівка членам валютних груп «періодично відпочивати»⁸⁸.

У лютому 1933 р. відбулася всеукраїнська нарада працівників, які брали участь у попередніх акціях, із метою обміну досвідом у роботі й напрацювання нових форм і методів. Для підрахунку вартості конфіскованої валюти фінансовий відділ ОДПУ розробив таблицю з оцінювання золотих монет царського карбування та іноземної валюти відносно радянських червінців.

Усі застереження щодо проведення операції та «нововведення», які застосовували оперативні співробітники, указують на те, що операція 1933 р. уже не могла принести стільки золота, як у попередні роки. За контрольних цифр для ДПУ УСРР у 2 млн руб. валюти було вилучено на суму близько 750 тис. руб., що становило лише 37,5% від запланованого⁸⁹. З огляду на це, не лише масові, а й локальні реквізиції золотовалютних заощаджень населення поступово згорталися. І це сталося не тому, що прийшло усвідомлення їх протиправності, а через матеріальне виснаження тих, кого влада, застосовуючи силовий інструментарій, могла оббирати.

Операція з вилучення в населення валюти та предметів із дорогоцінних металів, яка проводилася підрозділами ДПУ УСРР із 1930 по 1933 рр., вирізнялася з-поміж інших кампаній органів держбезпеки кінця 1920 – початку 1930-х рр. Вона тривала довше (майже чотири роки), у декілька етапів, кожен з яких мав свої особливості. В її фокусі опинилися не конкретні соціальні верстви (дрібна та середня «буржуазія» – унаслідок «наступу на непмана», або заможне селянство – у рамках політики «ліквідації куркульства як класу»), професійні групи («боротьба зі шкідництвом»), «національні меншості» (німці, поляки та ін.) або ідеологія («український буржуазний націоналізм», «правий ухил» тощо). До лещат репресивного механізму потрапляли представники різних прошарків, професій і національностей. Хоча, безперечно, під час її проведення надавалася певна «перевага» окремим категоріям населення.

У «країні Рад» не було чогось на кшталт сучасних офшорів, де можна приховати свої кошти. Тож люди тримали заощадження, зокрема й валютні, при собі, що наражало їх на небезпеку та робило вразливими перед державою та виконавцями її політики – органами держбезпеки. Радянська влада

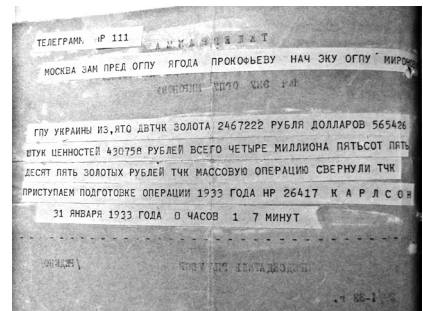
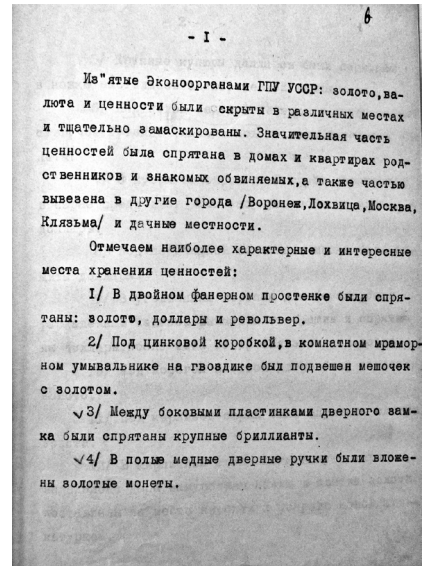
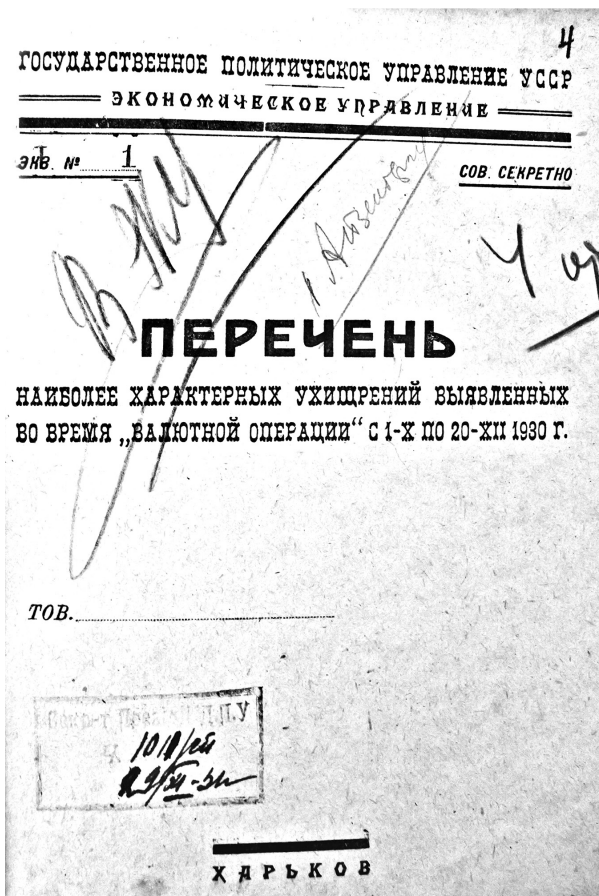
⁸⁸ ДА МВСУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.174.

⁸⁹ Там само. – Арк.181.

оббирала власних громадян, знижуючи їх майновий і соціальний статус, штовхаючи на штучну маргіналізацію. Рівність у бідності, а не в багатстві — це гасло реалізовувалося силовими методами, примусом, застосуванням адміністративної, а то й кримінальної відповідальності за дії, які не підпадали під жодну статтю навіть радянського Кримінального кодексу.

Лише приблизна сума конфіскованих у населення УСРР під час проведення операції іноземної валюти, цінних паперів, виробів із коштовних металів, діамантів, тільки за офіційним курсом, становить близько 15,5 млн руб. Вилучення відбувалися напередодні й під час Голодомору. Скільки людей могли б уберегти від страшної голодної смерті відібрані обручки, срібні дрібнички чи приховані на «чорний день» царські монети... Неврятовані життя — це також ціна індустріалізації.

Таким чином, «золота операція» ОДПУ–ДПУ УСРР стала ще одним проявом цинічного ставлення держави до своїх громадян, а органи державної безпеки виявилися не лише знаряддям здійснення такої політики, а й ініціатором застосування протиправних методів і засобів.

REFERENCES

1. Chudnov, Y.A. (2011). Grazhdane! Sdavaite valyutu! *Monitoring obshchestvennogo mneniya – Monitoring public opinion, Mart – april, 2 (102)*, 163–174. [in Russian].
2. Dobkin, A.I., Sorokina, M.Yu. (Comps.). (1995). In memoriam: Istoricheskij sbornik pamyati F.F.Perchenka. Moskva, S.-Peterburg. [in Russian].
3. Felshtinskiy, Yu.G. (Ed.). (1995). VChK–GPU: Dokumenty i materialy. Moskva. [in Russian].
4. Khlevnyuk, O.V. (1996). Politbyuro: Mekhanizmy politicheskoy vlasti v 30-ye gody. Moskva. [in Russian].
5. Kokurin, A.I., Petrov, N.V. (Comps.). (1997). VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB: 1917–1960: Spravochnik. Moskva. [in Russian].
6. Kostyrchenko, G.V. (2003). Taynaya politika Stalina: Vlast i antisemitizm. Moskva. [in Russian].
7. Krivitskiy, V. (1998). Ya byl agentom Stalina. Moskva. [in Russian].
8. Mozokhin, O.B. Borba organov VChK–OGPU s nezakonnymi valyutnymi operatsiyami. Retrieved from <http://mozokhin.ru/article/a-9.html> [in Russian].
9. Mozokhin, O.B. (2004). VChK–OGPU: Karayushchiy mech diktatury proletariata: Na zashchite ekonomicheskoy bezopasnosti gosudarstva i v borbe s terrorizmom. Moskva. [in Russian].
10. Okipniuk, V.T. (2015). Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922–1941 rr.): istoriko-pravove doslidzhennia. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Osokina, E.A. (2009). Zoloto dlya industrializatsii: «TORGSIN». Moskva. [in Russian].
12. Osokina, E. Izyatie zolota pri Staline: Kuda tam Ruzveltu. Retrieved from <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/55689-zoloto-stalina> [in Russian].
13. Shreider, M. NKVD iznutri: Zapiski chekista. Retrieved from <http://www.urantia-s.com/library/shreider/nkvd/full> [in Russian].
14. Shitts, Y.Y. (1991). Dnevnik «Velikogo pereloma» (mart 1928 – avgust 1931). Retrieved from <http://prozhito.org/notes?date=%221930-01-01%22&diaries=%5B76%5D> [in Russian].
15. Smirnov, V.I. (2011). Narod v tyurme (1930–1931): Materialy k biografii V.I.Smirnova (1882–1941). Retrieved from <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13276> [in Russian].
16. Sokolov, B.V. (1996). Bulgakovskaya entsiklopediya. Retrieved from <http://www.libros.am/book/read/id/210479/slug/bulgakov-1> [in Russian].
17. Teplyakov, A.G. (2008). Mashina terrora: OGPU–NKVD Sibiri v 1929–1941 gg. Retrieved from <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2008Teplyakov/0.htm> [in Russian].
18. Zima, V.F. (2006). Golod 1932–1933 godov v pismakh trudiashchikhsia Rossii. *Otechestvennaia istoria – National History, 2*, 47–55. [in Russian].
19. Yakovlev, A.N. (Ed.). (2003). Lubyanka: Stalin i VChK–GPU–OGPU–NKVD: Arkhiv Stalina: Dokumenty vysshikh organov partynoy i gosudarstvennoy vlasti: Yanvar 1922 – dekabr 1936. Moskva. [in Russian].

SVITLANA LIASKOVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
 Professor of Theory and History of State and Law Department,
 National Academy of Security Service of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), svlask@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

«GOLDEN OPERATION» OF THE SPD OF USSR AIMED AT FORCIBLE WITHDRAWAL OF FOREIGN CURRENCY AND JEWELLERY FROM THE POPULATION (EARLY 1930's)

Abstract. *The aim of the study is to determine the chronological boundaries and stages of the wide-scale special operation carried out by the JSPD–SPD of the USSR with the aim of forcible withdrawal of foreign currency, objects of precious metals, gold and silver coins from the population; to analyze the purpose, organization mechanism, overt (not secret) and covert (secret) methods used by economic units of state security bodies in the course of conducting the so-called “Golden Operation”. The methodology of the study is based on the principles of objectivity, systematicity, dialectics, historicism and interdisciplinarity. The research is based on historical as well as historical and legal methods. The former comprise problematic-chronological, institutional, historical and anthropological methods (comprehension of motives, aspirations, views, sociocultural stereotypes of behaviour of people, suffering from SPD activities). Scientific novelty: on the basis of a wide range of unpublished archival documents and memoirs, the organization and specifics of operation of foreign currency units of economic subdivisions of the SPD of the USSR were analyzed. Conclusion.* *The operation aimed at forcible withdrawal of foreign currency and objects of precious metals from the population was longer than any other operation carried out before – it was conducted in five stages and lasted for four years (from 1930 to 1933); having spread over the whole territory of Soviet Ukraine, the operation was directed against various social classes, professional groups, as well as representatives of different nationalities. It was found out that on the eve of operations, figures regarding the value of the confiscated property and the number of persons who should be arrested during the next campaign operations were sent to the place from the top. For the purpose of fulfilment of the established norms the economic subdivisions’ employees used overt (outdoor surveillance, study of archival documents, defining the addresses, etc.) and covert (secret-service) methods. The methods of physical (cameras with very high and low temperatures, sleep deprivation, sitting for hours on a stool, abuse by jail mates, etc.) and psychological influence (from “explanatory conversations” about “happy future” and the performance of touching national tunes by the specially invited musicians to threats with the use of reprisal against family members, etc.), were used by the SPD of the USSR employees to the citizens who, in the opinion of the secret services, could own precious possessions.*

Keywords: *JSPD (Joint State Political Directorate), SPD of USSR (State Political Directorate of Ukrainian Soviet Socialist Republic), “black market”, “foreign currency holders”, “Golden Operation”, intra-camera development, “dollar stem room”, “raiding agent assets”.*

СИСТЕМА ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ ПОВОЄННОГО ЛЬВОВА: СТАРІ ТА НОВІ ПРАКТИКИ

Анотація. Мета дослідження полягає в аналізі формування нової продовольчої культури сталінського Львова, яка склалася в результаті значних етнічних та естетичних змін, спричинених війною й діяльністю радянської влади в повоєнний час. Використано загальнонаукові **методи**, зокрема порівняльно-історичний і системно-структурний, котрі допомогли впорядкувати значну кількість джерельного матеріалу, відтворити та порівняти зміст і спрямованість системи громадського харчування на різних стадіях розвитку. У науковому пошуку і при вирішенні поставлених завдань автор спирався на головні принципи історичної науки – об'єктивності та історизму. При визначенні структури студії використано проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна** полягає в тому, що у статті вперше досліджено проблему, яка в такій постановці та хронологічних рамках не вивчалася в українській історіографії. На прикладі повоєнного Львова розглядається один із ключових сегментів радянської дійсності – система громадського харчування. **Висновки.** На основі архівного матеріалу, спогадів очевидців, спеціалізованої літератури зіставлено харчування львів'ян до й після приходу радянської влади. Традиційно галицькими стравами залишалися борщи, помідорівка та холодна полунична «зупи», «пирог» (вареники), налисники, голубці з помідорівкою підливою, рисова або пшоняна каші з яблуками, м'яса печеня, пиріг з яблуками, маківник, медівник, «цвібак» тощо. Натомість серед радянських кулінарних нововведень слід відзначити «свекольник», суп із «лапшею», «ціці», салати з капусти, огірків, моркви. Реконструйовано нові для міста харчові практики, які з'явилися внаслідок впровадження типових соціалістичних методів господарювання, оснований на обмеженості продовольчих ресурсів. Проаналізовано структуру лімітованого забезпечення Львова продуктами, охарактеризовано основні типи карток, додаткове літерне харчування та виявлено пов'язані з цим зловживання. Розглянуто проблему нестачі продовольчих карток для всіх категорій населення. Простежено життя міста в умовах повоєнного голоду 1946–1947 рр. Як одну з його причин визначено згорання американської допомоги за ленд-лізом. Зроблено огляд цін на основні типи продуктів, до й після скасування карткової системи. Показано нову структуру міської мережі громадського харчування, визначено роль та місце відомчих закладів. Меню державних львівських міських їдалень і ресторанів перших повоєнних років дозволяють констатувати формування цілком нових традицій обслуговування та харчування, які популяризувала міська влада. Натомість місцеві традиційні практики поступово, за незначними винятками, переміщувалися на маргінеси і представляли радше вузьку домашню кухню, аніж наявне доти широке мультикультурне кулінарне середовище Львова.

Ключові слова: Львів, радянська влада, харчування, продуктові картки, їдальня, ресторан, хліб, населення.

У процесі людської еволюції поступово формувалася своєрідна культура споживання їжі, з'являлися різновиди страв, локалізовані в певних містах та регіонах, що подеколи навіть справляло вплив на розвиток духовної культури. Львів, маючи певні споживчі традиції спершу як центральне місто Галичини, а згодом – як одне з провідних міст Західної України, не став тут винятком.

Важливість наукової розробки цієї тематики очевидна, надто з огляду на незначну кількість досліджень, присвячених традиціям харчування. Слід зазначити, що дотепер це було прерогативою радше етнологів¹ і філософів². Вивчаючи проблему з погляду традиційних, обрядових практик або як особливу сферу гуманітарного знання, фахівці залишили поза увагою цілий сегмент еволюції системи громадського харчування. Цю прогалину ми і спробуємо заповнити, зосередивши увагу на аналізі формування нової продовольчої культури Львова, яка склалася в результаті значних етнічних та естетичних змін, спричинених війною й діяльністю радянської влади в повоєнний час.

До початку Другої світової війни львівська культура харчування базувалася на традиціях польської, єврейської, української та австрійської кухонь. Мультикультурне середовище, споріднені інтереси й умови проживання сприяли формуванню в місті особливого кулінарного середовища, яке було спільним відразу для кількох національних громад. Опосередковане підтвердження цієї тези знаходимо у спогадах мандрівниці та кореспондентки «The National Geographic Magazine» Д.Госмер, котра, описуючи свої враження від передвоєнного Львова, назвала його багатонаціональним містом-парадоксом. Місцева їжа журналістці сподобалася: «Тут буряковий суп (тобто борщ – *Р.Г.*) подають із тим, що поляки звать “вужками”. Ці “вужка” нагадують равюлі, ба навіть кращі за них». У даному випадку традиційний український борщ виступав «стравою від шефа», яка робила враження про Львів і котрою хотіли похвалитися. Далі Д.Госмер зазначала: «Сметану подають частіше, з певними солодощами, м'ясом – і завжди як заправку до салату. А ще я вперше куштувала холодний полуничний суп! Щоранку в нижній залі босонога селянка з великим кошиком ягід та вагами продавала мені мій сніданок – 250 г полуниць»³. Незвична для нас нині ця страва була доволі популярною в міжвоєнному Львові, у кулінарних книгах того часу подавали рецепти декількох її різновидів. Один із варіантів цієї «зупи» готувався так: ячні жовтки перетиралися з цукром, заливалися молоком і повільно нагрівалися. Потрібно було стежити, щоб жовтки не зварилися. Коли суміш

¹ *Артюх Л.Ф.* Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1977. – 160 с.; *Боренько Н.* Буденна, святкова та ритуально-обрядова їжа // Етнокультура Рівненського Полісся. – Рівне, 2009. – С.95–110.

² *Князева Т.М.* Концепт їжі в культурі повсякденності [Електронний ресурс]: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/299-kontsept-yizhi-v-kulturi-povsjakdennosti.html>; *Варшавець О.М.* Філософія їжі: концептуальні підходи для осмислення феномену // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг: Зб. наук. пр. Харк. держ. ун-ту харчування та торгівлі. – Вип.1 (2). – Х., 2012. – С.319–325.

³ *Госмер Д.* На велосипеді через Галичину // National Geographic Україна. – 2013. – №3. – С.136–141.

вистигала її заморожували, а перед подачею додавали перетерті полуниці (суниці, інші ягоди)⁴.

Слід наголосити, що передвоєнна львівська культура споживання їжі попри традиційні кулінарні практики⁵ була відкритою і для цілком модернового, нового для Львова вегетаріанського напрямку⁶. Можемо констатувати, що українська кухня міжвоєнного часу стала важливою складовою львівського кулінарного середовища, додавши до багатонаціональних традицій свої елементи, які згодом стануть для міста традиційними. До таких страв можна віднести «пирог» (вареники), налисники, голубці з помідорівною підливою, рисову або пшоняну каші з яблуками, печеню (запечений великий шматок м'яса), струдель з яблуками, маківник, медівник, «цвібак» (сухарики до кави), курячий, телячий «росоли» (бульйон), студенець, сальцесон, «заяць» (запечене мелене м'ясо), ковбасу та шинку вуджені, «кишку запечену» (кров'янка), «цвіклі» (тертий буряк із хроном), «мізерію» (салат з огірків), «зупу помідоріву» та, звісно, борщ у всіх його варіаціях. Менш популярною у Львові, але поширеною на околицях була «гуслянка» – тогочасний аналог йогурту. Робили її зі свіжого незбираного молока, яке нагрівали до 60° і теплим вливали в посудину, вимащену квасною сметаною. Суміш стояла в теплі впродовж двох діб, після чого перетворювалася на однорідну подобу сметани. Споживали її з картоплею, кулішем тощо.

Кожна львівська господиня поряд із традиційними та здавна поширеними на Галичині могла купити будь-які продукти чи приправи, що їх пропонувала тогочасна кулінарна культура. Використання у стравах пармезану, мигдалю, трюфелів, не кажучи вже про апельсини, мандарини, «цитрини» (лимон), було справою буденною. Прихід радянської влади порушив звичний стан справ, принісши разом із політичними змінами ще й культурні та соціальні, у результаті чого продуктове різноманіття для більшості містян стало недосяжною розкішшю.

Нові радянські кулінарні традиції добре простежуються за спеціальною літературою, масово тиражованою в той час. Справжнім бестселером була «Книга про смачну й поживну їжу»⁷. Починаючи з 1939 р., десятки років

⁴ *Заклинська О.* Нова кухня вітамінна: Книжка, потрібна в кожній українській хаті, на селі і в місті. – Л., 1928. – С.25.

⁵ *Франко О.М.* І-ша українська загально-практична кухня з численними ілюстраціями та кольоровими таблицями. – Коломия, 1929. – 377 с.; *Ochorowicz-Monatowa M.* Uniwersalna książka kucharska: Z ilustracjami i kolorowymi tablicami: Odznaczona na wystawie higienicznej w Warszawie w r. 1910: Przeszło 2200 skromnych i wytwornych przepisów gospodarskich i kuchennych z uwzględnieniem niezbędnych warunków odpowiedniej diety codziennej, higieny oraz kuchni jarskiej. – Lwów, [1926]. – 805 s.; *Заклинська О.* Нова кухня вітамінна: Книжка, потрібна в кожній українській хаті, на селі і в місті. – Л., 1928. – 192 с.; *Ліщинська О.* Українська кухня: М'ясива: Бібліотека «Нової хати» – Ч.2. – Л., 1938. – 49 с.; 430 приписів: Як добре й здорово варити (Куховарські поради міським і сільським господарям та курсисткам куховарських курсів). – Коломия, 1938. – 181 с.; Приписи // Нова хата: Журнал для плекання домашньої культури. – Ч.7/8 (липень – серпень). – [Л.], 1934. – С.28.

⁶ *Парфанович С.* Овочі, ярини та безалькогольні напитки. – Л., 1932. – 72 с.; *Горбачева М.* Безм'ясна кухня: Практична господиня. – Т.1. – Л., 1937. – 83 с.; *Фацієвич О.* Як робити соки з овочів і ягід. Як робити питний мід. – Ч.10. – Л., 1932. – 33 с.

⁷ Книга о вкусной и здоровой пище / Под ред. О.П.Молчанова, Д.И.Лобанова, М.О.Лифшица, Н.П.Цыпленкова. – Москва, 1952. – 400 с.

поспіль її видавали величезними тиражами. Вона була добре ілюстрована, мала як російську, так і українську версії. Основу становили рецепти російської, української, інших національних кухонь народів СРСР, базовані на загальнодоступних продуктах. Книга мала на меті показати основні досягнення радянської кулінарії.

Інше видання, присвячене кулінарії, дає можливість краще зрозуміти радянські гастрономічні практики⁸. Тут більш детально прописувалися підготовчі процеси, пропонувалися не лише рецепти, але й весь етап приготування їжі, приділялася увага сервіруванню. Окрему нішу займає література технічного напрямку, в якій аналізувалися харчова сировина, характер тодішнього виробництва, основні види продукції тощо⁹. Примітно, що нова влада не поспішила розвивати та культивувати місцеві кулінарні традиції, ставлячись до них здебільшого байдуже, а то й негативно. Перша суто галицька кулінарна книга побачила світ лише в 1961 р.¹⁰ Її авторка – знана місцева господиня – акцентувала увагу гурманів в основному на випічці, подаючи детальні рецепти різноманітного печива, тортів та ін. Видання тішило місцевим колоритом: торти «Станіславський», «Довбуш», «Ванда», мак рекомендувалося терти макогоном у макітрі тощо. Усі ці речі, на перший погляд архаїчні, але водночас такі етнічно близькі, не залишали читача байдужим. Публікація мала величезний успіх, наведені тут рецепти передруковувалися в місцевій радянській пресі. «Солодке печиво» та інші книги Д.Цвек¹¹ витримали багато перевидань, зайнявши почесне місце в популяризації галицьких кулінарних традицій.

Аналіз тогочасної кулінарної літератури дозволяє виокремити основні напрями й тенденції розвитку системи харчування в радянському Львові. Водночас для формування цілісної картини харчових уподобань містян і функціонування громадського харчування періоду пізнього сталінізму цієї універсальної літератури недостатньо. Залучення широкого спектра архівних джерел та спогадів дозволить показати життя міста в умовах карткової системи, змоделювати й відтворити систему громадського харчування 1944–1953 рр.

Війна та німецька окупація, попри обмеження раціону та брак основних різновидів продуктів, суттєво не вплинули на харчові вподобання львів'ян. Воєнний стан навчив мешканців жити в умовах жорсткої економії, основою якої була лімітована система розподілу продовольства. Водночас окупаційна влада, забезпечивши постачання військовиків, особливо не втручалась у харчовий раціон львів'ян. Попри воєнне лихоліття й певні суспільні обмеження місто жило своїм життям – працювали ринки, ресторани, у кав'ярнях подавали справжню чорну каву. Після відступу німців відповідна міська інфраструктура віціліла та, базуючись на певних запасах продуктів, змогла швидко відновити роботу вже в нових умовах.

⁸ Маслов Л.А. Кулинария. – Москва, 1951. – 232 с.

⁹ Конников А.Г., Кирилов В.Г. Технология колбасного производства. – Москва, 1952. – 504 с.

¹⁰ Цвек Д. Солодке печиво. – Л., 1961. – 215 с.

¹¹ Див., напр.: Цвек Д. У будні і свята. – Л., 1992. – 320 с.

Другий прихід радянської влади до Львова в липні 1944 р. спричинив не лише політичні та етнічні зміни, але докорінно вплинув на спосіб життя й харчування в місті. Декларації про відмову від приватної власності, а згодом і реалізація цього задуму, поширення карткової системи, радянського громадського харчування, нові принципи торгівлі й обслуговування швидко урівняли Львів з іншими містами УРСР.

Першим кроком до уніфікації громадського харчування стала перереєстрація у серпні 1944 р. відповідних закладів усіх форм власності¹². Попри певні адміністративні рішення нової влади, налагодити належне продуктове постачання Львова не вдавалося. Здебільшого забезпечення міста відбувалося стихійно – через базари чи приватні контакти мешканців. Однією з причин кризи стало безальтернативне рішення властей вилучити й передати Червоній армії всі запаси продовольства, виявлені після відступу німців¹³. У результаті більше місяця місто жило в умовах обмеженого продуктового забезпечення.

Картки на хліб і продукти у Львові було запроваджено з 1 вересня 1944 р. Фактично це означало поширення на місто системи апробованого у СРСР лімітованого постачання продовольства в особливий період. Радянський картковий розподіл був дуже забюрократизованим. Існували чотири основних групи карток – для службовців, робітників, утриманців (та всіх прирівняних категорій), дітей до 12 років. Хлібні картки, на відміну від інших продуктових, отоварювалися щодня й мали дві категорії розподілу – першу (800 г) і другу (500 г хліба)¹⁴. У середньому щомісяця робітник чи студент (за звичайною карткою) могли отримати: м'яса або риби – 1800 г, жиру – 400 г, круп, макаронів – 1200 г, цукру – 400 г, хліба (добова норма) – 500 г¹⁵.

В окремих випадках робітникам або службовцям поряд з отриманням продуктових карток призначали додаткове понаднормове літерне харчування в державних їдальнях – обіди типу «А» (200 г хліба щодня, місячно – 6 кг м'яса або риби, 800 г жирів, 15 яєць, 1 л молока) й типу «Б» (200 г хліба щодня, місячно – 5 кг м'яса чи риби, 800 г жирів, 10 яєць, 1 л молока). У Львові додаткове літерне харчування типу «А» і хліб за першою категорією отримували 500, харчування типу «Б» та хліб другої категорії – 850 осіб. Здебільшого це були представники партійної номенклатури, військового командування¹⁶.

Згодом до літерного харчування долучали робітників стратегічних і військових підприємств. Так, працівники Львівського авіаремонтного заводу №87 забезпечувалися згідно з нормативами особливого типу, які базувалися на постанові Раднаркому СРСР №2148 від 19 травня 1941 р. Додатково частина робітників отримувала ліміт на друге гаряче харчування, на обіди, згідно з постановою уряду від 17 вересня 1942 р., та літерне харчування типу «Б» або сухі пайки. За такими ж нормами забезпечувалися працівники

¹² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.35в. – Арк.4.

¹³ Там само. – Ф.П-4. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.23.

¹⁴ Сборник важнейших приказов и инструкций по вопросам карточной системы и нормированного снабжения / Отв. ред. В.А.Самолов. – Ленинград, 1945. – С.64, 78.

¹⁵ ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп.6. – Спр.4. – Арк.1.

¹⁶ Там само. – Ф.Р-100. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.145–146.

електролампового¹⁷ та інших заводів стратегічного напрямку. Львів'янин Є. Ратушний згадував: «Батько працював слюсарем на шкірзаводі, мав бронь від армії та отримував на заводі пайок. Переважно це були американські солодкі консерви, які з неохотою їли дорослі, а дітям подобалось»¹⁸.

Дещо по-іншому відбувалося харчування у школі. У шкільних буфетах міста хлібобулочні вироби та цукор відпускалися без карток за встановленими денними нормами – 50 г хліба й 10 г цукру чи кондитерських виробів. За потреби хліб дозволяли отримати на один день уперед. Люди, які їхали у відрядження, одержували одно- або п'ятиденні талони на хліб і продукти. Хлібні картки не видавалися особам, котрі перебували на повному забезпеченні держави (вихованці дитбудинків, інваліди та престарілі у спеціальних будинках), працівникам сільського господарства. Втрачені картки не поновлювалися¹⁹.

Упродовж першого місяця існування карткової системи картки друкували в одній зі львівських типографій. Процес контролювали співробітники НКВС і представники обласного карткового бюро. Усі наступні тиражі, починаючи з жовтня 1944 р., виготовлялися у Житомирі й потім доставлялися до Львова²⁰. Для покриття видатків, пов'язаних із друком і видачею карток, із населення стягували 10 коп. за кожну картку та 5 коп. – за продуктові талони (разові харчові, одноденні хлібні, спецталони для військовослужбовців)²¹.

Розподіл карток здійснювався тільки по організаціях, через міське карткове бюро, яке розміщувалося в будівлі міськради у спеціально обладнаному і захищеному приміщенні²². Усі райони міста мали свої карткові бюро, котрі також займалися розподілом безпосередньо на місцях. Після отримання карток мешканці прикріплювалися до продуктових крамниць, їдалень, патронат над якими здійснювали 1-й і 2-й міські харчторги²³. Станом на жовтень 1944 р. у Львові працювали 85 хлібних магазинів, 9 гастрономів, 108 закусочних-пивних, 7 спеціалізованих крамниць (4 – для вчителів, 1 – для тих, хто у відрядженні, 2 – для інвалідів війни), які зобов'язані були обслуговувати власників хлібних карток. Окрім цього у системі Головного управління гастрономів діяв магазин №8 для обслуговування донорів, вагітних і жінок, котрі годують²⁴. Розміщувався він на вул. Й. Сталіна (тепер С. Бандери), до нього було прикріплено 800 жінок. За таких умов без особистого знайомства із завідувачем чи продавцем отримати належне було практично неможливо²⁵. Видача карток у бюро в більшості випадків проводилася небало. Нерідко у чергах за ними, що нараховували до 200 людей, потрібно

¹⁷ Там само. – Спр.10. – Арк.28–29.

¹⁸ Інтерв'ю з Євгеном Ратушним, 1932 р. н., записане у Львові 22 вересня 2015 р. (особистий архів автора).

¹⁹ Сборник важнейших приказов... – С.10–14, 29–31, 33.

²⁰ ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.229. – Арк.149.

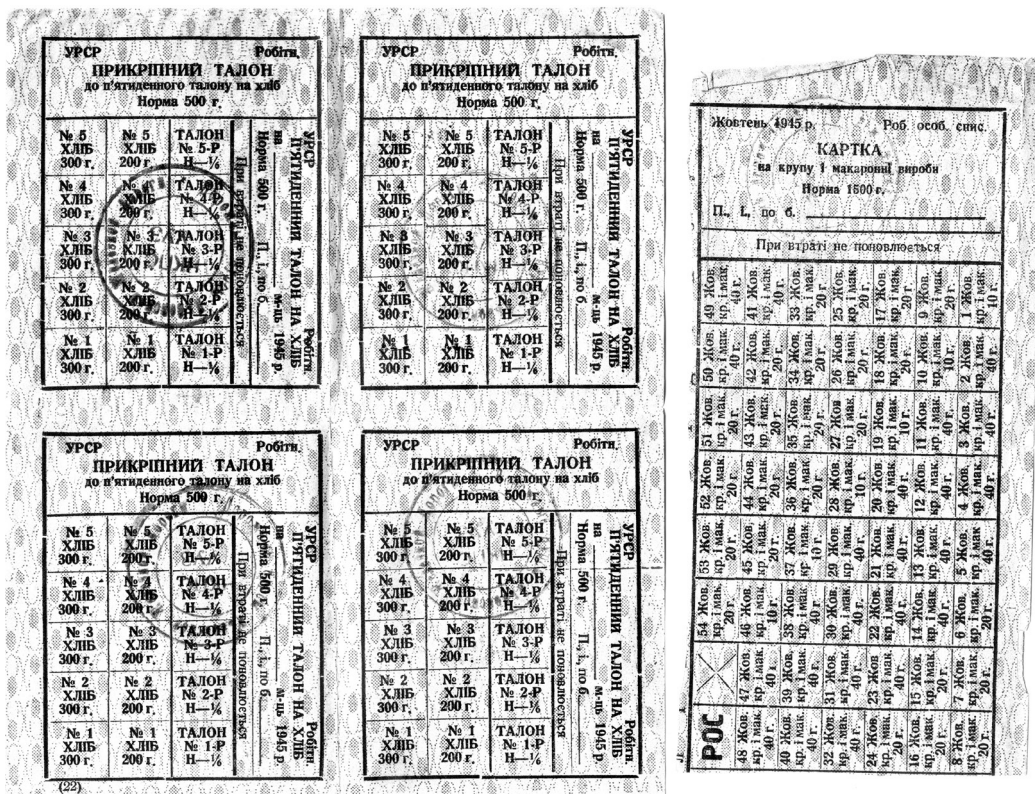
²¹ Сборник важнейших приказов... – С.7, 141–143.

²² ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.157.

²³ Там само. – Спр.6. – Арк.368.

²⁴ Там само. – Спр.4. – Арк.20–22.

²⁵ Львовская правда. – 1946. – 28 апреля; 1947. – 3 апреля.

Ілюстр. 1. Талони на хліб, картка на крупу та макаронні вироби (Львів, 1945 р.)

було вистояти 4–5 днів²⁶. Труднощі з продуктовим забезпеченням карток породжували значні зловживання²⁷. Найбільш поширеним було шахрайство з боку працівників карткових бюро. Замість знищення (спалення) вже використаних продуктових талонів, вони отоварювали їх повторно. Звісно, доводилося діяти у змові з керівництвом магазинів та їдалень. Траплялися також випадки дописок, штучного роздування штатів, отоварювання карток людей, які звільнилися та ні.²⁸ Лідерами за зловживаннями були завідувачі, продавці продуктових магазинів. Практично кожен із них міг робити з товаром у «своєму» магазині що завгодно, у тому числі приховування для себе всього свіжого та якісного, реалізація продовольства «корисним людям». Картки ж для звітності керівництво магазинів отримувало обманним шляхом²⁹. Як згадував Р.Гансінець, завдяки своїй знайомій він зміг дістати радянські продуктові картки, що дозволило йому непогано снідати та обідати в ресторані,

²⁶ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.210.

²⁷ Там само. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.231. – Арк.149; Спр.420. – Арк.74.

²⁸ Вільна Україна (Львів). – 1946. – 30 жовтня.

²⁹ Львовская правда. – 1947. – 22 мая.

хоча й коштували вони чималих грошей³⁰. Фальшування хлібних карток із часом змусило міськвиконком організувати їх перереєстрацію. Перша така акція відбулася у Львові вже у травні 1945 р. Надалі передбачалося проводити її 10–15-го числа кожного місяця. На зворотному боці картки, яка проїшла перевірку, ставили штамп організації-власника³¹.

Основою лімітованої системи були щоденні хлібні картки. Отримання карткового хліба стало пріоритетним завданням для значної частини львів'ян. На початку нова влада забезпечувала ним тільки закрити торгівельну мережу, до якої належали працівники оперативних груп і всі прибулі зі східних областей УРСР. Із вересня 1944 р. до цього переліку додали працівників державних підприємств, їхніх утриманців та відряджених до Львова. Загалом наприкінці 1944 р. хлібними картками зі 154 тис. осіб³², які мешкали в місті, було забезпечено тільки 105 тис., а також 12 тис. 772 відряджених³³. Певна частина містян залишалася поза мінімальними соціальними гарантіями.

Але навіть отримані картки не завжди можна було отоварити. Директор Львівського державного музею українського мистецтва І.Свенціцький 15 жовтня 1945 р. на нараді художників Львова заявляв, що лімітні картки повністю не отоварюються, за хлібом – цілодобові черги³⁴. Учителі не отримували хліб по 3–4 дні поспіль упродовж цілого року. На картках продавці робили спеціальні помітки, що хліб не отримано. Ще раз узяти його по цих картках уже було неможливо. Описана ситуація довгий час була типовою для багатьох центральних магазинів Львова, особливо №4 на пл. Ринок, 3³⁵.

Окрему категорію забезпечення становило міське партійне керівництво. Уся партноменклатура разом із працівниками виконкому отримувала карткове та літерне харчування вищої категорії. Також за потреби службовці могли одержувати певні обсяги продовольства додатково. У січні – березні 1945 р. виконком Львівської міської ради поза визначеними лімітами замовив у міськторгвідділу для своїх працівників 85 кг солі, 630 пачок сірників, 50 кг сиру (за який заплатили готівкою), м'ясних виробів (для забезпечення 70 осіб), 80 л горілки за січень та 75 л – за лютий, 30 кг цукру, молока (1250 л тільки за березень). Окрім цього працівники виконкому могли отоварювати безіменні продуктові талони на власний розсуд³⁶. Подібна практика тривала й у наступні місяці 1945 р., коли потреби міськвиконкому постійно зростали, особливо в асортименті алкогольних напоїв. Так, горілки в місяць замовляли вже 170 л, сірників – 500 пачок, солі – 70 кг, цукру – 35 кг, чаю – 5 кг, дріжджів – 9 кг, хліба білого – 60 кг, чорного – 15 кг. Усі ці дефіцитні товари

³⁰ *Gansiniec R.* Notatki Lwowskie (1944–1946). – Wrocław, 1995. – S.9.

³¹ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.626. – Арк.27.

³² Там само. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.527. – Арк.106; Спр.68. – Арк.210.

³³ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.21.

³⁴ Див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С.211.

³⁵ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.156. – Арк.303.

³⁶ Там само. – Спр.62. – Арк.217, 220–225.

було видано на безіменні талони, зрідка їх обмінювали на надлишкові хлібні картки службовців³⁷.

Номенклатурники нижчого рівня могли розраховувати на продовольчу допомогу тільки після звернення до виконкому міської ради з відповідним проханням. Наприклад, депутат міськради, член бюджетної комісії професор Л.Турчин (очолював ревізійні комісії з перевірки гастрономів) подав таке клопотання, мотивуючи прохання похилим віком, хворобою й необхідністю посиленого харчування. У результаті Л.Турчину було надано продовольчу картку першої категорії³⁸.

Натомість позбавлене привілеїв міське населення в більшості випадків покладалося на себе. Тільки з січня 1945 р., після кількох місяців існування карткової системи, 3775 робітників місцевої промисловості та працівники аптекоуправління були нарешті включені у список осіб негарантованого забезпечення харчуванням. Усім робітникам видали перепустки в їдальні тресту³⁹. Але таке постачання не було стабільним. За необхідності його можна було обмежити. Та й потреби місцевого працюючого населення були значно більшими, ніж декларувалося владою. Упродовж усього карткового періоду траплялися випадки відмови видавати продуктові картки місцевим мешканцям, незважаючи на їх працевлаштування в державних установах. Навіть у листопаді 1946 р., напередодні скасування карткової системи, місцеві працівники відділення зв'язку не отримували продуктових карток, що було явною дискримінацією в порівнянні з приїжджими. Зарплата ж телеграфіста становила лише 800 руб. – виживати на такі кошти було вкрай важко⁴⁰.

Пропозиція не задовольняла попит. Особливо від цього потерпали діти. За потреби у 66 126 дитячих карток вони отримували тільки 63 900⁴¹. Тому поширеною практикою у Львові стала заміна висококалорійних продуктових наборів сурогатами. Так, лісоруби паливної контори тресту «Міськпаливо» звернулися до міськплану зі скаргою щодо тривалого порушення відділом робітничого постачання принципів продуктового забезпечення їхньої контори. Тільки за липень 1945 р. робітники тресту недоотримали 83 кг м'яса, ще 180 кг було замінено яечним порошком і тюлькою, причому не в повній мірі⁴².

Поряд із лімітованою системою розподілу, у Львові продовжувала існувати система комерційних магазинів, їдалень, ресторанів, де продукти можна було придбати без обмежень, але за значно вищими цінами. Так, комерційний магазин №1 Головособторгу на вул. 1-го Травня, 12 (тепер просп. Свободи) і його філія на вул. Академічній, 10 (тепер просп. Т.Шевченка) пропонували морожену рибу, шоколад, какао, каву, чай, сингапурський перець, балик, ікру кетову й паюсну, копчену рибу тощо⁴³. Магазини рекламувалися в газетах, тут можна було телефоном зробити попереднє замовлення, пропонувалися

³⁷ Там само. – Арк.242, 250.

³⁸ Там само. – Спр.92. – Арк.74; Спр.99. – Арк.154.

³⁹ Там само. – Спр.67а. – Арк.25–26.

⁴⁰ Там само. – Ф.П-3. – Оп.2. – Спр.127. – Арк.50.

⁴¹ Там само. – Спр.178. – Арк.32.

⁴² Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.77. – Арк.47.

⁴³ Вільна Україна. – 1945. – 13 січня; 10 червня.

готові продуктові набори, покупців заохочували різноманітними акціями⁴⁴. Через високі ціни комерційними закладами харчування та магазинами могли скористатися тільки партійні керівники, високопоставлені військовики й, можливо, окремі представники кримінального світу.

Важливим етапом державного продуктового постачання стали постанови Державного комітету оборони (від 13 грудня 1944 р.), Ради народних комісарів УРСР, Центрального комітету КП(б)У від 21 грудня 1944 р. про переведення Львова на гарантійне отримання продуктів⁴⁵. Ці акти дещо збільшили асортимент продовольства, яке залишалося в місті, що у цілому покращило стан карткового забезпечення. У перші повоєнні роки міська влада контролювала щомісячний розподіл круп серед торговельних організацій – у середньому 100–150 т. Такі крупи, як рис та манка, займали незначну частку серед розподіленого (до 4 т) через свою дефіцитність. У голодний час (червень 1947 р.) ринкові фонди круп, як виняток, не продавалися, а розподілялися для безпосереднього приготування їжі між чотирма львівськими районними харчторгами, трестом їдалень і ресторанів та двома ресторанами («Люкс», «Інтурист»). Таким чином було розподілено 147 т круп (рис, манка), макаронів, сухих супів⁴⁶. Згодом розподіл (приблизно 120 т круп щомісяця) здійснювався тільки між торговельними організаціями Львова⁴⁷.

Голод 1946–1947 рр., незважаючи на південнішу локалізацію, вплинув на місто. Насамперед серйозно зріс попит на продукти першої необхідності. Відчувався дефіцит певних груп продовольчих товарів. Міська влада у жовтні 1946 р. відреагувала постановою про економію хліба, борошна, круп. Суть її полягала в обов'язковій перереєстрації карток на хліб із вилученням незаконно виданих⁴⁸. Упродовж 1946 р. міськрада продовжувала отримувати скарги про незадовільне отоварювання хлібних карток у магазинах міста⁴⁹. Опанувати ситуацію довгий час не вдавалося, дефіцит хліба відчувався до середини 1950-х рр.

Не буде перебільшенням стверджувати, що однією з причин харчових труднощів 1946–1947 рр. стало припинення американської допомоги за програмою ленд-лізу. Серед іноземного продовольства особливе місце займали консервовані м'ясо та жири, отримувані під час війни. Цих запасів вистачило на цілий повоєнний рік життя не тільки Львова, але й усього СРСР. Львівський виконком тільки з середини 1946 р. зобов'язав облторгвідділ розпочати заміну «американських жирів» тваринними жирами місцевого виробництва⁵⁰.

У 1947 р. розпочалося будівництво Львівського масложиркомбінату⁵¹. За два роки він видав першу продукцію – комбіжир і маргарин. Інженер

⁴⁴ Там само. – 4 листопада.

⁴⁵ ДАЛО. – Ф.Р-100. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.145–146.

⁴⁶ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.235. – Арк.108.

⁴⁷ Там само. – Спр.262. – Арк.147.

⁴⁸ Там само. – Спр.35а. – Арк.135.

⁴⁹ Там само. – Спр.62е. – Арк.14.

⁵⁰ Там само. – Спр.194. – Арк.250.

⁵¹ Там само. – Спр.226. – Арк.175–176.

підприємства Г.Івановський на шпальтах місцевої газети переконував львів'ян використовувати маргарин, жирність якого становила 81,57%, для приготування їжі, радив давати його дітям, порівнював властивості продукту з вершковим маслом⁵². Комбінований жир («маргагуселін») виготовлявся переважно з трьох компонентів – маргарину, тваринних жирів і жирів домашньої птиці (гусей, а також качок, курей та ін.) із додаванням цибульної витяжки. Продавався він в усіх гастрономах Львова⁵³.

Найбільш вразливими та залежними від держави були соціальні й медичні заклади. На серпень 1947 р. поставки м'яса в лікарні покривалися тільки на 40% (решту компенсували тюлькою), молока відпускали 60% від потреби, хліб отримували один раз на два дні⁵⁴. Під час голодної зими в лютому 1947 р. Львівський виконком виступив гарантом певного продовольчого мінімуму для українських переселенців із Польщі, які осіли у Львові. Із міських фондів для них було виділено 100 ц картоплі, 50 ц зерна. Продовольство, імовірно, було розподілено між членами сімей 200 переселенців, адже саме таку кількість пар взуття роздали їм напередодні⁵⁵.

У грудні 1947 р. система торгівлі виявилася неготовою до скасування карткової системи. Значну частину продовольчих товарів не було переоцінено, хліб доставляли з перебоями⁵⁶. За перші два дні життя без карток розійшовся весь асортимент. Наступні декілька тижнів на полицях львівських магазинів залишалися тільки горілка, вино, чай, злакова ерзац-кава й тютюнові вироби. У середині травня 1947 р. центральні продуктові магазини обласпоживспілки не працювали по декілька тижнів, не маючи чим торгувати⁵⁷.

Скасування карткової системи та грошова реформа спричинили різке коливання цін на львівських ринках. Станом на 25 грудня 1947 р. м'ясо (яловичина) коштувало 30 руб., масло вершкове – 110 руб., житнє борошно – 15 руб., картопля – 2,50 руб. за 1 кг, молоко – 10 руб. за 1 л, десяток яєць – 35 руб., олія – 80 руб. за 1 л. Це було пов'язано зі спробою селян притримати продукти до певного часу та зі справжньою купівельною спроможністю нового рубля. Заповнити прогалину у продуктовому забезпеченні в повному обсязі місто не мало змоги через відсутність товарних запасів.

За таких обставин партійно-господарська верхівка, дбаючи про власний добробут, удалася до продовження дії системи закритого продуктового забезпечення для окремих (обраних) категорій населення. Так, у приміщенні міської ради розміщувався магазин №33 Сталінського райхарчторгу, де за списком обслуговувалося лише керівництво – 24 особи. Його філія, також за списком, отоварювала решту працівників апарату ради. Магазин удвічі краще, порівняно зі звичайними, забезпечувався продуктами й навіть, на відміну від інших, отримував білий хліб. Не відставав від міськради обком КП(б)У, для членів котрого існувала система попередніх спецзамовлень. Було навіть

⁵² Львовская правда. – 1949. – 28 апреля.

⁵³ Там же. – 1950. – 20 июня.

⁵⁴ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.237. – Арк.138.

⁵⁵ Там само. – Спр.226. – Арк.133–134.

⁵⁶ Там само. – Спр.235. – Арк.108–109.

⁵⁷ Там само. – Спр.233. – Арк.5–6.

виготовлено окремі талони з написом «За культурну радянську торгівлю» – їх видавали працівникам залежно від посадових обов'язків. Маючи такий талон можна було оформити відповідне продуктове замовлення. Аналогічна практика застосовувалася в райвиконкомах і райпарткомах Львова⁵⁸.

Загалом радянська карткова система стала справжнім феноменом, адже окрім своєї безпосередньої функції – розподілу продуктів харчування в особливий період, картки нерідко виконували ще одну, не властиву для них, функцію – служили неофіційним, але доволі затребуваним засобом платежу⁵⁹. Картками покривали грошові борги, розплачувалися у взуттєвих майстернях, платили електромонтерам та ін. Мати й розпоряджатися позалімітними продуктовими картками в голодні повоєнні часи вважалося великим успіхом.

Після грошової реформи та ліквідації карткової системи підприємства громадського харчування закритого типу поступово втратили своє значення. Було скасовано і їх преференції в орендній платні⁶⁰. Із 16 грудня 1947 р. замість комерційних та пайкових (карткових) встановлено державні роздрібні ціни (за 1 кг): хліб житній – 2,80 руб., пшеничний 1-го сорту – 6,20 руб., пшоно товчене 1-го сорту – 5,50 руб., гречка – 11 руб., макарони – 9 руб., цукор – 13,50 руб., м'ясо яловиче середньої вгодованості – 28 руб., масло вершкове солоне вищого ґатунку – 62 руб., риба свіжоморожена типу судак – 10,50 руб., оселедець великий каспійський бочкового посолу – 17 руб., яблука – 8–12 руб., морозиво молочне – 20 руб., ікра білуги, калуґи, осетра, стерляді зерниста в банках 1-го сорту – 400 руб., а також олія соняшникова рафінована не розфасована – 28 руб. за 1 л, яйця – 10–14 руб. за 1 дес., молоко незбиране – 2,50–3,50 руб. за 1 л, чай байховий грузинський 1-го сорту – 16 руб. за 100 г, кава у зернах смажена 1-го сорту – 75 руб., горілка «Особлива московська» – 60 руб. і пиво «Жигулівське» – 7 руб. за 0,5 л⁶¹.

Попри фіксовані державні ціни керівники продуктових магазинів за старими схемами часто «корегували» їх на власний розсуд. Так, філе тріски вищого ґатунку у відділі робітничого постачання УБВР-20 та багатьох закладах торгівлі Шевченківського райхарчторгу коштувало 18 руб. за 1 кг, у крамниці №10 міськвійськторгу – 15,50 руб., натомість державна ціна на цей товар за преїскурантом становила 14,90 руб. Річкового коропа продавали по 16 руб. за 1 кг замість 11,40 руб. У чайній №4 ковбасу «Українську напівкопчену» відпускали по 81,60 руб. за 1 кг, а не за 54 руб.⁶²

Карткова система розподілу продуктів працювала в тісному симбіозі з міською мережею громадського харчування. Ресторани, їдальні та буфети тресту обслуговували тільки за разовими талонами, які видавалися картковими бюро чи організаціями, де працювали громадяни⁶³. Доволі часто списки осіб, прикріплених до тресту ресторанів та їдалень, безпідставно

⁵⁸ Там само. – Ф.Р-100. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.44–48.

⁵⁹ Вільна Україна. – 1946. – 30 жовтня.

⁶⁰ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.275. – Арк.268.

⁶¹ Вільна Україна. – 1947. – 15 грудня.

⁶² Там само. – 1948. – 16 січня.

⁶³ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.20–22.

розширювалися, що ускладнювало роботу закладів. До цього слід додати хронічні перебої в постачанні. Меню міських їдалень базувалося в основному на дешевих і доступних місцевих продуктах, заготівлю яких проводили працівники тресту в невеликих кількостях. Для прикладу, потребу в картоплі на 1945 р. було визначено в розмірі лише 1000 т. Заготовляли також капусту, моркву, буряки, солили огірки. Були спроби врізноманітнити раціон, вирощуючи печериці – для цього виділили підвал на вул. Стики, 1 (тепер вул. Зустрічна)⁶⁴. Але про широке використання цих грибів, звісно, не йшлося.

Одночасно з державними декілька років поспіль у Львові працювали і приватні заклади харчування. Уже у вересні 1944 р. в місцевих газетах з'явилися оголошення про реєстрацію кустарних, ремісничих промислів та приватних торговельних, харчових, промислових підприємств. При видачі реєстраційного посвідчення сплачувалося державне мито в розмірі 50 руб., а також аванс, який становив 15% від передбачуваних доходів за період від відкриття підприємства після німецької окупації й до кінця поточного 1944 р.⁶⁵ Один зі старожилів про реалії 1948–1950 рр. згадував так:

«У місті було багато, крім державних, приватних кав'ярень, закусочних. Родичка пані Леся, аби заробити, по ночах пекла торти. Ранком розносила їх на замовлення власникам закладів [...]. Яким би маленьким не був заклад, на два – три столики, там завжди була офіціантка. Ніхто ніколи не їв і не пив стоячи. Гальбу пива обов'язково приносили. Літрові кухлі були з кришечкою. Одна кнайпа називалася “Смачно, як у мамі”. Мій батько зрідка заходив до неї, особливо зимою. На плиті стояла виварка, де в окропі бульбав з кілограм чистеного часнику. Туди кидали порції ковбаси по 100 г кожна. Ковбасу “Закусочну” або “Субпродуктову” продавали всюди, коштувала вона 10 руб (після реформи 1 руб.) за кілограм. Батько замовляв повне меню – порцію гарячої ковбаси з часниковим ароматом, кавальчик хліба і сто грамів горілки. Я ж ласував ковбаскою з хлібцем»⁶⁶.

Державні заклади громадського харчування працювали під егідою тресту ресторанів та їдалень, який на перших порах розміщувався на вул. Св. Миколая, 15 (тепер вул. М.Грушевського)⁶⁷, згодом – на вул. 1-го Травня, 5 (тепер просп. Свободи). Серед керівництва й персоналу тресту було дуже мало представників місцевого населення, оскільки при прийомі на роботу в міські заклади харчування партійне керівництво рекомендувало набирати персонал із числа інвалідів війни та родичів загиблих

⁶⁴ Там само. – Спр.63. – Арк.2.

⁶⁵ Вільна Україна. – 1944. – 10 вересня.

⁶⁶ *Свистунов Ф.* «Десятка» возила до музею Франка, «дванадцятка» до Високого замку... // Леополіс: Безкоштовний додаток для львів'ян від газети «Високий замок» (Львів). – 2010. – 20 травня.

⁶⁷ *Александров І., Одинцов М., Картавченко О., Храпкіна С., Комищенко С.* Список абонентів Львівської міської автоматичної телефонної станції. – Л., [1947]. – С.50.

(щорічна квота – не менше 50 осіб)⁶⁸. Навіть попри доволільне виконання цієї норми вплив нової кадрової політики на систему львівського харчування у цілому був доволі суттєвим.

У складі Львівського державного тресту ресторанів та їдалень у перші повоєнні роки діяли 1 ресторан і близько 70 їдалень, з яких 42 – заклади загального типу, 10 – обслуговували вчителів, 18 – працювали на госпрозрахунку. На початку 1946 р. трест відкрив 4 комерційних чайних – на вул. Академічній, 5 (тепер просп. Т.Шевченка), Радянській, 3 (тепер вул. В.Винниченка), 1-го Травня, 11, 3-го Травня, 17 (тепер вул. Січових стрільців)⁶⁹.

Особливе місце у системі громадського харчування займали різноманітні спеціалізовані та відомчі заклади. Попри теоретичну «безкласовість» радянського суспільства в реальності спостерігалось його виразне розшарування. Партійна та міська верхівка харчувалися й отоварювалися в одних установах, інваліди, ветерани війни – в інших, свої їдальні та буфети мали робітники, школярі, студенти. Нижче розглянемо основні аспекти спеціалізованого та відомчого харчування.

Із березня 1945 р. у Львові почали діяти 4 їдальні (в кожному районі міста) для дітей із діагнозом туберкульоз та підозрою на загальне виснаження. Упродовж трьох місяців тут під наглядом лікарів два рази в день мали годувати 1200 виснажених дітей віком від 3 до 13 років. Норми продуктів на місяць для однієї дитини становили: м'ясо та риба – 1,5 кг, картопля – 7,5 кг, жири й цукор – по 450 г, борошно пшеничне – 750 г, молоко (відповідно до сезону) – 5–7 л⁷⁰. Працівники дитячих їдалень нерідко зловживали службовим становищем, подаючи недоварену чи холодну їжу, харчуючи дорослих за рахунок дітей⁷¹.

У кінці 1945 р. військторг планував відкрити окрему їдальню для інвалідів війни-офіцерів. А доти вони мали харчуватися в їдальні №11, що на вул. 1-го Травня, 5 (тепер просп. Свободи), призначеній для обслуговування рядового складу інвалідів війни – близько 250 осіб та 25 інвалідів-офіцерів. Часто керівництво їдалень, дбаючи про виконання плану, дозволяло обслуговувати всіх охочих⁷². Це призводило до нестачі продовольства для основних категорій споживачів.

До числа спеціалізованих належали й відкриті в 1952 р. дієтичні їдальні – №21 на вул. Академічній, 25 (тепер просп. Т.Шевченка), №42 на вул. Радянській, 1 (тепер вул. В.Винниченка), №10 на пл. Ринок, 1. Тут пропонували спеціальне дієтичне меню, був великий вибір мінеральних вод⁷³. Їдальня №10, що розміщувалася в будівлі міської ради, уважалася однією з найбільших у Львові. Якість страв тут контролювалася, тож у закладі прагнули харчувалися чимало містян⁷⁴.

⁶⁸ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.263. – Арк.231.

⁶⁹ Там само. – Спр.62д. – Арк.208.

⁷⁰ Там само. – Спр.67а. – Арк.148.

⁷¹ Там само. – Спр.194. – Арк.74.

⁷² Там само. – Спр.79. – Арк.267; Вільна Україна. – 1945. – 19 жовтня.

⁷³ Львовская правда. – 1952. – 24 января.

⁷⁴ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.345. – Арк.92.

Упродовж 1948–1953 рр. середнє меню львівських їдалень виглядало так: на сніданок – каша, як альтернатива галушки, чай за наявності; на обід – борщ із м'ясом, вінегрет та оладки, у гіршому випадку – розсольник і каша (їдальня Львівської трикотажної фабрики), гуляш, салат із капусти (їдальня загального типу №20). В їдальнях відділів робітничого постачання №1 і №10 міськвійськторгу на сніданок і вечерю пропонувалася дорога ковбаса⁷⁵. Не менш популярними в 1948 р. були борщ (5,60 руб. за порцію) та м'ясний суп (1,25 руб.)⁷⁶. У 1953 р. першість тримали плов, оладки (часто «гумові»), незмінний борщ (траплялося, що без картоплі, із неякісним м'ясом), чай або компот (без цукру). Обслуговування було далеким від бездоганного. Наприклад, при подачі порцій клієнтам пальці працівників закладів нерідко опинялися у стравах (їдальні та чайні на вул. Академічній)⁷⁷.

Вразливі у соціальному плані верстви населення – учні, студенти – також мали окремі їдальні. Опікувався шкільним і студентським харчуванням трест ресторанів та їдалень. У 1946 р. шкільних їдалень, буфетів обслуговувалися близько 25 тис. школярів⁷⁸. На серпень 1947 р. у школах Львова діяли 20 їдалень і 15 буфетів, але потреба в них була значною, ще як мінімум 36 їдалень, 30 буфетів. При організації шкільного харчоблоку школа відповідала тільки за приміщення та електроенергію, а харчуванням, інвентарем, персоналом займався трест. У більшості шкільних приміщень були відсутні проточна гаряча вода й обладнання для миття посуду⁷⁹. Починаючи з 1948 р. у шкільних буфетів запроваджувалися передбачені на певну кількість обідів місячні талони ціною 25 руб. Така система мала певні вади, адже не всі діти могли сплатити необхідну суму, а ті, які оплатили, часто реалізовували свої талони передчасно⁸⁰. Асортимент шкільних буфетів у 1949 р. передбачав ковбасу, сир, ікру (молока не було)⁸¹; шкільних їдалень у квітні 1953 р. – картоплю смажену або шпоре, салат із тертої моркви, салат вітамінізований, вареники, запіканки, налисники, каші (манна, рисова, пшоняна), макарони, піріжки. Часто продукти розкрадалися, тоді котлети були на основі манки, а не м'яса. Середня вартість шкільного обіду становила 60–80 коп.⁸²

Студенти вищих навчальних закладів, отримуючи стипендію, перебували в дещо кращому становищі. Утім купівельна спроможність цих виплат не була високою, вони радше дозволяли так-сяк «триматися на плаву». Розмір стипендій різнився залежно від тривалості навчання. Так, у 1945–1953 рр. студенти I курсу мали 220 руб., II курсу – 240 руб., III та IV курсів – по 265 руб., V курсу – 290 руб.⁸³ Не всі отримували виплати. Наприклад, із 81 студента I курсу інституту фізичної культури в 1948/1949 н. р. стипендії

⁷⁵ Там само. – Спр.263. – Арк.44, 136.

⁷⁶ Там само. – Спр.289. – Арк.365.

⁷⁷ Вільна Україна. – 1953. – 2 вересня.

⁷⁸ ДАЛЮ. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.202. – Арк.211.

⁷⁹ Там само. – Спр.237. – Арк.156.

⁸⁰ Там само. – Спр.347. – Арк.111.

⁸¹ Там само. – Спр.345. – Арк.68.

⁸² Там само. – Спр.563. – Арк.121–128.

⁸³ Там само. – Ф.П-4. – Оп.1. – Спр.463. – Арк.2, 28, 32.

призначалися тільки для 14 осіб. Інші змушені були їздити по продукти додому⁸⁴. За свою стипендію студент міг купити 0,5 л риб'ячого жиру, півхлібини і трохи тюльки⁸⁵. Аби вижити, доводилося вдаватися до комерції. Так, В.Глинський, котрий студіював в університеті німецьку філологію, купував на Краківському ринку за 100 руб. хлібину, розрізав її на 12 порцій і кожен продавав по 10 руб. Таким чином йому залишалося два шматочки дармового хліба⁸⁶. Готували їжу студенти здебільшого самостійно в гуртожитках на загальних кухнях площею 3х2 м. Продукти купували в місті, зрідка (смалець) по селах. Наприкінці місяця стипендія закінчувалася й доводилося жити надголодь, головню на пшоні та квасолі, які були найдешевшими⁸⁷.

Загалом серед усіх видів круп найбільше в повоєнному Львові споживали саме пшоно. Як пригадував Є.Ратушний, «перші повоєнні роки жили впроголодь, м'яса, риби майже не бачили, їли в основному бульбу і ярину, а ще пшоно»⁸⁸. Виробництво цієї культури посідало у СРСР друге місце (26% від усіх круп'яних), але за популярністю серед населення вона безсумнівно вела перед. Крупа найвищого ґатунку мала назву «дранець», далі йшло «пшоно товчене», найнижче у пшоняній ієрархії стояло «пшоно дроблене»⁸⁹.

Альтернативою домашньому харчуванню була студентська їдальня. Аби пообідати в ній, як згадував І.Денисюк, доводилося з годину вистояти у черзі, ще за годину подавали якийсь ріденький суп. Тому нерідко студенти готували їжу самостійно – смажили картоплю до купленої тюльки⁹⁰. Міська влада мала застереження до роботи студентських їдалень. У результаті їх перевірки комісією виконкому в 1947 р. та загалом стану забезпечення студентів Львова хлібними картками було виявлено системні зловживання, які ставили молодь на межу виживання. Для прикладу, у політехнічному інституті у січні 1947 р. студентам і викладачам не додано 500 хлібних карток, що становило 418 кг хліба. Аналогічна ситуація склалася й в університеті – хліб до крамниці цього вишу не завозився впродовж кількох днів. Ба більше, до 40% усього хліба, який виділявся для потреб студентства та викладачів, розкрадали представники адміністрації й господарської частини. В їдальнях політехніки, університету, технологічного інституту звичною справою були обважування, обдурювання, привласнення продуктів, антисанітарія (непраїні скатертини, брудний одяг працівників)⁹¹.

⁸⁴ Там само. – Ф.П-3. – Оп.3. – Спр.269. – Арк.110–114.

⁸⁵ Інтерв'ю з Омеляном Нестайком, 1930 р. н., записане у Львові 27 квітня 2002 р. (особистий архів автора).

⁸⁶ Пінчук С. По той бік голоду // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.160.

⁸⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.13. – Спр.376. – Т.19. – Арк.8.

⁸⁸ Інтерв'ю з Євгеном Ратушним, 1932 р. н., записане у Львові 22 вересня 2015 р. (особистий архів автора).

⁸⁹ Ініхов Г.С., Сперанський В.Г., Писарев Н.С., Сиревич А.В., Бакзевич Д.Д. Товарознавство харчових продуктів / Пер. з рос. вид. – К., 1954. – С.217–229.

⁹⁰ Інтерв'ю з Іваном Денисюком, 1924 р. н., записане у Львові 1 лютого 2004 р. (особистий архів автора).

⁹¹ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.224. – Арк.7–8.

Середнє меню обіду у студентській їдальні поліграфічного інституту складалося з буряково-картопляного супу і пшоняної каші. На одну порцію виділялося 100 г картоплі, 300 г буряків, 40 г пшона, 10 г рослинних олій. При обробці цих продуктів втрати сягали 30%. Енергетична цінність такого обіду становила 340 калорій (разом із хлібом і цукром – 930 калорій)⁹². Добова ж норма дорослої людини, залежно від інтенсивності праці, – 2,5–4 тис. калорій. Меню інших студентських їдалень у 1946–1947 рр. майже не відрізнялися: овочевий суп, суп-«лапша», «свекольник» – як перші страви; картопля, інколи пшенична каша – як гарнір; також 100 г хліба, чай, злакова «кава» з молоком. За такий обід потрібно було заплатити 2 руб. 21 коп.⁹³

Кількість закладів громадського харчування не була сталою, збільшуючись разом із розвитком міста У червні 1946 р. Львівський трест ресторанів та їдалень уже міг похвалитися сотнею об'єктів за типовим радянським поділом – ресторан, чайна, буфет, закуочна й ін.⁹⁴ Розподілялися вони таким чином: буфетів – 40%, «Пиво-води», чайні – по 20%, пивних барів, інших закладів – по 10%. Більша частина буфетів, чайних і барів – це були невеликі однокімнатні приміщення, часто без необхідного обладнання⁹⁵. Буфети й пивні зазвичай концентрувалися у центрі міста. Звичною справою для їх завідувачів на кінець 1948 р. була торгівля власними закусками, горілкою, пивом і цигарками, закупленими в торговельній мережі та реалізовуваними за комерційними цінами⁹⁶. У буфетах були дозатори для розливу горілки, пива, сиропу, колонки для пива й сиропу, електросковорідки⁹⁷.

У повоєнному Львові деякий час існувала практика роботи декількох закладів під однією вивіскою. Наприклад, під збірною назвою «Чайна №17» працювали шашлична «Кавказ» на вул. М.Ватутіна (тепер вул. Князя Романа), «Пельменна» на вул. Комсомольській (тепер вул. Братів Рогатинців) та ще декілька малих буфетів⁹⁸.

Працевлаштуватися у заклади харчування в голодні повоєнні роки звичайному обивателеві було майже неможливо. Усі ці питання доводилося «вирішувати» або через знайомства, або через хабар (станом на червень 1952 р. необхідні суми стартували від 500 руб. і більше залежно від популярності того чи іншого закладу). Нерідко «працедавець» вимагав додаткові послуги – частку від виручки, безплатні обіди для себе та друзів, дефіцитні продукти. А.Чихрадзе, який відповідав за виробництво у шашличній «Кавказ», через примус із боку завідувача своєї установи П.Кацовського неодноразово безоплатно годував як його самого, так і його друзів та членів родини шашликами й чебуреками, та ще доводилося споряджати пакунки з їжею додому. Окрім цього, П.Кацовський вимагав гроші⁹⁹. Така поведінка керівника

⁹² Там само. – Ф.П-3. – Оп.2. – Спр.264. – Арк.72; Оп.3. – Спр.261. – Арк.85.

⁹³ Там само. – Оп.2. – Спр.267. – Арк.190–191.

⁹⁴ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.202. – Арк.211.

⁹⁵ Там само. – Спр.321. – Арк.87–98.

⁹⁶ Там само. – Спр.283. – Арк.416.

⁹⁷ Там само. – Спр.323. – Арк.117–118.

⁹⁸ Львовская правда. – 1952. – 13 июня.

⁹⁹ Там же.

чайної №17 була типовою для більшості львівських закладів громадського харчування.

Використання керівниками підприємств та установ повоєнного Львова свого службового становища стало своєрідною тенденцією. Першій тут, безумовно, утримували директори і працівники закладів громадського харчування. Додому вони несли та везли чи не весь асортимент продуктів, якими розпоряджалися на роботі. У дещо менших масштабах користувалися з відомчих їдалень керівники інших установ. Поширеною практикою, чи навіть нормою для начальника середньої ланки було пообідати або поснідати на роботі самому та запросити керівництво. Негласною їдальнею для верхівки обласного, міського та Сталінського районного відділів народної освіти став садочок №39 (вул. М.Лисенка). Натомість чайну №1 на вул. М.Щорса, 2 (тепер вул. Русових) уподобало управління тресту ресторанів та їдалень – близько десяти осіб харчувалося тут щодня, а ще ж були друзі та знайомі, які заходили сюди спорадично¹⁰⁰. Директор Шевченківського райхарчторгу В.Стенін під приводом «іменин» свого сина «обклав даниною» всю торгівельну мережу району. Керівники магазинів, пивних, чайних, буфетів отримали рознарядки на різноманітні поставки: один – на 25 л пива, інший – на 5 л горілки чи 1 кг ковбаси, а завідувач магазину №7 – напоїв і закусок на суму не менше 3000 руб. Найбільший «внесок» зробив завідувач магазину №10 – 12 400 руб. А ще мала бути бочка пива, доставлена додому, та організація свята на 125 осіб в одному з підвладних В.Стеніну закладів¹⁰¹. Попри певний контроль влади над процесами зловживань їх доля у системі міського харчування ще довгий час залишалася значною, приваблюючи любителів наживи та різноманітних аферистів.

Цікавим винаходом радянської системи громадського харчування стало відкриття буфетів і барів безпосередньо в місцях відпочинку людей – у лазнях, кінотеатрах тощо. Львівськими лазневими буфетами до квітня 1950 р. опікувалися два об'єднання – артіль «Промкуст» та ім. А.Мікояна, згодом – трест їдалень і ресторанів. У меню обов'язково входили вино-горілчані вироби, пиво, холодні закуски, освіжні напої¹⁰².

Особливу увагу міська влада приділяла «привілейованим» барам, які розміщувалися в театрах і кінотеатрах міста. Орендна плата тут встановлювалася за результатами їх популярності та престижності. Вона була доволі високою й неодноразово оскаржувалася в міськвиконкомі¹⁰³. Для прикладу, у 1945 р. місячна оренда бару театру опери та балету становила 3000 руб., у драматичному ім. М.Заньковецької – 2200 руб., ім. М.Горького (колишній польський) – 750 руб., а в кінотеатрах «Дніпро», «Коперник», «Москва» – 800 руб.¹⁰⁴ Траплялися випадки самовільного встановлення цін на продукти працівниками цих установ¹⁰⁵. У 1948 р. перелік кінотеатрів із

¹⁰⁰ Вільна Україна. – 1947. – 2 квітня.

¹⁰¹ Там само. – 13 вересня.

¹⁰² ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.364. – Арк.206.

¹⁰³ Там само. – Спр.263. – Арк.9–10.

¹⁰⁴ Там само. – Спр.62в. – Арк.4.

¹⁰⁵ Там само. – Спр.194. – Арк.145.

барами розширився до семи. Кінотеатри «Коперник», «Дніпро» обслуговував ресторан «Бристоль», «Спартак» і «Москву» – «Люкс». Пропонували тістечка, цигарки, воду у пляшках. Три інших – «Україна», «Зоя», ім. І.Франка, які обслуговувались «Укоопінспілкою», переважно були закритими¹⁰⁶. Така система роботи відомчих барів значно збільшувала фінансові надходження до міського бюджету й робила привабливим відвідування лазні чи кінотеатру навіть у некасові дні.

Ресторан, улюблене місце відпочинку львівських сибаритів, займав у місті другорядне становище. Пропагуючи суспільний аскетизм радянська влада вважала ці заклади «пережитком минулого». Напередодні війни нові власті проводили доволі обережні зміни міської інфраструктури. Більшість ресторанів продовжували роботу, отримавши замість оригінальних старих назв порядкові номери, ще частину реорганізували в їдальні та буфети, а деякі залишилися працювати як готельні ресторани. Львівський телефонний довідник подавав перелік 11 ресторанів, які діяли в місті 1940 р. й замість назв мали порядкові номери¹⁰⁷. Після війни ресторани також працювали. Найшвидше, у кінці 1944 р., формально розпочав роботу «Люкс» на вул. Марійській, 7 (тепер пл. А.Міцкевича), утім водночас упродовж року (лютий – грудень 1945 р.) заклад не міг знайти кухарів¹⁰⁸. На початку 1946 р. у цьому ресторані бракувало посуду, було дуже обмежене меню, відвідувачів обважували та шахраювали з горілкою¹⁰⁹. Як зауважували кореспонденти газети «Вільна Україна», офіціанти-кельнери практикували спеціальні скоромовки, які допомагали їм обдурювати клієнтів: «Сорок і сорок – руб сорок», «Цигарки брали, не брали – два вісімдесят»¹¹⁰.

До окремої контори ресторанів Львівської залізниці належав заклад «Львів-Пасажирський» (розпочав роботу в 1945 р.). За результатами відомчої перевірки він не відповідав умовам ресторану 1-го розряду. Не було реклами, меню занадто просте, не добивався від м'ясокомбінату, риб- і тютюнзбуту належного асортименту продукції¹¹¹.

У травні 1945 р. на базі колишнього ресторану «Бристоль», який розміщувався на вул. 1-го Травня, 19 (тепер просп. Свободи) та ресторану Зиблікевича, що на вул. М.Чернишевського, 2 (тепер вул. І.Франка) було організовано їдальні відкритого типу, в яких окрім хліба, котрий відпускався за картками, пропонували обіди й холодні закуски для всіх охочих. Ціна обідів становила 5–8 руб.¹¹² Згодом «Бристоль» знову відновив роботу як ресторан. У різний час у місті діяли ресторани «Львів» (на вул. 1-го Травня, 11; відкритий у листопаді 1946 р.¹¹³), першорозрядний «Дніпро» (на вул. Пекарській, 1¹¹⁴),

¹⁰⁶ Там само. – Спр.263. – Арк.9–10.

¹⁰⁷ Список абонентів львівських міських АТС за станом на 25 травня 1940 р. – Л., 1940. – С.53–54.

¹⁰⁸ Вільна Україна. – 1945. – 24 лютого; 25 грудня.

¹⁰⁹ ДАЛЮ. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.194. – Арк.145; Спр.224. – Арк.68.

¹¹⁰ Вільна Україна. – 1946. – 29 травня.

¹¹¹ ДАЛЮ. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.248. – Арк.58.

¹¹² Вільна Україна. – 1945. – 9 травня.

¹¹³ Львовская правда. – 1946. – 6 ноября.

¹¹⁴ Там же. – 1947. – 5 ноября.

«Зірка» (на вул. А.Фредра, 1), «Спартак» (на пл. Міцкевича; відкритий у червні 1946 р.¹¹⁵). Директор останнього І.Гавриленко особисто їздив по районах на закупівлю продуктів. Не маючи запасів льоду й холодильного обладнання, тут їх намагалися зберігати за допомогою солі. Як наслідок, котлети були фактично неістівними, чай і кава – занадто розбавленими та несолодкими, морозиво з сухого молока нагадувало заморожену манну кашу. Денний оборот ресторану в перший місяць роботи становив 20 тис. руб., потім зменшився до 5 тис. руб. Траплялися випадки розкрадань надлишкових продуктів, що виявлялося під час перевірок¹¹⁶.

Ресторани працювали переважно з 11:00 до 2:00, мали джазові оркестри, можна було попередньо замовити столик (ця послуга обходилася клієнтові у 300 руб.). У «Зірці» окрім джаз-оркестру пропонували більярд, бали-вечори. Комплексний обід із трьох страв коштував тут 6–7 руб.¹¹⁷

На початок 1948 р., за даними Львівського виконкому, у місті працювали 8 ресторанів¹¹⁸, у 1953 р. – 7, а саме «Інтурист» (пл. Міцкевича, 1), «Літо» (вул. Ю.Словацького, 4), «Львів» (вул. М.Коперника, 15 А), «Москва» (колишній «Люкс»; пл. А.Міцкевича, 7), «Першотравневий» (вул. 1-го Травня, 19), «Львів-Пасажирський» (на головному залізничному вокзалі), «Україна» (вул. Й.Сталіна, 69, тепер вул. С.Бандери)¹¹⁹. Останній ресторан невдовзі було реорганізовано в дієтичну їдальню.

Еталоном міського шику вважався «Бристоль» («Першотравневий»). Тут виступали артисти естради, грав джазовий оркестр, можна було замовити доставку додому страв і тортів¹²⁰. У березні 1946 р. саме у «Бристолі» зупинялися учасники організованого владою «собору» греко-католицької церкви. У листі-подяці до редакції газети «Вільна Україна» учасник цього зібрання о. Маріан Колодій від імені решти делегатів висловлював «наше найбільше признання дирекції ресторану «Бристоль». Наше кожне побажання під час сніданків, обідів та вечер було сповнене скоро та докладно. Їда та напитки були кожного разу смачні та подостатком подані». Лист підписали 35 учасників «собору»¹²¹. У 1949 р. ресторан «Бристоль» перейменували в «Першотравневий», разом із рестораном «Люкс» його перевели в розряд показових із підпорядкуванням Львівському відділу Українського тресту показових ресторанів¹²².

Знаковим львівським рестораном був також «Жорж» – у радянський час «Інтурист», який розміщувався на пл. А.Міцкевича, 1. Тут були Верхня, Нижня (ресторан, бар), Кавказька та Бенкетна зали, кафе-кондитерська, кіоск, буфети. Заклад мав відділення в аеропорту. У 1950 р. збиралися відкрити коктейль-хол і літній ресторан. Відвідувачам пропонували великий вибір

¹¹⁵ Вільна Україна. – 1946. – 19 липня; 25 серпня.

¹¹⁶ Там само. – 1946. – 19 липня; 25 серпня.

¹¹⁷ Львовская правда. – 1949. – 17 февраля.

¹¹⁸ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.283. – Арк.416.

¹¹⁹ Справочник Львовской АТС. – Л., 1954. – С.161.

¹²⁰ Львовская правда. – 1948. – 8 февраля.

¹²¹ ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.439. – Арк.6–7.

¹²² Львовская правда. – 1949. – 3 ноября.

МИНИСТЕРСТВО ТОРГОВЛИ ГЛАВРЕСТОРАН СССР

РЕСТОРАНЫ

ЛЮКС и БРИСТОЛЬ

Адреса ресторанов:
 «Люкс» — пл. Мицкевича, 6/7, тел. 2-66-85,
 «Бристоль» — ул. 1 мая, 19—21, тел. 1-20-29.
 Первоклассные кухни. Лучшие вина. Джаз-оркестр.
 Горячие и холодные закуски, всевозможные кондитерские
 изделия, чай, кофе, какао.
 Принимаются заказы на банкеты, товарищеские ужины, юбилей.
 Рестораны открыты с 1 часа дня до 3 час. ночи.

11. Гор. Львов 161

Ілюстр. 2.

Реклама львівських ресторанів, уміщена в міському довіднику (див.: Львов: Справочник / Под ред. Б.Дудыкевича. — Л., 1949. — С.161)

порційних та національних (кавказьких, українських) страв, закусок, раціонів, дитячого й дієтичного харчування, молочних виробів (вершки, кефір), колекційних вин, горілки. Ресторан оформляв подарункові набори (дорогий алкоголь, папіроси, кондитерські вироби) у художньо оздоблених коробках. Працював він із 13:00 до 04:00. Ціна обідів із трьох страв становила тут 10 руб., раціонів — від 3 руб.¹²³ Звичні для радянської дійсності явища дефіциту та злодійкуватості досить швидко прижилися у Львові. За неповних два роки, у 1946–1948 рр., «Інтурист» зазнав збитків на суму 129 тис. руб. У ресторані було вкрадено 300 кг цукру, 400 кг вершкового масла, 200 кг сала, 500 л горілки, 376 л вина, велику кількість ковбаси, білого хліба, шоколаду тощо. Продукти безкоштовно передавалися керуючому та директоріві закладу просто додому. Окрім того, завідувач бази «Інтуристу» разом із друзями влаштовував у ресторані гучні гулянки¹²⁴.

Усе це відбивалося на звичайному споживачеві, якого обважували, котрому не докладали, не досипали й не доливали. Як згадував колишній депутат Львівської міськради К.Пелехатий, у 1950 р. під час відвідин ресторану «Інтурист» йому «кинули під носа» «охлап» (шмат поганого м'яса), мовляв, «хочеш їж — хочеш залиш»¹²⁵. М'ясні страви в різних варіаціях були основою меню багатьох львівських ресторанів. Кореспондент «Перця» П.Лубенський так описував відвідини одного з них: «Хай заграють що-небудь — щечече дівчина, що втратила всяку надію розібратися в дивовижних назвах страв: беф-брізе, марешаль, майонез, розбрат. Останнє слово їй чомусь здається лайкою»¹²⁶.

Водночас були ресторани з більш ніж скромним асортиментом страв і напоїв. Навіть станом на відносно стабільний 1953 р. у закладі в парку культури крім яечні нічого не було, ресторан-павільйон у Стрийському парку пропонував шашлик, оселедці з гарніром, салат із неочищених огірків¹²⁷.

¹²³ Театральний Львів. — 1949 (травень). — №2. — С.29.

¹²⁴ Вільна Україна. — 1948. — 3 серпня.

¹²⁵ ДАЛО. — Ф.Р-6. — Оп.2. — Спр.397. — Арк.52.

¹²⁶ Лубенський П. Ждемо вас у Львові // Перець: Видання для західних областей УРСР. — 1948. — №2. — С.3.

¹²⁷ ДАЛО. — Ф.Р-6. — Оп.2. — Спр.574. — Арк.179–180.

У цілому повоєнне ресторанне харчування мало другорядне значення для міста. Насамперед це було пов'язано з проблемами в постачанні та зберіганні продуктів, із браком кваліфікованого персоналу й загалом незначною кількістю ресторанів у Львові.

Характеризуючи львівську мережу громадського харчування перших післявоєнних років, можна констатувати, що впродовж 1944–1947 рр. давався ознаки відчутний брак кваліфікованих кухарів і допоміжного персоналу, а це спричиняло суттєве зниження якості харчування, систематичне порушення норм закладок продуктів до страв, обмеженість меню¹²⁸. Державне продовольче постачання їдалень і ресторанів було незадовільним. У зв'язку з цим значна частина закладів харчування Львова порушували касову дисципліну, залишаючи чималу долю виручки та використовуючи ці кошти для купівлі сировини, продовольства у приватників на ринку. Тільки впродовж III кварталу 1945 р. артіль «Інпромхарчкомбінат» додатково використала зі своєї виручки 137 тис. руб., ресторан «Бристоль» – 73,5 тис. руб., беконно-консервна фабрика – 48,7 тис. руб.¹²⁹ У 1948 р. траплялися випадки закупівлі працівниками тресту ресторанів та їдалень м'яса у сільських районах Львівщини. Як правило, ветеринарний огляд воно не проходило¹³⁰.

Режим роботи закладів харчування контролювався міською радою. Ресторани, бари та пивні в перші повоєнні роки працювали з 10:00 до 21:30. Згодом час роботи збільшувався, надто ресторанів. Відомчі установи працювали за графіками, визначеними підприємствами¹³¹. У літній період 1947 р. найбільш поширені державні (облторгвідділ, відділи робітничого постачання) продуктіві, хлібні магазини працювали з 8:00 до 20:00, комерційні й кооперативні – з 10:00 до 22:00, ресторани – з 10:00 до 1:00, буфети, чайні, закусочні – з 9:00 до 23:00, спеціалізовані збутові магазини та крамниці окремих підприємств – з 9:00 до 19:00. За дотриманням режиму роботи наглядало вище керівництво торгівлі й міліція¹³².

У зимовий період графік був дещо іншим. Хлібні магазини працювали з 7:00 до 19:00, продовольчі – з 8:00 до 19:00, м'ясні й овочеві – з 9:00 до 19:00, «Пиво-води» – з 9:00 до 23:00. Без змін цілорічно функціонували чайні, буфети, закусочні (з 9:00 до 23:00) та ресторани (з 10:00 до 1:00)¹³³. На початку 1948 р. у продовольчій торговельній мережі Львова з'явилися 6 чергових крамниць, які працювали у центральній частині міста в будні з 18:00 до 24:00 та у вихідні – з 12:00 до 20:00¹³⁴. У наступні роки час роботи продуктових магазинів зазнавав змін, що суттєво не впливало на забезпечення містян продуктами.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що картковий розподіл продуктів, за яким жив Львів упродовж 1944–1947 рр., давав дуже обмежений ресурс

¹²⁸ Там само. – Спр.224. – Арк.68.

¹²⁹ Там само. – Спр.77. – Арк.100.

¹³⁰ Там само. – Спр.290. – Арк.63.

¹³¹ Там само. – Спр.35в. – Арк.8.

¹³² Там само. – Спр.248. – Арк.146.

¹³³ Там само. – Спр.253. – Арк.103.

¹³⁴ Там само. – Спр.262. – Арк.12–13.

для виживання та залишав за рамками системи забезпечення значну частину населення. Лімітований розподіл дозволяв вижити, водночас передбачав надто вузький асортимент продуктів, до того ж наявні картки не завжди отоварювалися. Примітно, що окрім розподілу продуктів, картки, нарівні з грошима, виконували ще й платіжну функцію, відповідно ставали об'єктом кримінальних маніпуляцій і крадіжок.

Варто зауважити, що в перші повоєнні роки львівська система громадського харчування, попри впровадження карток, багато у чому ще копіювала довоєнні традиції. Насамперед зберігалася приватна власність у дрібних закладах, на аналогічних принципах працювали й чимало постачальників продовольства та готових страв. Усе це передбачало відповідний сервіс і підхід до клієнта. Політичне зміцнення нового режиму, певна продовольча стабільність потягнули за собою поступове вихолощення приватного сектору. Отримані у спадок від попередньої влади заклади громадського харчування було реорганізовано, у результаті чого значно зменшилася частка ресторанів, натомість збільшився відсоток їдалень, чайних, буфетів, пивних і закусочних, організованих за радянським зразком.

Основу меню громадських їдалень серед перших страв складали борщ (або, як його називали «нові» містяни, «свекольник»), суп із «лапшею», «щі», салати з капусти, огірків, моркви, рідше з помідорів; серед других страв – картопля, пшоняна каша, гречка, рис як гарнір, котлети, сосиски, відварне м'ясо, смажена риба. Як перекус були канапки з ковбасою, рідше ікрою, яйця, пиріжки, булочки. Пили узвар із сухофруктів, компоти, киселі, чай і злакову «каву» з молоком. Серед основних маркерів радянської кулінарії – широке використання м'ясних напівфабрикатів, різноманітних овочевих «котлет» (наприклад, із брукви), значне збільшення в раціоні частки морозеної риби, олії (раніше в місті більше використовували смалець, вершкове масло), а ще були чебуреки, шашлик, окрошка, «щі». Повоєнне харчування львів'ян поступово інтегрувалося у загальнорадянський гастрономічний простір. У підсумку це призвело до формування у Львові середньостатистичної інфраструктури, яка практично не відрізнялася від інших міст СРСР.

REFERENCES

1. Aleksandrov, I., Odyntsov, M., Kartavchenko, O., Khrapkina, S., Komyshchenko, S. (1947). *Spysoh abonentiv Lvivskoi miskoi avtomatychnoi telefonnoi stantsii*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Artiukh, L.F. (1977). *Ukrainska narodna kulinariia: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Borenko, N. (2009). Budenna, sviatkova ta ritualno-obriadova yizha. *Etnokultura Rivnenskoho Polissia*, 95-110. Rivne. [in Ukrainian].
4. Parfanovych, S. (1932). *Ovochi, yaryny ta bezalkoholni napytky*. Lviv. [in Ukrainian].
5. Fatsiievych, O. (1932). *Yak robyty soky z ovochiv i yahid. Yak robyty pytnyi mid*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Franko, O.M. (1929). *1-sha ukrainska zahalno-praktychna kukhnia z chyslennymy iliustratsiiamy ta kolorovymy tablytsiamy*. Kolomyia. [in Ukrainian].

7. Gansiniec, R. (1995). Notatki Lwowskie (1944-1946). Wrocław. [in Polish].
8. Horbacheva, M. (1937). Bezmiасna kukhnia. *Praktychna hospodynia*. Lviv. [in Ukrainian].
9. Hosmer, D. (2013). Na velosypedi cherez Halychynu. *National Geographic Ukraina*, 3, 136-141. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Inikhov, H.S., Speranskyi, V.H., Pysariev, N.S., Syrevych, A.V., Bakzevych, D.D. (1954). *Tovaroznavstvo kharchovykh produktiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kniazieva, T.M. (2018). *Kontsept izhi v kulturi povsiakdennosti* Retrieved from <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/299-kontsept-yizhi-v-kulturi-povsjakdennosti.html> [in Ukrainian].
12. Konnikov, A.G., Kirilov, V.G. (1952). *Tekhnologiya kolbasnogo proizvodstva*. Moskva. [in Russian].
13. Lishchynska, O. (1938). Ukrainiska kukhnia: Miasyva. *Biblioteka «Novoi khaty», 2*. Lviv. [in Ukrainian].
14. Lubenskyi, P. (1948). Zhdemo vas u Lvovi. *Perets: Vydannia dlia zakhidnykh oblastei URSR*, 2, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Ochorowicz-Monatowa, M. (1926). *Uniwersalna ksiązka kucharska: Z ilustracjami i kolorowemi tablicami*. Lwów. [in Polish].
16. Maslov, L.A. (1951). *Kulinariya*. Moskva. [in Russian].
17. Molchanov, O.P., Lobanov, D.I., Lifshits, M.O., Tsyplenkov, N.P. (Eds) (1952). *Kniga o vkusnoj i zdorovoj pishche*. Moskva. [in Russian].
18. Pinchuk, S. (1998) *Po toi bik holodu: Holod 1946–1947 rokiv v Ukraini: prychny i naslidky*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Rublov, O.S., Cherchenko, Yu.A. (1994). *Stalinschyna i dolia zakhidnoukraiynskoi intelihtentsii 20–50-ti roky XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
20. Tsvek, D. (1961). *Solodka pechyyo*. Lviv. [in Ukrainian].
21. Tsvek, D. (1992). *U budni i sviata*. Lviv. [in Ukrainian].
22. Varypaiev, O.M. (2012). Filosofii izhi: kontseptualni pidkhody dlia osmyslennia fenomenu. *Ekonomichna stratehii i perspektyvy rozvytku sfery torhivli ta posluh*, 1(2), 319-325. Kharkiv. [in Ukrainian].
23. Zaklynska, O. (1928). *Nova kukhnia vitaminova: Knyzhka, potribna v kozhdii ukraiynskii khati, na seli i v misti*. Lviv. [in Ukrainian].

ROMAN HENEHA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Docent of the Department of Historical Local History,
 I. Franko National University of Lviv
 (Lviv, Ukraine), r_genega@yahoo.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0346-405X>

THE PUBLIC CATERING SYSTEM OF THE POSTWAR LVIV: OLD AND NEW PRACTICES

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the formation of the stalinist ruled city's new food culture, which arose as a result of significant ethnic and aesthetic changes caused by the war and the activities of the Soviet authorities in post-war time. The methodology of the research is based on general scientific methods, in particular, comparative-historical and system-structural ones, which helped to organize a significant amount of source material, to found and compare the content and orientation of Soviet urban nutrition at different stages of development. In the*

process of research and in solving the problems posed in the work the author relies on the main principles of historical science that are the principles of objectivity and historicism. The problem-chronological approach is used in creating the structure of the work. **The scientific novelty** of the work is determined by the fact that it is the first to explore the problem that in such a formulation and chronological framework has not been studied in Ukrainian historiography. In the article, the author uses the example of the postwar Lviv to consider one of the key segments of Soviet everyday life that is the system of city food. **Conclusions.** On the basis of the rich archival material and analyzed special literature, the author compared the nutrition of Lviv citizens before and after the Soviet invasion. Traditionally dishes remained borscht, tomato soup, cold strawberry soup, pies (dumplings), pancakes, "holubtsi" (cabbage rolls) with tomato sauce, rice or millet gruel with apples, meat loaf, apple pie, poppy seed cake, honey bagel, biscuit cake etc. Instead among the Soviet culinary innovations were "beetroot soup" soup with noodles, "shchi" (cabbage soup), and salads of cabbage, cucumbers and carrots. The typical culinary books recommended by the Soviet food industry are determined. New food practices for the city have been reconstructed in the article, which appeared as a result of the introduction of typical socialist methods of management, built on a limited quantities of food. The structure of food supply in Lviv as well as the main types of cards, an additional liter feeding, the main types of food cards are characterized together with the abuses associated with them. The author considers the problem of the lack of cards for all the needy categories of the population. The city life under conditions of post-war starvation in 1946–1947 is observed. The curtailment of American food aid under the lend-lease is identified as one of the causes of famine. The article is also a review of prices for the main types of food, before and after the cancellation of the card system as well as the operation of the grocery network in the new conditions. A new structure of the city network is shown, the role and place of canteens in the citywide food system is determined. The typical rations of the state Lviv canteens and restaurants of the first post-war years are distinguished in the article. The author also studied the formation of entirely new traditions of service and food, popularized by the city authorities. However, local, traditional practices cultivated mainly by the local population, with few exceptions, have since moved to marginality and represent rather narrow domestic cuisine, than a broad multicultural culinary environment of Lviv.

Keywords: Lviv, Soviets, food, food cards, canteen, restaurant, bread, population.

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of World History,
H.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
(Kharkiv, Ukraine), lerche555@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1249-2482?lang=en>

YOUNG PEOPLE MOBILIZING FOR PARTICIPATION IN COMMUNISTIC TRANSFORMATIONS IN RURAL AREAS DURING THE YEARS OF THE COLLECTIVIZATION AND HOLODOMOR

Abstract. *The purpose of this study is to analyze the participation of students and teachers of Ukrainian higher education institutions in the Soviet transformations in the countryside and outline their role in organizing the artificial famine. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, interdisciplinarity and anthropocentrism. To solve the problem, the method of socio-cultural analysis is used, as well as traditional concrete-scientific methods: historical-genetic, problem-chronological, comparative and typological. The scientific novelty. The article analyzes participation of students and professors of Ukrainian higher education institutions in the countryside during the years of collectivization and the Holodomor. The research is based on a wide range of sources, among which a special place belongs to ego-documents: diaries, letters to the authorities, unpublished memoirs. Strategies for student behavior regarding the implementation of the decisions on participation in collectivization, collection of grain for the state grain stockpile and harvesting campaigns and the forms of their protests are highlighted. It is identified that a significant number of students were psychologically not prepared to carry out this work, therefore, they refused to go to the villages, fled from there, wrote letters to the authorities criticizing the party's policy in the countryside. An extreme form of protests was suicide. The types of punishment that were used for students who refused to work in the countryside are identified. The attitude of students and teachers towards peasants, their relations are revealed, as well as their reflection on the situation in Ukrainian villages and on the everyday life of rural party activists and their families in the spring and summer of 1933. Conclusions. The analysis of the students' participation in collectivization, sowing, collection of grain and crop harvesting campaigns shows their significant role in carrying out these activities. The high school was transformed into an inexhaustible source of a constant supply of human resources for local Soviet structures, for replenishing the brigades of collectivists and liquidators of numerous gaps of Soviet construction.*

Keywords: *students, teachers, Holodomor, mobilization, peasants, collection of grain.*

Since late 1980s, the Holodomor has been subject of debate and public scrutiny. Scientists have made a lot of efforts to prove a deliberate creation of the Ukrainian village of 1932–1933, during Stalin's "revolution from above", during which physical survival of a person became impossible. Literature on the Holodomor issues of 1932–1933 in Ukraine currently has more than 20 thousand items¹. However, to this day, scientists are arguing about the total number of victims and the discussion on the national identity of the Holodomor victims

¹ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 років у світлі останніх досліджень // Світогляд. – 2013. – №5 (43). – С.70.

remains relevant. In addition, new aspects emerged in the study of the Holodomor; in particular, the performers of the Holodomor, namely those who undertook the execution of criminal acts on the ground. One of such performers, Lev Kopelev, later known as a famous writer and literary critic, in describing his own experience as such a performer in the Myrhorod district (in Ukrainian – raion) of the Poltava region (in Ukrainian – oblast; formerly known as the Kharkiv region territory) noted that “it is impossible to atone this sin and avert by praying”².

The average executives of the Holodomor, in the vast majority, remain nameless today and have not become the subject of a separate study. This was emphasized, for example, by Olha Andriewsky³. Indeed, this is caused in part by the relatively recent interest in researching the topic, limiting the amount of attention that has been devoted to it, and the dispersed locations of the relevant documents and sources. Nevertheless, while an aggregated list of the performers does not currently exist, it has become possible to start elaborating one.

The purpose of this study is to analyze the participation of students and teachers of Ukrainian higher education institutions in the Soviet transformations in the countryside and outline their role in organizing the artificial famine. The research is conducted in the methodological framework of the history of everyday life and is based on a wide range of sources. Among them, a special place belongs to ego-documents, such as diaries, letters to the authorities, unpublished memoirs, as well as party documents and visual sources.

Sheila Fitzpatrick noted that the younger generation played a leading role in implementing the collectivization⁴. It should be noted that the country’s authorities regularly used the youth to implement their plans. All Soviet transformations were carried out with the direct participation of students as the most organized and mobile social group. This is evidenced by numerous decrees, orders and instructions on mobilization of so-called “breakthroughs” including “arrear” of the Ukrainian village.

From the end of the 1920s to the early 1930s, students sent by the party and Komsomol authorities had to take a direct part in the collectivization, sowing, collection of grain and crop harvesting campaigns. In 1929, it was recommended to officially mobilize only the students of the second and third year of the agricultural higher educational establishments⁵. The rest of the institutions had to show their own initiative “regarding the agro-cultural assistance in carrying out preparatory work for sowing, help in organization of collective associations in the countryside”⁶.

It was mainly the students from the peasants’ environment who were sent to support the collectivization. A student of Kharkiv Institute of Public Education

² Копелев Л. И сотворил себе кумира. – X., 2010.

³ Andriewsky O. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography // Contextualizing the Holodomor: The Impact of the Thirty Years of Ukrainian Famine Studies / Ed. by A.Makuch, F.E.Sysyn. – Edmonton; Toronto, 2015. – P.18–52.

⁴ Fitzpatrick Sh. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. – Cambridge, 1979.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1736. – Арк.266.

⁶ Там само.

O.M.Matvienko remembered that in the early spring of 1929, having stopped their studies, they left for the villages of the Kharkiv region. “It was offensive to realize that the students who were not from peasant backgrounds stayed in the city and continued their studies”⁷.

According to the decisions of the December plenum of the Central Committee of the CP(b)U (1930), the teaching staff of the pedagogical schools, “without wasting a single day”, “with even a greater zeal” had to set up to work and make all the students be more active. In addition, every twenty days, it was necessary to submit to the People’s Commissariat of Education (PCE) the information “about the participation of the pedagogical school in preparation for spring sowing and the following of seeding”, and the first notification had to be submitted by January 20, 1931⁸.

Since then, the registration begins of mass and permanent mobilizations of students to the village, which increased in number with every following. The newspapers using the slogans: “In a march for a socialist village!”, “Student in the struggle for the second/third Bolshevik spring”, reported the “initiative” of a particular group of students or individuals that everyone should take up. In the University paper of Kharkiv Institute of National Economy of February 22, 1930, it was written:

“Particularly important is the initiative of the students of the 4th year of the Trade Faculty: they decided to take a break in the study and go for a month to the village to participate in the preparation for sowing. The authorities of the Institute met this initiative half-way. All the students of this year, both party members and non-party members, decided to go unanimously. This initiative should be supported by all the 4-year students”⁹.

The directors of higher education institutions reported to the People’s Commissariat of Education that they had begun the preparation for the next Spring’s agricultural campaign even before the relevant directives had been issued. Thus, Odesa Physical-Chemical-Mathematical Institute reported: “Since during the winter holidays in January 1931 a number of students had to go to the villages, they had been trained as for their tasks in the village. For this purpose, two seminars were held, which were visited by almost all the students who went to the villages (68–70 people)”¹⁰.

It is hard to estimate the number of campaigns that were conducted. Indeed, there were many campaigns aside from the renowned and widely covered all-Union campaign, also known as the Campaign of the 25-thousanders, during

⁷ *Матвієнко А.М.* Харьков. ХИНО–ХПИПО // Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців. – Х., 2016. – С.111–121.

⁸ Держархів Одеської обл. – Ф.Р-1641. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.1.

⁹ *Гаркавенко.* Бажаємо успіху. 4-й курс торгфаку вирушив перший // Студент Жовтня: Орган студентів, професорів, викладачів та службовців інститутів: інженерно-економічного, пляново-економічного, обміну й розподілу та радянського будівництва і права (Харків). – 1930. – 22 лютого.

¹⁰ Держархів Одеської обл. – Ф.Р-1641. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.2.

which students were sent to villages for the success of “collective-farm construction” due to the decision of the November plenum of the Central Committee of the All-Union Communist Party of the Bolsheviks¹¹. Higher educational institutions and other organizations conducted constant correspondence with the party committees of various levels on mobilization to the rural areas of “50”, “100”, “150”, “300”, “800”, “1100”, “2000” etc.¹².

The elaboration of reports on the state of work in the villages and the number of students sent there was mandatory. These numbers are impressive. The Stalin Mining Institute reported that “at the time” of delay “with collectivization 150 students worked in the villages, there were 290 students employed in the harvesting campaign”. In parallel, other students were employed in the industrial sector for the “elimination of the breakthrough of the industrial financial plan more than 1000 people worked at a plant, and on the Day of Strike Workers, 1200 students were employed. 55 comrades work at a plant permanently”¹³. We have similar information on other universities as well.

Of course, much attention was paid to the participation of the party and the Komsomol members in these campaigns as this was their direct duty. Thus, the Kharkiv Machine Building Institute reported that 645 of the 1427 students were members and candidates of the party at the beginning of 1932/33 academic year. Only in February – March of 1933, 152 people were sent to various campaigns, and 81 students were sent to permanent employment in political departments and machine-tractor stations (MTS). Later, 79 students sent for the sowing campaign joined them¹⁴.

The documents clearly show that all students, regardless of their party membership, participated in the mobilization processes. This work was particularly intensified in the 1932/33 academic year.

At the All-Ukrainian meeting of Heads of the regional departments of public education on February 18, 1933, the public education bodies were criticized as, in the period of struggle for bread, they had not “organized a mass political work among collective and individual farmers, among the bodies of active collective farmers and having not appropriate forms and methods of work, did not provide a full mobilization for the implementation of the annual plan for collection of grain for the State’s grain stockpile and the destruction of kurkuls’ sabotage”¹⁵. It was decided to devote more “attention and energy, class vigilance” to the next spring sowing campaign “to fulfill the tasks of the 4th Bolshevik Spring, in the

¹¹ Lynne V. *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. – New York; Oxford, 1987; *Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація та голодомор*. – К., 1993; *Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: Социальная история советского общества: деревня*. – Москва, 2001.

¹² Держархів Одеської обл. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.108; Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6222. – Арк.20, 42; Держархів Харківської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.8, 26; Спр.61. – Арк.5, 34; Спр.69. – Арк.72; Спр.70. – Арк.103; Спр.76. – Арк.103, 145–146 та ін.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5558. – Арк.110.

¹⁴ Там само. – Арк.102–103.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.39. – Арк.9.

struggle for strengthening the collective farms, for raising yields”¹⁶. Therefore, at the peak of the Holodomor, in the winter and spring of 1933, for the entire time of the fieldwork, the brigades of students were sent to work in different villages to eliminate the “seed breakthrough” to harvest seed and do sowing. It was considered necessary to mobilize the students of the agricultural universities “as controllers and political leaders of the collective farmers brigades”, which was discussed, for example, in the resolution of the Kharkiv Regional Committee “on mobilization of ‘2000’ for the period of spring sowing” of March 28, 1933¹⁷.

In the summer of 1933, senior students and postgraduate students (party or Komsomol members) were selected for the agrotechnical propaganda. This youth had to teach the peasants the correct forms of organization for harvesting, threshing and preparation for autumn sowing¹⁸. The decisions to mobilize students to the villages for a variety of work were taken on a permanent basis. For example, the Secretariat of the Kharkiv Regional Committee of the CP(b)U on June 24, 1933, made two decisions on mobilization: for the period of the two-month harvesting campaign, 76 students of Kharkiv and Poltava higher educational establishments were placed at the disposal of the regional department of the Chief Political Administration, while others had to be selected and sent for 10 days to the rural areas to help MTS¹⁹.

It is not currently possible to know how many students were sent to work in the villages. Statistics was conducted for individual campaigns (both in the regional party committees, and in the institutes), but it is difficult to find it all. The consolidated data for all the years of mobilization, probably, has not survived. However, the available documents provide interesting observations. Amongst these, the graphs provide the following information on individual campaigns: district, responsible person, number of party members, Komsomol members and, separately, students. In some areas there were no responsible people, perhaps there were simply not enough of them. For example, in 13 districts out of 50 districts of Odesa region in the spring of 1932, only students were involved in sowing campaigns! Of course, there were also local activists. Out of 818 people sent to the villages at that time, 373 were students. The number of the students was not constant, but the tendency was on the rise. As a result, the same list was supplemented and the number of the students increased to 96. Thus, we can conclude that out of the total number of the people mobilized to the village, the majority were students²⁰.

In Poltava Institute of Social Education, in 1933, a headquarter was working, which regularly sent brigades out of students and professors to the assisted and other villages designated by the party committees. Separate groups, faculties, or even the whole staff of the Institute could be sent²¹. The brigades were continuously sent from the Nizhyn Institute of Social Education: one brigade

¹⁶ Там само. – Арк.10.

¹⁷ Держархів Харківської обл. – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.26.

¹⁸ Там само. – Спр.73. – Арк.62.

¹⁹ Там само. – Спр.74. – Арк.90, 113.

²⁰ Держархів Одеської обл. – Ф.Р-11. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.80–81.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.148. – Арк.116.

was replaced by another²². And as of July 1, 1933, all the students and the teaching staff of the pedagogical institutes self-mobilized for the harvesting campaign for a month²³.

Youth was mobilized for different periods. It could be a couple of weeks or several months. Sometimes, at the request of regional party structures and with the permission of the higher educational establishments, the students were left for a new term, and even for a permanent work. Thus, on March 4, 1932, the Novo-Ukrainian Regional party committee reported that out of the students of the brigades sent by Kharkiv and Odesa, only eight people remained in the region, who were asked to be left for the sowing campaign. The order was given without the students' approval!²⁴ Thus, a student of Odesa Industrial Institute, V. Novikov, in his letter to the Dean, asked to help and bring back his brother N.P. Bulat, a student of the 4th year, as he was sent by the local party committee on July 14, 1933, from the village to the crop harvesting. But since the annual grain delivery plan was not implemented, the local party committee allowed for a part of the students to be left to work permanently: "I hope, – V. Novikov wrote, – that the authorities of the institute will help him to get back and finish the studies"²⁵.

It is important to note that these students were not offered extensions or additional time to pass their examinations. After their mobilization to the village, even for a long period of time, they returned to the students of their year of studies and had to master all the disciplines individually. Exceptions to the rules occurred, but they were infrequent. For example, a student of Kyiv Industrial Institute Drenov was indignant at the fact that two girls of the senior year of study, Jews by nationality, were enlisted in his group after the mobilization. He said that "this is their privilege as Jews"²⁶. The emphasis was on the privileges that were said to exist for Jews. In reality, such exceptions to the rules did not depend on the nationality of the students but simply on anti-Semitic sentiments that were common at that time.

In addition, mobilized young people were often transferred to other places after the expiration of their term. Thus, the student of the Kharkiv Institute of Public Education Ivan Plakhtin wrote that he "was drowning in orders [...] and then almost became an authorized representative of the Central Committee and the regional committee of the CP(b)U on sowing, harvesting, collection of grain, breakouts in the Donbas, etc."²⁷. We also read in the memoirs of P.A. Havriuk, that he studied at the Literary Department of Kyiv State University, but due to the order of Kyiv regional party committee, had various employments, in particular in the Shpolianskyi district, where he worked in the MTS political department. Later, he wrote that he was proud to have participated in the strengthening of

²² Там само. – Арк.70.

²³ Там само. – Арк.117; Держархів Хмельницької обл. – Ф.302. – Оп.1. – Спр.1841. – Арк.41, 75, 105.

²⁴ Держархів Одеської обл. – Ф.Р-11. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.31.

²⁵ Там само. – Ф.Р-126. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1079. – Арк.53.

²⁷ *Плахтін І.* Літа-дороги: Спогади. – Сімферополь, 1982. – С.117.

the collective farming system, and that he passed his graduated exams at the university, together with his fellow-students while working in the village²⁸.

The Heads of higher education institutions, who initially enthusiastically ensured the party bodies and PCEs of the readiness of higher schools to participate in mobilization campaigns, later increasingly appealed to the party bodies and asked to return students, especially freshmen, since “staying out of school will not allow them to catch up with their comrades, who are studying”²⁹. This is evidenced by their letters to the authorities that have been preserved in the archives. Thus, the Director of Kherson Agricultural Institute Symonko, in response to the order for a new mobilization of the third-year students for the crop accounting for a month on June 16, 1933, asked to stop taking the young people out of classes because “implementation of the curriculum, the academic session, diploma works is disrupted”³⁰.

Such requests, as a rule, remained unanswered. However, we have some data testifying that the senior management still agreed to return students to their educational institutions. Thus, on July 4, 1933, the Central Committee of the CP(b)U sent to all the regional committees a telegram signed by S.Kosior, which ordered: “Ensure the return of the students who are involved in the harvesting campaign, no later than August 20. Provide students with footwear, clothes and linen”³¹. Similar orders were made in the following year, which testifies to the continuation of the practice of using students’ labor in the agricultural work during the academic year. For example, on April 1, 1934, all secretaries of the regional committees sent a telegram signed by the secretary of the Central Committee of the CP(b)U P.Postyshev, which stated that “the Central Committee categorically binds, within two days, to return to studies all the students of Kharkiv Institute of Mechanization, mobilized by the Central Committee as teachers of the courses, foremen, mechanics, tractor drivers, combine operators”³².

Taking young people out of their classes, the authorities made them fulfill the work that the peasants refused to do.

“Not stuffy classrooms, lectures and theoretical formulas but an immediate facing of the class struggle – the struggle for bread, for new collective farms, for the Bolshevik sowing, organization of labor, shock working, social competition should become the laboratory of daily work of the student brigades in the country”³³.

²⁸ Гаврюк П.А. Робітфак індустріального гіганта: Спогади // Український історичний журнал. – 1971. – №1. – С.106.

²⁹ Держархів Одеської обл. – Ф.Р-11. – Оп.1. – Спр.108. – Арк.114–115.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6451. – Арк.28.

³¹ Там само. – Спр.6222. – Арк.57.

³² Там само. – Спр.6451. – Арк.16.

³³ Мирошник П. В боротьбі за другу більшовицьку // За механізацію та електрифікацію сільського господарства: Двогизнева газета студентів, медперсоналу та співробітників Харківського інституту механізації та електрифікації сільського господарства. – 1931. – 14 травня.

The newspapers reported that “the best representatives of the proletarian students” went to villages “with songs, full of vivacity and Bolshevik enthusiasm”. It should be noted that the geography of the trips was wide and not limited by the close villages or the oblast. For example, “65 best representatives of the proletarian students of Kharkiv Institute of Mechanization and Electrification of Agriculture – 5 shock brigades of enthusiasts of the II Collective Farming Spring” were sent to the Melitopol district³⁴. It was possible to meet the representatives of other universities of Kharkiv in the Odesa region, Dnipropetrovsk region; the students from Odesa were sent to the Vinnytsia region, the Moldavian Autonomous Socialist Soviet Republic, and so on.

Getting to distant areas was difficult. A student of Kharkiv Institute of Vocational Education Ivan Plakhtin, who in the spring of 1932 was sent as an authorized representative to the sowing campaign in the village Prachi of the Hlobyne district, recalled that he was walking to this distant village for about twenty kilometers in mud and even lost his soles³⁵. The students of Kharkiv Institute of Mechanization and Electrification of Agriculture walked 80 km to Kakhovka machine-tractor station because they had no money for transport³⁶.

Students were sent out to organize collective farms, to repair the equipment, to conduct cultural and educational activities among the peasantry (conversations, reading newspapers), to produce wall papers, breaking newspapers, and the like³⁷. Even the student, who came from villages, did not have enough experience of working in agriculture, but young people were forced to take work to avoid punishment. So, the secretary of the Hlobyne District Party Committee said directly to Ivan Plakhtin: “I will either organize and conduct the spring sowing well or will be booted from the party”³⁸.

Most of the students took the physical work with enthusiasm. It was similar almost in all villages. Documents and even diaries say that the people worked joyfully, with songs and jokes. Thus, in Hurynivka the students repaired 40 drags, examined 30 seeding machines, repaired a locomobile, collectivized all the horses of the village and shod them; they completed the plan for collecting of the seed material by 100%³⁹. In the Raihorodok village, the students purified and collected the storage seed fund, exceeding the district plan, repaired the collective farm remnant and acquainted the peasants with the plan of sowing. A lot of these facts can be provided.

The peasants who refused to work in collective farms were perceived by such party messengers as enemies. M.K.Sinkov, for example, noted in his diary an impression of his meeting with rural youth:

³⁴ Там само.

³⁵ *Плахтін І. Літа-дороги.* – С.117.

³⁶ До третьої більшовицької весни // За механізацію та електрифікацію сільського господарства. – 1932. – 15 лютого.

³⁷ *Гладштейн.* Студентство ХІРБП в боротьбі за збір урожаю // Студент Жовтня. – 1931. – 5 липня.

³⁸ *Плахтін І. Літа-дороги.* – С.116.

³⁹ Гуринівка має бути зразковим колгоспом: Шефбригади – на допомогу селу // Студент Жовтня. – 1930. – 22 лютого.

“Some peasant boys appeared in the field, who lazily talked shaking seeds and looking at us. We asked them why they are not working and why in general, no peasants are present in the field, except the bosses. One of them replied: ‘You will work for us!’ and the rest laughed. It was a laugh of an irreconcilable enemy, which caused a great indignation and hatred in me”⁴⁰.

Many students, who were the participants of the mentioned historical events, believed in the necessity of collectivization by violent methods, and sincerely hated the “kurkuls” and other “class enemies” as they were convinced in their institutes that “kurkuls and their followers” operate in the villages⁴¹. At the time of the arrival of the brigade from Kharkiv Planning Institute of Consumer Cooperatives in Raihorodok of the Sloviansk district (February 1, 1931), 106 households (35,3%) out of 761 were organized into the collective farm of the village. According to the local newspaper, a month later, on March 1, 58% of the households joined the collective farm⁴². And the secretaries of the party and Komsomol committees of Raihorodok were accused of opportunist views for not noticing the great “kurkul slogan”: “Collectivist, do you think that further development of the collective farm and your prosperity is possible?”⁴³.

The results of the work were widely covered in the periodicals, and the importance of this work was stressed constantly: “All this specifically indicates that the directive of the party on mobilizing students to the country has been fully justified”, “The more such people are sent the better the situation will be”). The articles pushed the youth for further participation in “shock combat work”⁴⁴.

It should be noted that the result of the work depended on many factors, including the ability to convincingly explain the task to the peasants, and establishment of good relations with the local population. These relationships evolved differently. The aforementioned Ivan Plakhtin, who assembled a meeting of the collective farmers and talked about the need to sow spring cultures in a good time, was almost killed by women, who attacked him with a cry: “Beat the dumb chatterbox”⁴⁵. He lost consciousness as he was hit by a beater on his head. It saved him. The future writer recalled: “A beautiful high-handed widow, in order to somehow reclaim fault, mobilized the collective farmers, persuaded them to harness private cows into seeding machines and harrows. [...] They finished harvesting on time, and when young crops of spring wheat turned green, satisfying the eye the District Committee sent me back home with a gratitude”⁴⁶.

A student of Kyiv Institute of Public Education, a future professor Yu.Kobyletskyi, had a similar incident in the village of Mudrivka near Chyhyryn. He and other collective farming activists “were locked up in the village council by

⁴⁰ Держархів Харківської обл. – Ф.Р-6452. – Оп.1. – Спр.5276. – Арк.159 зв.

⁴¹ *Шпорт А.* Беззаконня: Нотатки репресованого // Київ. – 1991. – №7. – С.8.

⁴² *Каневські А. та Н.* Студентство у боротьбі за другу більшовицьку весну // Студент Жовтня. – 1931. – 13 квітня.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Миришник П.* В боротьбі за другу більшовицьку.

⁴⁵ *Плахтін І.* Літа-дороги. – С.117.

⁴⁶ Там само.

women, were guarded for several days and given only water to drink through the window but no meals. They yelled at [them] like nothing on earth: passionately, hysterically and partially⁴⁷. For some people such cases remained like adventures of the youth but for others they ended tragically. For example, during an attempt to organize a collective farm, Anton Pidopryhora from Kyiv Institute of Public Education was killed⁴⁸.

We cannot, unfortunately, answer the question of how often such cases occurred, and moreover, to show them as a percentage. There were the brigades of students who declared themselves shock workers and “ruthlessly fought the kurkuls, introducing the party’s general direction”. Such students of Kharkiv Institute of Exchange and Distribution as Yakovlev, Lozhkin and Kozinets worked in Baranovo village in the Kharkiv region from February 3 to April 10, 1931, and called to look to the “best comrades – social activists”⁴⁹.

Fighting with “kurkuls and their followers” was reported with special pride, especially during the Holodomor years. Reports of the Institutes give an idea of the scale of this work⁵⁰. It is known that in some villages, students performed the task of seed material collection almost entirely. For example, 40 students of Lubny Institute of Social Education collected 90% of the necessary seed material during the decade of work in the spring of 1933 in the Lubny district of the Poltava region and “exposed the kurkuls who maintained resistance”⁵¹. These activists were particularly proud of the fact that in the village of Snityn they exposed “an armed gang headed by the Kotliars (sons of a kurkul)”, and in the villages of Dukhova, Kozaidentsi and Khyttsi found “the kurkuls who organized the theft of a haystack from the collective farm field and the theft of horses”⁵². The authorities of Mykolaiv Shipbuilding Mechanical Engineering College reported with pride that their students in the village of Slyvino had “mobilized 96% of the seed material, organized the guard, repaired the agricultural remnant, organized the brigade of seeders”, and in the village of Vodopii, “36 centers of concealed kurkul’s bread” were collected⁵³. But Kharkiv Physical-Chemical-Mathematical Institute was disgraced by the fact that the “preparation for the spring was missed” – only 3,96% of seeds were collected in the village. One representative of the institute lived permanently in the village and two more came to help him, which caused a considerable concern of the party bodies⁵⁴.

Ego-documents help us to imagine how the Ukrainian village of 1932–1933 looked like, how the young people perceived it and treated their work. Some people were “restrained by an oppressive silence”. A. Shport wrote in his memoirs that it was impossible to imagine a Ukrainian village without singing, noise,

⁴⁷ *Кобилецький Ю.* Даль махне крилом. – К., 1985. – С.134–135.

⁴⁸ Там само. – С.138.

⁴⁹ *К. Гарні наслідки роботи // Студент Жовтня.* – 1931. – 1 травня.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.148.

⁵¹ *Добровільна.* Лубенці знайшли основну ланку // *Студент революції (Харків).* – 1933. – №7/8. – С.3.

⁵² Там само.

⁵³ *Рапортуємо наслідками бойової роботи // Там само.* – С.4.

⁵⁴ *Волошина С.* Визнати помилки – виправити хиби // Там само. – С.5–6.

dog barking, cock screaming⁵⁵. The most shocking display of oppressions is illustrated by the peasants who found the strength to go to work:

“It’s hard to figure out if it is a young or an old woman, a teenager or a girl. All people had the same look and similar faces. The hunger made everybody equal [...] What could one and a half or two dozen exhausted women do? They moved slowly and were frequently sitting on the rows of beets, abundantly covered with weeds”⁵⁶.

According to the memoirs of L.Vysheslavskiy, on the beet plantations the students were impressed by the fact that hungry people drank treacle, which was needed to catch an owl moth, picked up and ate ant eggs. And one of the students gave half of his ration to a girl swollen from starvation⁵⁷.

At the same time, one could notice another lifestyle, namely, the way the local party elite lived. In the diary of Anton Komashka (former student I.Repin, a talented artist, director of the Kharkiv Art Institute), the everyday life of one of families such as the family of the Chairman of the Velyko-Bahachanskyi district financial department Fedir Nechytailo, is described in the smallest details. His family lived in the village of Zatin (now – Poltava region).

“Among typical peasant buildings there was a new house of Nechytailo covered with gray tiles. Inside the house – an amazing piece of the holiday. The ground floor is covered with fresh grass. The aroma of grass, in snow-white embroidered towels, in a red wooden sofa along the entire wall – all these made a sweet coziness, which reminded a folk poetry. But new things were also embedded: a telephone, a radio, portraits of Lenin, Stalin and Shevchenko. As a final chord, there was a bouquet of red dahlias on a table, on a clean tablecloth”⁵⁸.

But most of all the artist was struck by the beauty of the young lady, Maria Ivanivna, the wife of Nechytailo! And though his task was to create a gallery of local collective farmers, he wrote a portrait of this woman too. In the diary he noted: “In my mind, I expressed my surprise in such a way: here it is, the work of the life itself, so perfectly composed. Young, healthy, beautiful Ukrainian woman, tanned, with brown, lively, red lips with a smile, dimples on her cheeks [...] smart, playing eyes”⁵⁹. What a contrast it was with the portraits of Ukrainian peasants who lost their minds or died of hunger in polluted, cold huts! Or to the portraits of women of the collective farms, who used the rest of their energy to go and work in the field.

The eye of the artist captures and describes the differences in the nutrition of the collective farmers and their leaders. Here are some descriptions:

⁵⁵ *Шпорт А. Беззаконня: Нотатки репресованого.* – С.9.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ *Гончар О. Щоденники: У 3 т. – Т.2 (1968–1983).* – К., 2008. – С.206.

⁵⁸ Центральный державный архив-музей литературы і мистецтва України. – Ф.290. – Оп.1. – Спр.139. – Арк.10.

⁵⁹ Там само. – Арк.11.

“August 5. I traveled on a horse cart to the fields. I made 5 sketches of the best collective farmers, men and women. [...] One of the collective farmers asked us: ‘When will you stop feeding us with this dung, hell with them. Have you shown them to our managers?’. And the woman who was driving the horse cart told me that she was swollen, when she worked collecting beets”.

Another story: “When I was making sketches of mowers, during the break for breakfast one of them said showing a cookie: A good household owner will never feed a dog with such a thing. But the dog will never eat it, it will just smell it and go away. Well, you know, it is stuck in the throat here (he showed on the chest)”⁶⁰. There was quite a lot food in the house of the already mentioned F.Nechytailo: “[...] we found a full table of snacks, bottles, and all was crowned by fried fishes (breams, crucians, pikes). If in my life I had occasions of a wonderful pastime, that day and evening I believe to be the most outstanding. What a cheerful talk, full of folk says and paradoxes. And how Maria Ivanivna was laughing! [...] In a warm, starry Ukrainian night, we returned in a horse cart to Velyka Bahachka. Potapenko’s booming laughter expanded in the meadows, in the dark, among the dewy, fragrant herbs and the river Psiol”⁶¹. It was laughing at the time when most of the people had forgotten what a laugh was.

The artist assumed that his diary would be read sooner or later. This is evidenced by many details, in particular, the way he carefully copied the letters of I.Repin with a high appreciation of his work to the new notebook. A.Komashka was a convinced communist as well as many other artists of that time, he often fulfilling the tasks on propaganda. Adding to the gallery of shock workers of the Velyko-Bahachanskyi district the representatives of the local party nomenclature and the members of their families (as many as 33 portraits were made), the artist tried to convey the contrast of the everyday life of different categories of villagers and inform future generations. He did the same thing in his diary. These are brilliant strokes to the portrait of a Ukrainian village in the summer of 1933.

How many students appeared to be prepared for such a work? Could all be able to fulfill the tasks of collection of grain for the State grain stockpile, despite suffering and desperation of the peasants? How did they live later with this burden?

It should be noted, firstly, that the reports of institutes emphasize the shock work of students and teachers in the villages. Particular emphasis was given to voluntariness of this work, for example, in the summer of 1933, when colleges of universities declared themselves mobilized for the harvesting campaign for a month. They were proud of the fact that “there was a hard work without a break in the conditions onto absence of food and water during the day”⁶².

Along with the praises to the authorities, in the reports “the enemies” of the socialist construction have traditionally been exposed. Not all of them, of course,

⁶⁰ Там само. – Арк.9.

⁶¹ Там само. – Арк.11.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.148. – Арк.105.

but a few, to show the vigilance of party committees. The documents deliver talks about the state of the peasants in the students' environment, teachers' statements, jokes. They are similar to those that could be heard everywhere. For example, Nizhyn Institute of Social Education reported that among students the question was discussed: "When will Stalin die?". Common statements were: "The party's decisions are nonsense, nothing good will happen as the result", "Stalin and the leaders do nothing, there are no achievements", "People are dying so that there are not enough planks for coffins to bury", "What can be said about the construction of socialism, when people die", "How can you study if you are hungry?". And the student Strykun shared an anecdote: "When a horse, a donkey and an ox came to Petrovskiyi to get help, only the donkey got it, because only its relatives are sitting in the government – only donkeys"⁶³.

Similar conversations were recorded at higher educational establishments in other regions: "The village now needs material, financial help, sending people to the villages will not help", "Collective farms mess up because the peasants were forced to go there"⁶⁴.

The category of silent protests included the refusals to write reports on work in the villages. For example, a student of Zhytomyr Institute of Social Education Dashkul, on demand, to submit such a report, said: "What can I write about? – The way in which peasants die from hunger in the countryside?"⁶⁵.

Several key strategies for mobilizing young people can be determined:

1. As D.Hoichenko, who in his student's years had to be a collectivizer and a worker on grain collection, wrote that only the greatest rascals or completely blinded fanatics could remain indifferent to such crimes. Apparently, a significant part of the youth belonged to the category of fanatics. Therefore, the usual feelings of pity or shame, were suppressed, according to L.Kopelev, by precisely "rationalist fanaticism". The sources of this fanaticism were political, stemming from all sorts of meetings, in which the party resolutions and the speeches of the leaders of the state were worked out. The students were called to "show that they fulfilled the tasks assigned to them with honor" in a variety of campaigns, and they proved their loyalty⁶⁶. They were ready for "an irreconcilable struggle for implementing the party's general line against the right mavericks and against the left wingers". They were convinced that "a delay with the haymaking and thrashing is a kurkul's maneuver aimed at breaking up the haymaking and thrashing"⁶⁷.

Yet, according to L.Kopelev, "the more persuasive were those people who embodied in my eyes, our truth and our justice, those who confirmed by their lives that it is necessary, setting their teeth and locking the heart, to do all that the Party and Soviet power commanded to do"⁶⁸.

⁶³ Там само. – Арк.60.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5558. – Арк.104.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.148. – Арк.105.

⁶⁶ Студенти разом з колгоспниками збирають врожай // Шлях соціалістичної реконструкції (Харків). – 1933. – 30 липня.

⁶⁷ *К-дент*. Геть з комсомолу та інституту Шиліних і подібних // Там само.

⁶⁸ *Копелев Л. И* сотворил себе кумира. – С.259.

2. Refusals from trips to villages and the so-called “desertion” from the sowing front demonstrated both teachers and students. For example, when the brigade was organized to eliminate the “breakthrough” in the village of Prykolotne of the Velykoburlutskyi district in Kharkiv Geodetic Institute “there were the Komsomol members, who spoke a lot about the village, were considered activists, but refused to go”⁶⁹. As a rule, students motivated their refusal by the fact that they did not want to lag behind in their academic studies.

The teachers who were not members of the party refused to go for economic and political campaigns, as they believed these events to be an affair for the Communists. For example, a staff member of Uman Institute for Social Education, Burstein, did not go to the village twice, noticing: “Collection of grain is an affair for the Communists, let them go to the village”⁷⁰. However, Communists also refused to be mobilized and escaped from the villages. For example, a student of Odesa Milling Institute Abram Finkelshtein, who was sent to Holovanivskyi district for organization of cultural and propaganda work, having received another assignment, refused to work. Referring to the illness and the need to complete studies, he simply escaped from the village⁷¹.

Those who could got a variety of references⁷². The student Shylina asked to give her a telegram from her hometown having the following content: “Ira, immediately come home, Troshka is passing away”⁷³. It was noted that this case was not an isolated one. The head of a student brigade, created at Dnipropetrovsk Railway-Building Institute of Transport Engineers for harvesting Amelin, “brought students to the station, but then returned home with some leaders and, as the result, broke up the labor campaign, because they were some other people, who also deserted from the labor camp, looking at the leaders”⁷⁴.

Desertion was particularly wide spread during the Holodomor, even among the students who were party members. The party organizations began to ring the alarm, noting that if all the deserters were expelled from the party, no party members would be left in the party organizations. Markin, the secretary of the district party organization of the village of Kryve Ozero, Odesa region, asked to give him instructions on the punishment of deserters, “since now the tendency to escape from the area is gaining in mass character, no educational effect can help and we cannot exclude such a great number of people from the party”⁷⁵.

3. Staying in the villages, the students often did not want to put up with the plans of excessive collection of grain for the state grain stockpile. Therefore, for example, they tried to prove to the supreme state leadership the unreality of such plans. So, the student of the IV year of Kharkiv Engineering and

⁶⁹ Дезертири зазнали поразки // Студент революції. – 1933. – №7/8. – С.3.

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.148. – Арк.21.

⁷¹ Держархів Одеської обл. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.108. – Арк.76.

⁷² Шпорт А. Беззаконня: Нотатки репресованого. – С.8.

⁷³ К-дент. Геть з комсомолу та інституту Шиліних і подібних.

⁷⁴ М.К. Из матеріалів ревізійної комісії // За теми та якість: Орган колективів КП(б)У, ЛКСМУ, профкому, МК Робос, дирекції та робітфаку залізнично-будівельного інституту інженерів транспорту (Дніпропетровськ). – 1932. – 5 серпня.

⁷⁵ Держархів Одеської обл. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.108. – Арк.79.

Economics Institute Soroka, who was mobilized to the village of Tarasivka of the Troitskyi district (now Luhansk region), where he stayed from 9 September to 28 December 1932, wrote a report to the Central Committee of the party. In this report, he tried to prove the unrealistic expectations of the grain collection plan, which resulted in the economic base of the village being undermined. The Central Committee, in turn, concluded that the student had a “kurkul’s mood” and regarded the “class struggle with kurkuls” as undermining the economic base of Tarasivka⁷⁶. A student of Chervonohrad Agrotechnical Institute, a member of the Lenin Communist Union of Youth of Ukraine Bureau P.Dniprovskiy, who was sent for the collection of grain, was impressed by the situation of the peasants, and wrote a letter to the District Committee of the LCUYU, where he expressed his opinion concerning “the badness of the general line of the party in the execution of the grain collection policy”. For this letter he was expelled from the Komsomol and the high educational establishment with a deprivation of the right to enter higher schools for three years⁷⁷.

4. They made themselves insane. For example, as it was outlined in the memorandum, the nine party members out of the “300” students mobilized in the Kryvozerskyi district, “imitated insanity”. So, student Waltz’s initially came into work, to later petition that he was ill and should be absolved from working in the region, pretending that he can do nothing, remembers nothing, can understand nothing, simulates to be stupid”. And the student Prostota resorted to other tricks:

“Once he came to the dining room and in the presence of a huge number of people, he took off his boots and began to trim the nails on his legs, or gets into a big mire and is wandering in it, or standing in the street turning to all sides, laughing at people unfamiliar to him. [...] They were wandering around the city for days and discredited the party organization by their actions”⁷⁸.

It was also noted that such anti-party actions were made also by a number of party members.

5. Some students, unable to withstand the psychological load, expressed their protest against grain collection by committing suicide. In a memorandum addressed to the secretary of the Central Committee of the CP(b)U, S.Kosior, a series of students’ suicides was reported, among them, for example, Oleksandr Hrebenuk. On December 28, 1932, after the meeting, he said that it would be difficult for him to cope with the tasks set before him, that in general he did not know agriculture, and the conditions of work at MTS are unfamiliar for him. The next day he was found shot in an apartment house of the MTS⁷⁹. The student Mushynskiy, who was an authorized person in the village of Sosovka, Zinovievskiy district cut his throat with a knife. Shortly before, he was saying:

⁷⁶ Держархів Харківської обл. – Ф.1148. – Оп.7. – Спр.62. – Арк.1.

⁷⁷ Терук В. Машкару зіврано // Студент революції. – 1933. – №4. – С.32.

⁷⁸ Держархів Одеської обл. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.108. – Арк.79.

⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6395. – Арк.22.

“We are finishing to harvest, and we still have to transport 5500 centers, of which 2000 are centers of wheat, and where I can get this wheat, I do not know”⁸⁰.

As we can see, not all the students could stand hardening by hatred and cruelty. P.Hryhorenko and V.Bohdan reported about such activists who lost their illusions. “In these conditions, I cannot live any more. If they will not take me back, I’ll kill myself”, – said a student of Kharkiv Engineering and Construction Institute Ya.Zlochevskiy, when in 1933 he was once again sent to grain collection⁸¹. The commissions investigating suicide cases explained these actions by the fact that mobilization into the village caused confusion, fear, frustration. Sometimes the conclusions were tougher. L.M.Savytskyi, for example, was accused of being “meshed in the kurkul nettings, dropped the general line of the party, lost courage in front of the class enemy”, so he shot himself⁸². Not being able to withstand the totalitarian system, people voluntarily died and attempted at least to attract the attention of the general public to the true state of things in the society by their suicides. There is no need to speak about the impact of these cases on the system itself.

As a rule, such cases were considered by the directorate and public organizations of the institutes. They could deprive students of their diploma, a scholarship and refer the case to the public prosecution office. In Kherson Cotton Production Institute named after O.D.Tsiurupa during the grain collection period of 1931–32, eight students with a “kurkul ideology” were found and excluded from the institute⁸³. The same number of students was excluded from Lubny Institute of Social Education for “malicious non-fulfillment of grain collection” and one more student – for a connection with the kurkuls. The thoughts that students came to study, and not to do a public work, were exposed and condemned⁸⁴.

Sometimes the students were outraged by such a decision and appealed to the authorities with requests to bring them back to the institutes. For example, V.Chorny, who refused to go for six months as a secretary of the collective farm “because he is not familiar with this activities and is still young (born in 1915, the term of service in KSM is 1 year)”, complained in a letter to V.P.Zatonskyi: “It is enough for me to get a party punishment. Why have you expelled me from the technical school?”⁸⁵.

Those who were not excluded were evicted from the hostel, deprived of ration cards, without which it was simply impossible to survive. In addition, in the periodicals, appeals to the students appeared, which called “to cover the names of the deserters of the sowing front with a black spot of the proletarian shame”⁸⁶.

Thus, the analysis of the students’ participation in collectivization, sowing, collection of grain and crop harvesting campaigns shows their significant role in carrying out these activities. The high school was transformed into an

⁸⁰ Там само. – Арк.20.

⁸¹ Григоренко П.Г. Спогади. – К., 2007. – С.96.

⁸² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6395. – Арк.47.

⁸³ Держархів Одеської обл. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.69.

⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.148. – Арк.134.

⁸⁵ Там само. – Спр.331. – Арк.28.

⁸⁶ Р-к К. На соціалістичні лани рушайте! // Студент революції. – 1933. – №4. – С.2–3.

inexhaustible source of a constant supply for local Soviet structures, for replenishing the brigades of collectivists and liquidators of numerous gaps (in the terminology of that time – “breakthroughs”) of Soviet construction. It is no coincidence that the students called themselves “a cork, which is used to stop all the holes”. If we consider the problem from this point of view, the purpose of a significant increasing of the number of higher educational establishments in the Ukrainian SSR in the early 1930s becomes clear. For example, in 1929 there were only 38 institutes but in 1933 the republic had 190 institutions of higher education and, respectively, an increased number of the students in them. No one was going to keep such a great amount of young people in institutes for a long time, providing them with a thorough education. It is not surprising that all newly created institutions were not provided with premises, equipment, the teaching staff with appropriate qualifications, and the students were not provided with scholarships, hostels and meals. A detailed analysis of these issues was carried out in my monograph⁸⁷. Educational processes with a systematic “political training” and a party pressing influence on the students’ consciousness and behavior were designed to include them in the political struggle and mobilization campaigns. Therefore, it is not surprising that such missionaries had to “be vigilant and irreconcilable to enemy propaganda”; they undoubtedly organized collective farms, sought and took away the hidden grains, expropriated adults and children, generally, they supplemented the party constraint with the elements of “natural self-development” in those segments of the everyday life transformation, where the traditional society maintained the most conservative resistance.

REFERENCES

1. Andriewsky, O. (2015). Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. In A.Makuch and F.E.Sysyn. (Ed.). *Contextualizing the Holodomor. The Impact of the Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*. (18–52). Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. [in English].
2. Fitzpatrick, Sh. (1979). *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
3. Fitspatrik, Sh. (2001). *Stalinskie krestyane. Sotsialnaya istoriya sovetskogo obshchestva: derevnya*. (L.Yu.Pantina, Transl.). Moskva: Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya. [in Russian].
4. Havriuk, P.A. (1971). Robitfak industrialnoho hihanta. Spohady. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 104–106. [in Ukrainian].
5. Harkavenko. (1930). Bazhaiemo uspiyku. 4-i kurs torhfaku vyrushyv pershyi. *Student Zhovtnia*. Kharkiv, *February 22*. [in Ukrainian].
6. Hladshtein. (1931). Studentstvo KHIRBP v borotbi za zbir urozhaiu. *Student Zhovtnia*. Kharkiv. *July 5*. [in Ukrainian].
7. Gojchenko, D. (2012). *Krasnyj apokalipsis: skvoz raskulachivanie i golodomor: Memuary svidetelya*. Kiev: A-Ba-Ba-Ha-La-Ma-Ha. [in Russian].

⁸⁷ *Рябченко О.* Студенти радянської України: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. – X., 2012.

8. Honchar, O. (2008). *Shchodennyky (1968–1983)*. (Vol.2). Kyiv: Veselka. [in Ukrainian].
9. Hryhorenko, P.H. (2007). *Spohady*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
10. Kanevski A. and N. (1931). Studentstvo u borotbi za druhu bilshovytsku vesnu. *Student Zhovtnia*. Kharkiv, April 13. [in Ukrainian].
11. Kobyletskyi, Yu. (1985). *Dal makhne krylom*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Konkvest, R. (1993). *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia ta holodomor*. (Transl.). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
13. Kopelev, L. (2010). *I sotvoril sebe kumira*. Kharkov: Prava liudyny. [in Russian].
14. Kulchytskyi, S. (2013). Holodomor 1932–1933 rokiv u svitli ostannikh doslidzhen. *Svitohliad*, 5 (43), 70–79. [in Ukrainian].
15. Lynne, V. (1987). *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. New York; Oxford: Oxford University Press. [in English].
16. Matviienko, A.M. (2016). Kharkov. KhINO–KhPIPO. In: V.Yu.Ivashchenko (Ed.). *Kharkivskiy universytet (1917–1941 rr.) u spohadakh yoho vykladachiv ta vykhovantsiv*. (pp.111–121). Kharkiv: Vyd. KhNU im. V.N.Karazina. [in Russian].
17. Myroshnyk, P. (1931). V borotbi za druhu bilshovytsku. *Za mekhanizatsiuiu ta elektryfikatsiuiu silskoho hospodarstva*. Kharkiv. [in Ukrainian].
18. Plakhtin, I. (1982). *Lita-dorohy: Spohady*. Simferopol: Tavriia. [in Ukrainian].
19. Radkevych. (1930). Hurynivka maie buty zrazkovym kolhospom. Shefbryhady – na dopomohu selu. *Student Zhovtnia*. Kharkiv. February 22. [in Ukrainian].
20. Ryabchenko, O. (2012). *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-ky roky: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii*. Kharkiv: KhNAMH. [in Ukrainian].
21. Teruk, V. (1933). Mashkaru zirvano. *Student revoliutsii*, 4, 32. [in Ukrainian].
22. Voloshyna, S. (1933). Vyznaty pomylku – vypravty khybu. *Student revoliutsii*, 7–8, 5–6. [in Ukrainian].
23. Shport, A. (1991). Bezzakonnia: Notatky represovanoho. Kyiv. [in Ukrainian].

Ольга Рябченко

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри всесвітньої історії,
Харківський національний педагогічний університет ім. Г.Сковороди
(Харків, Україна), lerche555@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1249-2482?lang=en>

МОБІЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ ДЛЯ УЧАСТІ В КОМУНІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НА СЕЛІ В РОКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ

Анотація. *Мета дослідження* – аналіз участі студентів і викладачів вищих навчальних закладів радянської України в комуністичних перетвореннях на селі в роки колективізації та Голодомору й окреслення їхньої ролі в організації штучного голоду. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, міждисциплінарності, антропоцентризму. Для розкриття проблеми використано метод соціокультурного аналізу, а також традиційні конкретно-наукові методи: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, компаративний, типологічний. **Наукова новизна.** У статті на основі широкого кола джерел, серед яких особливе місце належить еґо-документам (щоденникам, листам до органів влади, неопублікованим спогадам), аналізується участь студентів і викладачів вишів республіки в комуністичних перетвореннях на селі в роки колективізації та Голодомору.

Виділено стратегії поведінки студентів щодо виконання постанов про участь у хлібозаготівельних і збиральних кампаніях, форми їх протестів. З'ясовано, що крім традиційних розмов стосовно становища селян та антипартійних анекдотів, які розповсюджувалися в інститутах, значна кількість студентів психологічно виявилися неготовими проводити цю роботу. Вони відмовлялися їхати у села, тікали звіди, удавали з себе божевільних, писали листи до органів влади з критикою політики партії на селі. Крайнім проявом протестів були самогубства, що розцінювались як «розгубленість» перед «класовим ворогом», боязнь, невіра у свої сили. Виділено види покарань, застосовуваних до студентів, котрі відмовлялися від роботи на селі. Розкрито ставлення студентів і викладачів до селян та взаємини з ними. Уводиться в обіг щоденник директора Харківського художнього інституту, відомого художника А.Комашка, в якому яскраво висвітлюється життя селян і родини голови Великобагачанського районного фінансового відділу Ф.Нечитайла, що мешкала у селі Затін (нині Полтавська обл.). **Висновки.** Аналіз участі студентів у колективізації, посівних, хлібозаготівельних і збиральних кампаніях свідчить про вагомий їх роль у проведенні цих заходів. Вищу школу перетворили на невичерпне джерело для постійного підживлення місцевих радянських структур, для поповнення бригад колективізаторів і ліквідаторів численних прогалин у «радянському будівництві».

Ключові слова: студенти, викладачі, Голодомор, мобілізація, селяни, хлібозаготівлі.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«11»

СЕРГІЙ ТАРАНЕНКО

кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного сектору археології,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
(Київ, Україна), taransun@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0590-9726>

ЄВГЕН КАБАНЕЦЬ

старший науковий співробітник,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
(Київ, Україна), siagr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8148-0135>

ДАТУВАННЯ МУРІВ ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ: АНАЛІЗ ТА КРИТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати писемні та археологічні джерела стосовно давньоруських мурів Печерського монастиря та підкреслити важливість вірного прочитання епістолиї XII ст. для датування часу їх будівництва. **Методологія студії** спирається на принципи історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний аналіз, історико-генетичний, термінологічний аналіз, компаративний, типологічний. Представлено методи датування археологічних комплексів – стратиграфічний, типологічний і датування за аналогіями. Автори дотримуються цивілізаційного підходу й засад культурно-інтелектуальної історії. **Наукова новизна.** Уперше представлено аналіз археологічних джерел щодо відкриття фортечних мурів Печерського монастиря з 1951 по 2018 рр. та відповідності адресата епістолиї Кирила Туровського «Посланици некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». **Висновки.** Уперше мури зафіксував В.Богусевич у 1951 р., наступний етап – розкопки В.Харламова 1991–1992, С.Балакіна 2007 й С.Тараненка 2018 рр. Ці дослідження мали або рятувальний характер, або проводилися на невеликих площах, тому наявна інформація про відкритий комплекс вимагає перевірки та уточнень. Потребує з'ясування дата початку будівництва мурів монастиря. Археологічні матеріали дозволяють датувати їх зведення в межах кінця XII – початку XIII ст. Звезити цей хронологічний проміжок може аналіз єдиної згадки про будівництво стін, що міститься в писемному джерелі XII ст. – «Посланици некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». Сьогодні існує загальноприйняте уявлення

про авторство та адресата цієї епістолії: мури могли бути зведені під час ігуменства в Печерському монастирі Василя. Проте висловлено гіпотезу, що це могло статися за часів його попередника Полікарпа. Інтерпретація адресата листа може дати доволі вузьку дату будівництва, яку сьогодні неможливо визначити за наявними археологічними матеріалами.

Ключові слова: Печерський монастир, Русь, мури, плінфа, епістолія, Кирило Туровський.

Археологічні дослідження 2018 р. в Митрополичому саду Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, під час яких було відкрито давньоруські монастирські мури, актуалізували ряд проблем, пов'язаних з їх існуванням. Одна з найголовніших і, як виявилось, невіршених – датування археологічного комплексу, а вірніше початку будівництва стін. Перегляд загальноприйнятих тверджень – справа неоднозначна, вимагає максимальної коректності та професійної етики. Саме такий випадок розглядається у статті.

Перед будь-яким археологічним вивченням об'єктів середньовіччя першочергово проводиться аналіз наявних писемних джерел і вже потім – археологічних. Не став винятком і пошук монастирських мурів у 2018 р. Писемні джерела про стіну Печерського монастиря поодинокі та лаконічні. Уперше кам'яні фортифікаційні монастирські споруди згадуються в «Послании некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». Авторство цього тексту приписують Кирилові Туровському, а адресата твору зазвичай ототожнюють із настоятелем обителі – архимандритом Василієм, обраним на цю посаду 1182 р. («тобою же не точию церковъ бо содела, но и стены каменья около святых лавры созда»¹). Як уважав С.Безсонов, спорудження кам'яних мурів у 1180-х рр. могло бути зумовлене потребою відновити монастир після розгрому Києва 1169 р.² Інформація про існування мурів ґрунтується також на свідченнях «Синописа» архимандрита Інокентія (Гізеля, 1674 р.): «Сам монастир навколо кам'яними стінами був обведений на два стрільбища». Описуючи навалу Батия, автор згадував, як «нечестиві варвари [...] таранами стіни кам'яні монастирські розбивши й до фундаментів розламавши, і до підмурків сплюндрувавши, до святої обителі ввійшли»³. Повідомлення важливе як доказ того, що стіна дійсно існувала й пам'ять про неї жила навіть через кілька століть після її руйнації. Наведені параметри довжини також дають нам певний орієнтир

¹ [Горский А.В.] Послание к Василию, архимандриту Печерскому XII ст. // Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе. – Ч.10. – Кн.2. – Москва, 1851. – С.346–357 [1-я пагин.]; Творения св. отца нашего Кирилла, епископа Туровского, с предварительным очерком истории Турова и Туровской епархии до XIII в. – К., 1880. – С.115–120 (пер. суч. рос. мовою); *Поньрко Н.В.* Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII вв.: Исследования, тексты, переводы. – Санкт-Петербург, 1992. – С.166–170.

² *Безсонов С.В.* Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии. – К., 2015. – С.60.

³ Синопис Київський // Лаврський альманах. – Спецвип.2. – К., 2002. – С.70.

для загальної реконструкції, але, вочевидь, вони вимагають археологічної перевірки.

Тезу про будівництво стіни за ігуменства Василя підтримали провідні археологи та фахівці з давньоруського монументального будівництва: «До надбрамної церкви Святої Трійці підходила монастирська стіна – спочатку (від 1051 р.) дерев'яна, а за ігумена Василя (1182–1197 рр.) – із плінфи»⁴.

Перше археологічне відкриття мурів відбулося в 1951 р. на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври. Унаслідок руйнації підземних ходів утворилися чотири провали завглибшки до 5 м. У стінці одного з них В.Богусевич виявив кладку з бутового каміння, плінфи, цем'янки. За розмірами плінфи та способом будівництва фахівець визначив її як давньоруську й уже наприкінці квітня того року розпочалися стаціонарні археологічні дослідження силами загону експедиції Інституту археології АН УРСР «Великий Київ» під загальним керівництвом директора установи П.Сфименка⁵. Знайдений об'єкт начальник загону В.Богусевич визначив як фортечну стіну. Вона розміщувалася на глибині 0,4 м від тогочасної денної поверхні й була розчищена на довжину 7,5 м. Її товщина становила 2 м (див. ілюстр.1). Стан збереженості дозволив зафіксувати як фундаменти споруди (два паралельних рови розмірами 0,7х0,8 м, заповнення яких складалося зі шматків колотого піщаника та граніту з фрагментами плінфи), так і верхню частину стіни. Вона представляла собою два ряди кладки плінфи на вапняному розчині з обох боків, простір між якими забутований фрагментами плінфи та цем'янкою. Від кладки збереглося подекуди 3–4 ряди плінфи розмірами 23х26х4 см і 20х28х4 см. Для підтвердження існування муру й з'ясування його напрямку було закладено два додаткових розкопи – один у 12 м на південь, інший – у 12 м на північ від існуючого (див. ілюстр.2; 51.1). Матеріали всіх трьох розкопів свідчили про розташування стіни по прямій із південного сходу на північний захід у напрямку Троїцької надбрамної церкви.

Цінність наукового відкриття та потенціал експедиції Інституту археології АН УРСР зробили можливим дослідження мурів ще на двох майданчиках у Верхній лаврі в 1951 р. У розкопі №5, що розміщувався на ділянці примикання Монастирських («Мазепиних») мурів XVII–XVIII ст. до південно-західного рогу Троїцької церкви (див. ілюстр.2; 51.3), фундаменти стіни XII ст. збереглися у вигляді блоку завдовжки 1,6 і заввишки 0,4 м, їх було поставлено «встик» до об'єму Троїцького храму. Розкоп №6 знаходився у 8,3 м північніше Троїцької церкви (див. ілюстр.2; 51.2). На глибині до 2,4 м також було розчищено рештки фундаментів стіни XII ст. Давньоруське мурування простежувалося у вигляді смуги бутового каменю та уламків плінфи. Ширина смуги, орієнтованої у загальному напрямку південь – північ, становила близько 2,0 м.

⁴ Історія українського мистецтва: У 5 т. – Т.2: Мистецтво середніх віків. – К., 2010. – С.487.

⁵ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НАІА НАН України). – №1951/8а. – Арк.1.

Таким чином, у результаті археологічних досліджень 1951 р. на п'яти ділянках уперше було відкрито залишки мурованої конструкції, котру автор розкопок В.Богусевич інтерпретував як фортечні мури Печерського монастиря другої половини XII ст.⁶

Наступним етапом вивчення давньоруської монастирської стіни стали дослідження В.Харламова 1991–1992 рр. У 1991 р. в розкопі на Господарському дворі заповідника вздовж внутрішньої площини Монастирських мурів XVII–XVIII ст. (див. ілюстр.2; 91.9), на глибині 1,4 м від сучасної денної поверхні виявлено кладку з плінфи, покладену на залізистий піщаник, яким було заповнено фундаментний рів завширшки 1,25 м і завглибшки 0,9 м. Давньоруську кладку на вапняно-цемент'янковому розчині В.Харламов ідентифікував як рештки оборонної стіни XII ст.⁷ У 1992 р. біля внутрішньої частини західного кута муру XVII ст. (див. ілюстр.2; 92.4) із метою виявлення продовження давньоруських стін було закладено черговий розкоп⁸. На глибині 1,4–1,6 м від сучасної денної поверхні в його північній частині зафіксовано давньоруську кладку з плінфи (розміром 35x28x3–4 см) на вапняно-піщаному розчині, поганої збереженості. Ширина кладки – 1,6–1,75 м, товщина – від 0,2 до 0,4 м. Розміщувалася кладка на фундаменті, який складався із залізистого пісковика та великого каміння, глибина фундаментного рову – 0,45 м. На думку В.Харламова, конструкція зафіксованих ним мурів аналогічна виявленим В.Богусевичем у 1951 р. і, власне, підтверджує їх датування XII ст., хоча автор підкреслив, що стіна, знайдена в 1992 р., має більшу товщину⁹.

Вочевидь ми бачимо чимало спільного в конструкціях, зафіксованих у 1951 та 1992 рр. – це як наявність фундаментних ровів, так й ідентичність їх заповнення. Але розміри плінфи (основного будівельного матеріалу) та параметри верхньої частини стіни відрізняються. Важко робити висновки на основі невеликого фрагмента фіксації конструкції. Можливо, ми маємо справу з ремонтом, або з тим, що різні ділянки будували в різний час. Не виключено, що це може бути пов'язано з локальною топографією, яка диктувала будівництво стіни різної потужності на різних ділянках.

У 2007 р. під час рятувальних робіт між прибудовою до Троїцької церкви XVIII ст. і західним фасадом Монастирських мурів (див. ілюстр.2; 07.3) було знову зафіксовано «рештки лаврських мурів кінця XII ст.»¹⁰ у вигляді напівовального блоку кладки, завдовжки (у профілі бровки) 2,5 м і заввишки до 0,5 м. Мурування стіни збереглося на висоту 6 рядів кладки, виконано переважно коричневою плінфою (27,5x21x4,0 см) на слабкому цемент'янковому розчині бежевого кольору. У трьох випадках у муруванні зафіксовано плінфу жовтого кольору. Одна з плінф, 6 см завтовшки, має червоний колір.

⁶ Див.: Асеев Ю.С., Богусевич В.А. Военно-оборонні стіни XII ст. Киево-Печерської лаври // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1951. – №4. – С.39–45.

⁷ НАІА НАН України. – №1991/2а. – Арк.14–16.

⁸ Там само. – №1992/1а. – Арк.15.

⁹ Там само. – Арк.16.

¹⁰ Науковий архів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. – КПЛ-А-НДФ-699.

Ще одна – можливо, лекальна (що радше підкреслює ремонт). Під кладкою зафіксовано фундаментний майданчик від 5 до 15 см зі світло-жовтого чистого вапняного розчину та фундаментний рів розмірами 1,2x0,35 м, заповнений залізистим пісковиком і фрагментами плінфи на цем'янковому розчині. Різниця в розмірах плінфи порівняно з розкопами попередніх років, на нашу думку, свідчить про локальні ремонти вже після зведення мурів.

Дослідження 2018 р., як і 1951 р., проводилися в Митрополичому саду Верхньої лаври. Розкопкам передувало розвідувальне ручне буріння (27 свердловин). За його результатами було закладено шість траншей. У двох (траншеї 2, 5) на місці розкопів В.Богусевича повторно та у трьох поряд (траншеї 3, 4, 6) уперше виявлено залишки монументальної конструкції давньоруського часу – фундаменти різного ступеня збереженості та напівзруйновані фрагменти стіни й фундаментного майданчика.

Фундамент складався з двох паралельних ровів, забутованих, крім нечисленних фрагментів плінфи, камінням. За визначенням А.Нестеровського, це були осадові (польово-шпат-кварцеві та залізистий пісковики, вапняк брекчійований, окремнілий; кварцито-пісковики), метаморфічні (гнейс, амфіболіт, кварцит), магматичні (граніти) породи. Каміння здебільшого мало гострокутну форму, що свідчить про його механічну обробку. Глибина закладки ровів коливалася від 0,3 до 0,6 м, ширина – близько 0,9 м. Таким чином, загальна ширина фундаментів фортифікаційної стіни монастиря була до 2,8 м (див. ілюстр.3).

Верхня частина фундаментів являє собою вирівняний майданчик, складений зі фрагментів плінфи, залитих білим вапняним та, у меншій мірі, рожевим вапняно-цем'янковим розчинами (за визначенням Ю.Стріленко). Його потужність – до 0,15 м. Фундаментний майданчик став основою для зведення наземної частини муру. У 2018 р. вона була зафіксована тільки один раз у вигляді одного ряду з двох плінф (траншея 4). Це підтверджує думку В.Богусевича щодо її конструкції – по боках вона складалася з двох фасадних рядів плінфи, а простір між ними був забутований сумішшю вапняного розчину та фрагментів плінфи вторинного використання. Отримані матеріали дозволяють реконструювати потужність наземної частини стіни до 2 м. Відомостей для реконструкції висоти верхньої частини стіни в 2018 р. не отримано.

Один із найбільш дієвих методів датування пам'яток археології в умовах міста – стратиграфічний. Але в нашому випадку ми зіштовхнулися з парадоксальною ситуацією. З одного боку, територія Митрополичого саду практично не піддавалася забудові від самого початку функціонування (друга половина XI ст.) і тому при археологічному дослідженні фіксується «чиста» стратиграфія, без руйнації ранніх культурних шарів спорудами пізніших періодів¹¹. А з іншого боку – від моменту припинення існування мурів (1240 р.?) до XX ст. включно залишки стіни активно розбирали місцеві мешканці, котрі

¹¹ Для історичного ядра Києва характерна ситуація, коли при забудові міста, в основному у XIX–XX ст., знищувалися культурні шари до давньоруського часу включно.

використовували плінфу та каміння для господарських потреб. Тому з рівня виявлення конструкції (0,3 м від сучасної денної поверхні) в усіх стінках траншей зафіксовані ями запуснені практично з рівня сучасної денної поверхні. Більше того, досліджувана територія відома як сад уже з XVII ст.¹², тому принаймні від того періоду й до сьогодні проводилися роботи з рекультивациі, що спричиняли переміщення та досипку ґрунтів. Саме з цих причин датування археологічного комплексу за стратиграфією в нашому випадку може бути доволі умовним.

У ході дослідження опрацьовано 1178 фрагментів давньоруських будівельних матеріалів. Із них 283 фрагменти плінфи *in-situ*. Їх морфологічний аналіз виявив, що для забутовки внутрішнього простору верхньої частини стіни і для створення вапняно-цемянкового розчину користувалися будівельними матеріалами, які залишилися після зведення більш ранніх монументальних споруд Києво-Печерського монастиря (XI–XII ст.). Для фасадних частин стіни з обох боків можливо спеціально виготовляли малоформатну плінфу розмірами 26–28x18–21x4–4,5 см¹³. За типологією давньоруських будівельних матеріалів, розробленою Д.Йолшиним, такий формат плінфи може датуватися кінцем XII – початком XIII ст.¹⁴

Для петрографічного аналізу (автор Ю.Стріленко) відібрано 21 фрагмент будівельних матеріалів: 6 одиниць плінфи, 5 – каміння, 1 – фрескового живопису, 9 – вапняно-цемянкового розчину. Візуальний аналіз зразка (колір, міцність, включення) та аналіз під мікроскопом (мікроструктура, температура випалювання) дозволив зробити припущення, що ймовірний період зведення цієї споруди вимірюється часом від кінця XI й, у подальшому, у XII ст.

Речовий матеріал хоч і представлений практично всіма категоріями (кераміка, метал, скло, кістка), але досить невеликий у кількісному відношенні. Це не дивно, оскільки досліджуваний об'єкт не був частиною житлово-господарських комплексів, які зазвичай мають велику кількість матеріалу. Знахідки походять переважно із засипки конструкції й навряд чи їх датування може вплинути на дату будівництва мурів. Більше того, індивідуальні знахідки мають широкий хронологічний діапазон побутування, наприклад, два фрагменти литого стулкового металевого браслета з рослинним плетеним орнаментом – XII–XIV ст.; фрагмент литого «перевитого» бронзового браслета – XI–XIV ст.; бронзова лита ліроподібна пряжка без перемички між фігурною рамкою і приймачем для рем'я – XI–XII ст.; дві свинцевих плумби так званого дорогичинського типу зі знаками з обох боків – XI–XIII ст.; кістка для гри «бавка» з проксимальної фаланги бика – XI–XIII ст. тощо.

¹² Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – Вып.2: От Днестра до Москвы. – Москва, 1897. – С.53.

¹³ *Махота О.О.* Аналіз плінфи оборонних мурів Києво-Печерського монастиря (за даними розкопок 1951–2018 рр.) // I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). – К., 2018. – С.196.

¹⁴ *Елшин Д.Д.* Древнерусская плінфа: технология и типология // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. – Т.III. – Казань, 2014. – С.462.

Таким чином, виявлену в 2018 р. конструкцію за технологією спорудження та використаними будівельними матеріалами слід датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст. й інтерпретувати як рештки оборонного муру Печерського монастиря XII ст. Загалом давньоруський фортифікаційний об'єкт досліджено у восьми місцях на території Верхньої лаври. Реконструйована довжина західної траси стіни складає приблизно 212 м. На північ від Троїцької надбрамної церкви вона простежується здебільшого під монастирськими мурами, зведеними в кінці XVII – на початку XVIII ст., а південніше від церкви стіна повертала на південний схід, на територію сучасного Митрополичого саду.

Безумовно, археологічне відкриття більшої ділянки стіни може дати нові матеріали, що вможливить звуження початку будівництва мурів Печерського монастиря. Така перспектива існує, територія Митрополичого саду дозволяє відкрити трасу ділянки понад 20 м, але для цього повинно бути вирішене питання музеєфікації вже відкритих конструкцій. Проте на сьогодні існує можливість звузити дату будівництва мурів шляхом аналізу згаданої епістоли «Послання некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». Це джерело збереглося лише в єдиному пізньому списку зі збірника XVI ст. (Державний історичний музей, синод. збір. №935), тому вказане свідчення потребує окремого розгляду.

Події, описані в «Послання некоего старца...», розгортаються на історичному тлі, досить добре висвітленому в писемних джерелах. Обрання печерського архимандрита Василія засвідчено не лише у зазначеному документі, а й у синхронних літописних збірниках. В Іпатіївському літопису під 6690 р. (1182 р.) повідомляється, що після смерті попереднього настоятеля Полікарпа було обрано нового ігумена Василія: «Послемся к Васильеву попови на Щьковицу, абы былъ намъ игумень»¹⁵. Парафіяльна церква на Щекавиці, згідно з сучасними археологічними даними, ототожнюється з давньоруською будівлею в районі вул. Олегівської, 41¹⁶.

Ігумена Василія згадано в літопису ще двічі: 1 січня 6691 р. (=1183 р.)¹⁷ він брав участь в освяченні церкви Св. Василія на Великому дворі в Києві, а 6 грудня 6705 р. (=1197 р.) був присутній на учті в київського князя Рюрика Ростиславича з приводу освячення церкви Св. Апостолів у Білгороді¹⁸. Уважається, що врядування Василія в Печерському монастиря тривало з 1182 по 1198 рр. і знаменувало собою пік процвітання чернечої обителі.

Водночас літописна дата обрання Василія печерським архимандритом суперечить супутнім хронологічним колізіям, пов'язаним з його діяльністю на цій посаді. Як зазначалося вище, Василій був адресатом «Послання некоего старца...». Згідно із загальноприйнятими уявленнями, згадану

¹⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – Ствп.627–628.

¹⁶ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. – Ленинград, 1982. – С.20. – №28; Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – С.146–147.

¹⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Ствп.634.

¹⁸ Там само. – Ствп.706–707.

епістолюю склав відомий церковний проповідник Кирило, єпископ Турова¹⁹, котрий посідав свою кафедру з кінця 1160-х до 1182 рр.²⁰ Однак на момент обрання печерського ігумена Туровську єпархію очолював уже його наступник Лаврентій, який, до того ж, брав безпосередню участь у процедурі висвячення Василя («и приѣха митрополить Микифоръ на пострежение его, и Туровский епископъ Лаврентѣи, и Никола, Полотъский епископъ, и вси игумени»²¹).

Із цього випливає, що Василій і Кирило не могли особисто спілкуватися чи листуватися, та навіть мати бодай формальний привід для таких контактів – вони належали до різних поколінь і соціальних верств. Відхід від активної церковної діяльності одного з них припав на період, що передував вивищенню іншого. Зрозуміло, що мав минути певний час, перш ніж новообраний печерський архімандрит зважився на серйозну реконструкцію оборонних укріплень свого монастиря та публічну демонстрацію власної самостійності. З іншого боку, єпархіальний єпископ навряд чи міг зацікавитися особистістю пересічного священика, яким попервах був Василій. Таким чином хронологічна прірва між зрілою, осмисленою діяльністю обох священнослужителів дедалі зростає. На подібну невідповідність фахівці вже давно звертали увагу, заперечуючи саму можливість листування Кирила Туровського з Василям та появу присвячених останньому епістолій²². Отже атрибуція «Послання некоего старца...» й ще одного, зверненого до «ігумена Василя», твору²³, які приписувалися Кирилові Туровському, видається суперечливою, тож саме уявлення про Василя як монастирського будівничого («строителя») ставиться під сумнів.

У процесі дискусії дослідники висували різні гіпотези. Зокрема Н.Понирко наполягає на тому, що в Русі «звільнення єпископських кафедр відбувалося зовсім не обов'язково лише після смерті владики», тож послання Кирила могли бути написані після залишення ним (байдуже добровільного чи насильницького) свого архієрейського «сідалища», тобто набагато пізніше 1182 р., коли Василій уже встиг зміцнити власне становище і звести кам'яні мури навколо монастиря²⁴. Авторка вважає, що ротація туровського

¹⁹ Це припущення в 1851 р. вперше висунув А.Горський (див.: [Горский А.В.] Послание к Василию, архимандриту Печерскому XII ст. – С.341–346 [1-я пагин.]).

²⁰ Поппэ А.В. Епископы Древней Руси (конец X – середина XIII в.) // Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С.208. Дослідник припускає, що Кирило міг померти або добровільно залишити свою кафедру.

²¹ ПСРЛ. – Т.2. – Ствп.627–628.

²² Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1. – Москва, 1901. – С.810; Еремін І.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.11. – Москва; Ленинград, 1955. – С.344–345; Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237) [Subsidia Byzantinorossica, t.1]. – Санкт-Петербург, 1996. – С.92, прим.288; С.168, 252, 261–262.

²³ Ідеться про «Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию игумену Печерскому о бѣлоризцѣ челоуѣцѣ, и о мнишьствѣ, и о души, и о покаянии» (див.: Калайдович К. Памятники российской словесности XII в. – Москва, 1821. – С.117–131; Еремін І.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.12. – Москва; Ленинград, 1956. – С.348–354).

²⁴ Понирко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII вв.: Исследования, тексты, переводы. – С.157.

єпископського престолу на початку 1180-х рр. не була пов'язана з кінчиною його намісника, а сталася з якихось нез'ясованих або невисвітлених джерелами причин (дисциплінарних, церковно-юридичних, побутових).

Але на теренах Русі, так само, як і повсюдно на православному Сході, посідання єпископської кафедри зазвичай набувало довічного характеру. Будь-які порушення подібної практики (добровільне залишення єпископського престолу чи перехід в іншу єпархію в пошуках прибутковішої синекури або з корисливих міркувань задля власної духовної кар'єри) розглядалися як нехтування апостольської заповіді: «А єпископ має бути бездоганий, муж однієї дружини» (I Тим., III, 2). Себто святитель розглядався як людина, раз і назавжди пов'язана з призначеною для нього церковною кафедрою невидимими й непорушними узами духовного шлюбу. Єдиний виняток із загального правила могли становити лише випадки, коли єпископові загрожувала смертельна небезпека від «язичницького вторгнення» або загарбання його єпархії іновірцями, чи ж коли цього переміщення вимагала нагальна політична потреба (боротьба з єретичними рухами, необхідність організаційного зміцнення окремих першовартісних для держави релігійних діоцезів тощо)²⁵. У Русі поодинокі випадки звільнення єпископських кафедр були пов'язані в основному з місницькими забаганками або зловживаннями князівської влади, і в домонгольський період траплялися вкрай рідко²⁶.

Можна стверджувати, що легітимне (узаконене) звільнення єпископів зі власних кафедр могло відбуватися лише за двох обставин: 1) у результаті смерті; 2) після винесення відповідного рішення найстаршим архієреєм діоцезу, тобто в конкретній ситуації – київським митрополитом. В останньому випадку це було рівнозначно позбавленню сану та засудженню правлячого єпископа до серйозного покарання. Звідси можна дійти висновку, що гіпотеза про «відставку» Кирила Туровського не знаходить підтвердження у церковно-дисциплінарній практиці Русі й суперечить канонічним приписам. Добровільне залишення ним своєї кафедри виглядає немотивованим, а отже малоімовірним; насильницьке ж усунення з неї мало призвести до повної втрати єпископом свого суспільного та політичного реноме, внутрішнього підґрунтя для активної духовної праці, у тому числі проповідницької діяльності. Із цього випливає, що «Послание некоего старца...» не могло бути написане безмісним єпископом, воно з'явилося за абсолютно відмінних суспільно-історичних і культурних обставин, аніж досі уявлялося. Іншими словами, якщо проаналізувати всі можливі версії появи цього тексту, то найбільш вірогідними з них виявляться наступні:

²⁵ Ці обмеження не поширюються на дисциплінарну практику сучасних православних церков, в якій навіть передбачено поступове «просування» архієреїв на вищі ступені духовної влади.

²⁶ Успенский Б.А. Царь и патриарх: Харизма власти в России (Византийская модель и её русское переосмысление). – Москва, 1998. – С.337.

1. Ніхто зі згаданих історичних персонажів не має жодного відношення до документа й він відправлений узагалі не в Печерський, а «братству якогось іншого невідомого монастиря»²⁷.

2. Епістолія є псевдоепіграфом, тобто вона написана не Кирилом Туровським, хоча дійсно призначалася печерському настоятелю²⁸.

3. Послання написано саме Кирилом Туровським, але адресоване не ігумену Василю, а якомусь його попередникові.

Проаналізуймо кожну з цих версій. Думка про те, що «Послание некоего старца...» не було пов'язане з Києвом і вихідцями з Печерського монастиря, абсолютно умоглядна, оскільки не спирається на переконливі аргументи.

Наступну гіпотезу про те, що епістолія Кирила Туровського є псевдоепіграфом, нині заперечують більшість філологів та істориків. Фактично вона ґрунтується на звичайному непорозумінні, пов'язаному з суперечливою хронологічною атрибуцією твору (єпископ Турова буцімто помер раніше, ніж Василій став ігуменом), а не на зіставленні лексики і стилю самого документа з літературною спадщиною Кирила. Між тим Н.Понирко підтвердила подібність і почасти цілковиту ідентичність творчої манери обох авторів, у тому числі збіг метафоричних прийомів, послуговування притчовим методом аргументації, паралелізм формулювань тощо. Тож авторка аргументовано доводить, що «після осмислення всього цього комплексу збігів і паралелей доводиться зробити висновок, що автором Послання до архимандрита Василя був не хто інший, як Кирило Туровський»²⁹. Залишається лише зняти суто формальну підставу для нехтування цими даними – прокоментувати зазначений вище «анахроністичний парадокс». Пояснення, запропоновані Н.Понирко (листування Кирила з Василієм відбувалося після відставки єпископа), як уже зазначалося раніше, не відповідають церковно-канонічним і дисциплінарним приписам руського періоду. Якщо наполягати на авторстві Кирила Туровського, то залишається єдина, як здається, можливість для вірогідного пояснення вказаних суперечностей – «Послание некоего старца...» було адресоване не Василієві, а його попередникові Полікарпу.

Дійсно, звернення в листі до печерського настоятеля відзначається низкою особливостей. Перш за все, той прославляється Кирилом Туровським як «вторый печерский игумене Феодосие, аще не именем, но, дѣлы и вѣрою, равень сын оного святости». Однак ця характеристика суперечить літописним та агіографічним джерелам, котрі згадують Василя мимохідь як цілком пересічну людину (всього дві згадки за 15 років!). З іншого боку, суто компліментарна оцінка рис ігумена, далека від звичайних етикетних

²⁷ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1. – С.810.

²⁸ Еремин И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского. – Т.11. – С.344–345.

²⁹ Понирко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII вв.: Исследования, тексты, переводы. – С.158–161. Заради справедливості відзначимо, що першим, хто звернув увагу на паралелізм літературних мотивів в описаних творах, був А.Горський (див.: [Горский А.В.] Послание к Василию, архимандриту Печерскому XII ст. – С.343–344).

формулювань і не схожа на звичайне підлецування («твое преподобство, мильи мои господине, всечестныи богоблаженныи Василие, воистинну славныи, великыи въ всем мирѣ архимандрите, отче отцемъ, велики во всем мире, вож вышняго пути, тонкоразумноя душе, умом вся богодухновенныя книги пронорящи»), натякає на те, що Кирило міг сам пересвідчитися у високих моральних чеснотах свого знайомого в минулому й навіть, можливо, підтримував з ним якісь досить тісні відносини, регламентовані ієрархічною субординацією. Подібна атестація абсолютно неприйнятна по відношенню до Василія, оскільки останній, згідно з просопографічними даними, прийняв чернецтво і став настоятелем Печерського монастиря вже після «відставки» Кирила, а отже мав сприйматися всіма як малодосвідчений неофіт і з огляду на ці обставини навряд чи міг користуватися авторитетом справжнього подвижника.

Видається цілком слушним припущення, що неабиякий інтерес Кирила до Печерського монастиря, його виняткова обізнаність про стан справ у місцевої братії, були зумовлені тим, що він (так само, як і його наступник Лаврентій Туровський) починав власну духовну кар'єру саме у цій обителі. Якщо ж пристати на таку гіпотезу, то наставником Кирила незадовго до залишення ним Києва міг бути печерський настоятель Полікарп (1164–1182 рр.), котрий наприкінці 1160-х рр. здобув титул архимандрита³⁰. Оскільки ж поставлення Кирила на далеку поліську кафедру й отримання Полікарпом свого титулу сталися майже одночасно, то логічно припустити, що остання подія відбулася на очах Кирила і стала приводом для особливого вшанування ним свого душпастира та вчителя в майбутньому. Статус архимандритії як своєрідної духовної інвеститури знаменував собою передачу Печерській обителі особливих дорадчих і наглядових прав стосовно міських організацій чорного духівництва (конгрегацій монастирів)³¹. Таким чином, отримавши цей титул, Полікарп набував важелів реального впливу на церковне й суспільно-політичне життя Київської єпархії та суттєво зміцнював економічні позиції свого монастиря.

Виходячи зі сказаного, вважаємо, що адресатом Кирила Туровського в «Послании некоего старца...» могла бути лише людина одного з ним віку, яку він міг добре знати замолоду, до отримання архієрейського сану, і котра розпочала свою духовну кар'єру приблизно тоді ж, коли Кирило здобув єпископське посвячення – у другій половині 1160-х рр. Цілком вірогідно, що цією людиною був архимандрит Полікарп – найпомітніша історична постать у житті Печерського монастиря останньої третини

³⁰ Згадка про цей титул у так званій жалуваній грамоті князя Андрія Боголюбського (1159 р.) є анахронічною, оскільки останню, скоріше за все, сфальсифікували наприкінці XVI ст. (див.: *Русакова Ю.* Фальшована грамота князя Андрія Боголюбського 1159 р.: спроба комплексного аналізу текстів // *Просемінарії: Медієвістика, історія церкви, науки та культури.* – К., 2007. – С.228–301). Найдавніша ж згадка титулу (на жаль, безіменна) зустрічається в літописній статті 6682 р., яку слід датувати 1171-м роком (див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – С.159–160, 166, 168–169; *Поппль А.В.* Митрополиты киевские и всея Руси (988–1305 гг.) // *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – С.199–200).

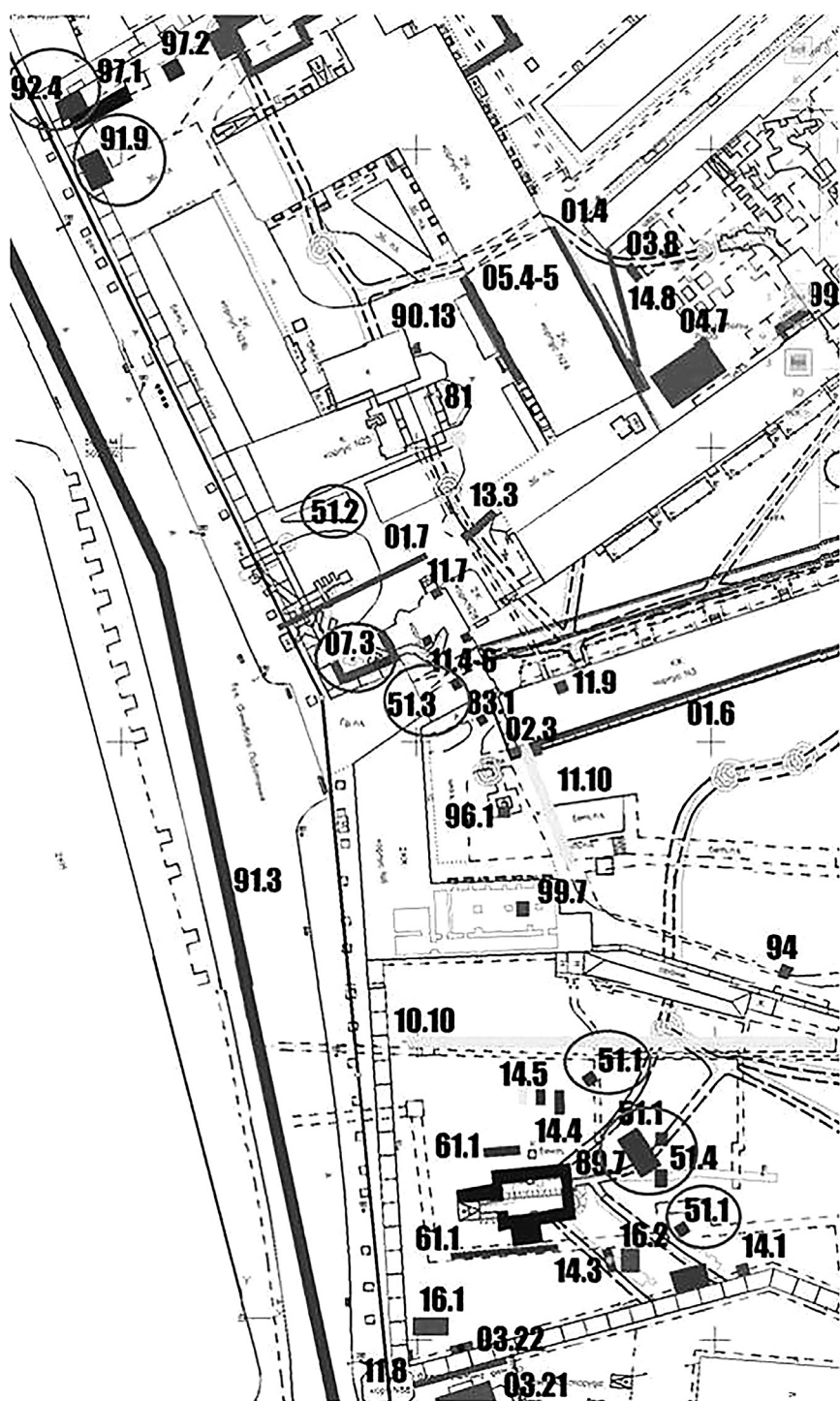
³¹ *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – С.159.

XII ст., що мав величезний духовний авторитет навіть поза межами Києва й Руської землі та впливові політичні зв'язки у середовищі руської аристократії.

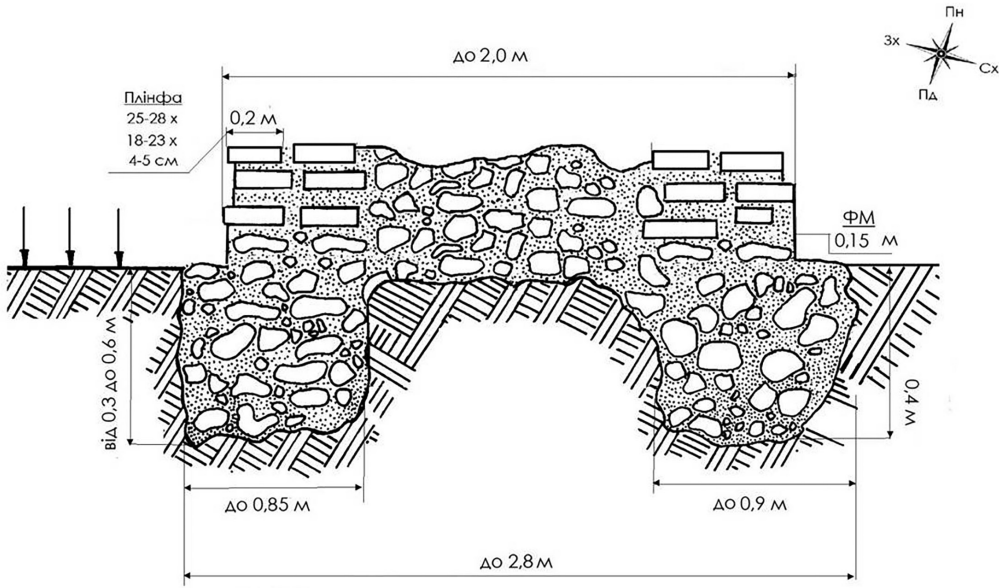
Це припущення дозволяє по-новому поглянути на датування будівельних робіт, пов'язаних зі зведенням фортечних мурів довкола Верхньої лаври – 1160–1180-ті рр. Вузька дата відкриває нові можливості для більш чіткого датування окремих категорій матеріалу, передусім плінфи, що, своєю чергою, може дати нові підстави для визначення часу будівництва інших давньоруських монументальних комплексів, які не можуть бути чітко датованими за писемними джерелами. Але це шлях до вирішення хіба що однієї з проблем, пов'язаних із давньоруськими мурами Печерського монастиря. Аналіз наявного археологічного матеріалу вже зараз указує на можливість виділення ремонтних робіт або окремих етапів будівництва та, звичайно, загибелі конструкції. Відповіді на ці питання можуть дати лише подальші археологічні дослідження, які науково-дослідний сектор археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника планує провести в найближчі роки.

Ілюстр.1. Робоче фото розкопок В.Богусевича в Митрополичому саду Києво-Печерської лаври (1951 р.)

Ілюстр.2. Фрагмент археологічної карти Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (докл. див.: Тараненко С., Мисько Ю., Зажигалов О. Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. – К., 2019. – 172 с., кольор. вклейка 16 с.)

Ілюстр.3. Реконструкція murів XII ст. Печерського монастиря (за археологічними даними 1951 і 2018 рр.)

REFERENCES

1. Asieiev, Yu.S., Bohusevych, V.A. (1951). Voenno-oboronni stiny XII st. Kyievo-Pecherskoi lavry. *Visnyk Akademii arkhitektury URSR*, 4, 39–45. [in Ukrainian].
2. Berezhkov, N.G. (1963). *Khronologiya russkogo letopisaniya*. Moskva. [in Russian].
3. Bezsonov, S.V. (2015). *Arkhitektura Kyievo-Pecherskoi lavry v yii istorychnomu rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Makhota, O.O. (2018). Analiz plinfy oboronnykh muriv Kyievo-Pecherskoho monastyria (za danymy rozkopok 1951–2018 rr.). *I Vseukrainskyi arkhieolohichnyi zizd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23–25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NANU. [in Ukrainian].
5. Podskalski, G. (1996). *Khristianstvo i bogoslovskaia literatura v Kievskoy Rusi (988–1237)*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Ponyrko, N.V. (1992). *Epistol'arnoye naslediyе Drevney Rusi XI–XIII vv. Issledovaniya, teksty, perevody*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
7. Poppe, A.V. (1989). Yepiskopy Drevney Rusi (konets X – seredina XIII v). *Shchapov Ya.N. Gosudarstvo i Tserkov v Drevney Rusi, X–XIII vv.* Moskva: Nauka. [in Russian].
8. Rusakova, Yu. (2007). Falshovana hramota kniazia Andriia Boholiubskoho 1159 r.: sproba kompleksnoho analizu tekstiv. *Proseminarii: Mediievistyka, istoriia tserkvy, nauky ta kultury*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Tolochko, P.P. (1972). *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Yeremin, I.P. (1955). Literaturnoye naslediyе Kirilla Turovskogo. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*, 11, 342–367. Moskva; Leningrad. [in Russian].
11. Yolshin, D.D. (2014). Drevnerusskaya plinfa: tekhnologiya i tipologiya. *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo arkhieolohicheskogo syezda v Kazani, III*. Kazan. [in Russian].

SERHII TARANENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of Scientific and Research Sector of Archaeology,
National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve
(Kyiv, Ukraine), taransun@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0590-9726>

YEVHEN KABANETS

Senior Research Fellow,
National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve
(Kyiv, Ukraine), siagr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8148-0135>

DETERMINATION OF THE TIME OF CONSTRUCTING THE PECHERSK MONASTERY RAMPARTS: ANALYSIS AND CRITICS OF THE SOURCE BASE

Annotation. *The purpose of the research is to analyze the written and the archaeological sources, which contain the information on the Ancient Rus' ramparts of the Pechersk monastery and to underline the importance of the correct reading of the epistle from the 12th century, that helps to find out the date of the excavated archaeological complex of the ramparts. The methodology of research is based on the principles of historicism and interdisciplinary approach. The following general-historical methods are used: historiographical analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative, typological. Methods of dating archaeological complexes are used also (stratigraphic, typological and dating method by analogy). The authors adhere to the civilizational approach and principles of cultural and intellectual history. Academic novelty.* The analysis of archaeological sources for the excavation of the fortified walls of the Pechersk Monastery from 1951 to 2018 is presented for the first time. An analysis of the correspondence of the recipient of the epistol Cyril of Turov is presented. **Conclusions.** V. Bohusevych fixed the location of the ramparts for the first time in 1951. The next steps were made by V. Kharlamov in 1991–1992 and by S. Balakin in 2007. But these excavations had rescue character or were made on small area. So, the results of these researches need to be checked and itemized. One of the things to be checked is the date of the starting point of the ramparts' construction. Archaeological materials allow to date the time of the ramparts' building widely – eve of the 12th – early 13th centuries. The right commenting of the only mention of the ramparts in the written source of the 12th century (“The letter of one old man to archimandrite Vasylii”) may help to make this time more specific. Today we have the currently accepted author and addressee of this letter. They show that the ramparts could be built during the dignity of a hegumen Vasylii. But also, the point of view that the construction could be held during the dignity of a hegumen Polikarp exists. The correct interpretation of the letter's addressee could provide rather narrow period of the walls' building, which can not be done by archaeological methods. Such perspective opens new possibilities for more accurate dating of some categories of excavation findings, plinth form bricks, first of all. It may become more sustainable tool for determination of time of construction of other Ancient Rus' monumental complexes, which could not be dated basing only on the written sources.

Keywords: Pechersk Monastery, Rus', ramparts, plinth form brick, epistle, Cyril of Turov.

ІСТОРІЯ ПОСВЯТ ПРЕСТОЛІВ КИЄВО-СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

Анотація. Розглядається історія посвят престолів Києво-Софійського собору. Це дослідницьке завдання потребує вирішення з огляду на численні анахронізми при використанні назв престолів у різні періоди вивчення, та обумовлене необхідністю з'ясування назв окремих частин храму, адже посвяти є окремою темою історії пам'ятки, в якій відображено процеси «адаптації» давньоруського комплексу до потреб, уявлень духовних кіл Київської митрополії XVII–XIX ст. Дев'ятнадцять престолів Софії, на початок XIX ст. присвячені різним сюжетам Євангелія, змінювалися впродовж часу: можна назвати більш ранніми посвятами престоли храму, пов'язані з сюжетами розписів компартиментів собору, а також пізні – як шанування руської традиції християнізації та культу князя Володимира. Недослідженість теми стала передумовою хибних теорій часу і ктиторства будівництва основного храму Київської митрополії. На підставі збережених описів XVII–XIX ст. реконструюється процес посвят окремих частин святині, що впродовж чотирьохсот років фіксованих джерел як виникали, так і зникали під нашаруванням нових посвят. **Методологія студії** базується на археографічному та джерелознавчому аналізі наявних історичних текстів, описів храму, його престолів. Певні найменування посвят мали свою політичну причину, що характерно для головного храму митрополії, на який (як і зрештою на всю митрополію) з середини XVII ст. поширювались інтереси Московського патріархату. Пізні посвяти XVIII ст. «видають» програми деконструкції старих систем посвят престолів собору часів Речі Посполитої й конструювання нових на базі використання місцевої київської руської історії, зразком якої був так званий Володимирський приділ храму, що виник у XVIII ст. Такими новоствореними посвятами ряснів сакральний простір собору й у пізній час – у кінці XVIII–XIX ст., коли тут знайшли своє відображення культ святих Антонія та Феодосія Печерських, а також Успіння Богородиці – явна данина традиції Печерського монастиря. **Наукова новизна** полягає у встановленні послідовності історії посвят престолів храму та усуненні необґрунтованого анахронізму використання їх назв у працях, присвячених історії собору. **Результатом дослідження** стали реконструктивні схеми і список змін посвят софійських престолів, ілюстративний матеріал представляє план храму від 1809 р., який уперше публікується у цій статті. Свідченням руської традиції шанування у соборі архангела Михаїла є його зображення з Київського Псалтиря 1397 р., на якому архістратиг тримає склепіння споруди.

Ключові слова: Києво-Софійський собор, престол, посвята, описи собору, митрополія, схема престолів.

Історія посвят престолів київського Софійського собору, попри її значущість у процесі вивчення будь-яких інших питань (історичних чи мистецьких), пов'язаних із цією пам'яткою – тема маловивчена. Часто це призводило до анахронізмів і неспіввідношень між досліджуваним предметом, часом та

локацією, а надто у ситуаціях вивчення історії облаштування сакрального простору храму. Для означення місця досліджень у соборі автори досі використовують назви, якими вони були освячені у значно пізніший час. Ба більше, велика реставраційна схема розписів споруди, створена в 1960-х рр.¹, так само «прив'язана» до назв посвят пізнього часу. Головними орієнтаційними реперами залишаються престולי, які в різні часи мали різні посвяти. Дослідити їх походження – завдання цієї статті.

Історії вивчення посвят престолів Софійського собору має свою традицію, започатковану митрополитом Євгенієм (Болховітіновим)², продовжену М.Закревським³ і, здається, завершену на кінець XIX ст. Д.Айналовим та Є.Редіним⁴. Усі зазначені автори належали до старої історичної школи і визначили собі завдання встановити первісний вигляд собору та відновити систему давньоруських посвят його престолів попри відсутність прямих джерел. Це становило певну проблему для фахівців, котрі оперували здогадками, хоч і зіпертими на дослідницький досвід. Так, позбавленим доказів можна назвати твердження Д.Айналова та Є.Редіна про посвяту лівого дияконника (жертovníка) Софійського собору (№5 за схемою 1) апостолові Петру як «намісникові церкви»⁵. Зрозуміло, що таку посвяту «навіяли» фрескові розписи цього місця. У розділі праці Д.Айналова й Є.Редіна, присвяченому престолом храму, узагалі відсутні посилання на джерела. Загальні міркування авторів з аналізом зображень основних образів пам'ятки з порівнянням їх з іноземними зразками свідчать про них як про непересічних дослідників мистецтва, однак історію посвят престолів київської Софії вони не знали.

Інший приклад проблеми анахронізму в орієнтуванні собору у XX ст. – щоденник археологічних розкопок М.Каргера, в якому археолог звітував про початок розкопу 1940 р.: «Розкопані всі абсиди, крім крайньої південної (приділ Михаїла арх.[ангела]), який був розкопаний Інститутом мат.[еріальної] культури в 1936 р. Розкопки були початі з Георгіївського приділу (крайня північна абсида собору)»⁶. Якщо врахувати, що крайній південний престол (не зовнішня галерея) на кінець XIX ст. був посвячений св. Антонієві та Феодосієві, а крайній північний – це так званий «приділ пам'яті кн. Володимира», – залишається питання, то де ж точно

¹ Фонди Національного заповідника «Софія Київська». – КП-242.

² Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. – К., 1825. – 291 с.

³ Закревский Н. Описание Киева. – Т.2. – Москва, 1868. – С.771–772.

⁴ Айналов Д., Редин Е. Киево-Софийский собор: Исследование мозаической и фресковой живописи: С 14 рисунками. – Санкт-Петербург, 1889. – 156+1 с.

⁵ У примітці до цього твердження для його підсилення заявлялося, що «в Києві відома Петропавлівська церква у селі Берестові, вибудована за Володимира». Автори явно переплутали з храмом Петра й Павла, що існував на Подолі з XVII ст. – переосвячений із домініканського собору після подій Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Церква Св. Петра існувала також у Верхньому Києві, але її поява пов'язана з пізнішими часами.

⁶ Архив Института истории материальной культуры РАН. – Ф.35. – 1940. – №183. – Арк.1. Дякую Є.Архиповій за надання цих матеріалів.

було знайдено ті чи інші артефакти з розкопів М.Карґера в локаціях собору?⁷

Ще один приклад проблеми орієнтування в посвятах престолів і просторових локаціях храму репрезентовано у статті Є.Архипової⁸. Авторка наводить варіанти посвят із численних джерел для з'ясування місця первісного розташування саркофага князя Ярослава Мудрого та його переміщення, однак зауважує, що «найменування вівтарів у різні періоди собору – тема маловивчена». Відстежуючи аргументи дослідниці за посиленнями постає питання: чи то сам саркофаг переміщували по різних абсидах, чи то різні найменування одного престолу або плутанина в назвах престолів у використаних джерелах створили враження переміщень?

Окреслюючи коло джерел для запропонованого нижче дослідження слід обумовити їх специфіку – було залучено матеріали, укладені у церковних колах, або авторами, котрі мали безпосереднє відношення до церковної діяльності. Винятки становлять фіскальні джерела московського походження другої половини XVII ст., які несуть також точну інформацію про посвяту престолів собору.

Важлива інформація відклалася у записках іноземців, котрі відвідували Софію Київську, особливо сина антиохійського патріарха Макарія архідиякона й письменника Павла Алеппського. Меншу цінність мають нотатки їданського купця Мартіна Ґруневеґа, чиї інтереси лежали у площині з'ясування торговельного й товарного потенціалу Києва⁹.

До наративних джерел віднесено низку полемічних творів українських церковних діячів першої половини XVII ст., що постали у процесі полеміки з уніатами, католиками та протестантами «в обороні» православної віри, так би мовити, на «потребу дня» (за словами печерського архімандрита Захарії, «нам, словесним і разумним, і вольної кондиції будучим, на таковій злії язика не пристойть бути німими»¹⁰). Ці твори мали суто пропаґандистське призначення, або, говорячи коректніше, стали відповіддю «на виклик оновленого потриденського католицизму»¹¹.

Актуальність вивчення історії посвят престолів Софійського собору викликана також ідеями про побудову цього храму князем Володимиром Святославичем, висловленими попервах Н.Нікітенко, а згодом В.Корнієнком¹², у чиїх працях відсутнє історичне дослідження та аналіз цих важливих

⁷ Завдяки кресленикам у звітах М.Карґера локалізація розкопів може бути прив'язана до назв приділів.

⁸ *Архипова Е.* Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого // *Ruthenica*. – Вып. XIII. – К., 2016. – С.32–49.

⁹ Загалом відверті небилиці або місцевий фольклор, зібрані мандрівниками, додають певного колориту їхнім творам, однак брати це все за аргумент буде явним перебільшенням (як це, наприклад, робить Н.Нікітенко, використовуючи на користь своєї теорії свідчення М.Ґруневеґа про закладення князем Володимиром Софійського собору).

¹⁰ *Копистенський З.* Палінодія [Електронний ресурс]: http://litopys.org.ua/old17/old17_03.htm

¹¹ *Сінкевич Н.* Патерикон Сильвестра Косова: джерела та їх інтерпретація // Київська академія. – Вып. 10 [Електронний ресурс]: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7224>

¹² Немає потреби наводити всі праці згаданих авторів, де спочатку було висловлено як можливу, а потім – як «єдино вірну» ідею будівництва храму Володимиром Святославичем.

(чи не найважливіших) складових¹³. До спроб з'ясування історії посвят престолів і наукового окреслення завдання такого дослідження варто віднести студію Л.Настенко-Капалет¹⁴ (утім стверджувати, що авторка цілком упоралася з цим завданням, не можна).

Для наочності та зручності вивчення історії посвят престолів храму доцільно розпочати з джерел у зворотному хронологічному порядку: від ХІХ ст. до найраніших свідчень. Також для зручності орієнтації буде використано умовну (для дослідницьких потреб) нумерацію нав собору¹⁵, що її запропонував свого часу М.Закревський, який на підставі джерел намагався розібратись у системі посвят:

«Іван Скворцов говорить, що престолів усіх у 1854 р. було всього 15. Вони розташовані наступним способом *на нижньому поверсі, починаючи з лівої руки до правої за ходом сонця* (тут і далі курсив мій – *Т.Л.*): у північно-західному куті з 1689 р. приділ на честь св. Іоанна Предтечі (№1 на схемі 1 – *Т.Л.*); але з 1816 р. ліквідований, і тут до 1824 р. розміщувалася ризниця Софійського собору, яка, однак, із причини вогкості звідси перенесена на верхній південний поверх, а цей приділ посвячений в ім'я Стрітєння Господнього. За правим клиросом, у цьому приділі, із 1837 р. упокоєний учений архіпастир Євгеній Болховітінов. 2) У північно-східному куті храму розміщується приділ в ім'я св. Іоанна Предтечі (№2 на схемі 1 – *Т.Л.*), що був колись в ім'я Благовіщення. У цьому приділі поховано тіло першого соборного протоієрея Іоанна Леванди, у куті при південній стіні. 3) Уздовж східної стіни наступний приділ, із напівколом, посвячений пам'яті св. князя Володимира (№3 на схемі 1 – *Т.Л.*). У вівтарі цього приділу праворуч стоїть мармуровий надгробок, думають, великого князя Ярослава І, будівничого Софійського храму. На іншій стороні престолу, у цьому ж приділі поховано тіло м.[итрополита] Гедеона князя Четвертинського. 4) Суміжний із попереднім приділ із напівкруглим виступом в ім'я трьох російських святителів Петра, Алексія й Іони, а перед цим був в ім'я святителя Григорія Богослова; *але якщо судити за фресками, у давнину цей приділ був посвячений іменем св. великомученика Георгія, ангела ктитора* (№4 на схемі 1 – *Т.Л.*). 5) У наступному напівкруглому виступі розміщується жертвник головного престолу (№5 на схемі 1 –

Огляд відповідної літератури, а також її критику див.: Матеріали круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., Київ). – К., 2010.

¹³ Необхідність такого аналізу все ж таки відчули вказані автори: у праці «Собор святих Софії Київської» (К., 2014, 335 с.) на с.324–325 наведено схему поверхів споруди «з позначенням назв архітектурних об'ємів храму». Насправді це суміш назв архітектурних елементів собору та посвят приділів на невизначений час.

¹⁴ *Настенко-Капалет Л.П.* Найдавніші графіті в Софії Київській: 1019 р. чи ХІІІ ст.? (деякі нотатки до нової концепції Н.Нікітенко та В.Корнієнка стосовно дати створення київського Софійського собору) // Рукописна та книжкова спадщина: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – Вип.15. – К., 2012. – С.333–347.

¹⁵ Див. схеми двох рівнів споруди (с.128–129). Запропонована наскрізна нумерація престолів за годинниковою стрілкою не дозволить збитися з порядку викладу матеріалу.

Т.Л.); далі 6) посередині споруди, у найбільшому виступі, знаходиться головний престол храму, в ім'я св. Софії, і храмові врочистості відбуваються в день Різдва Пресвятої Богородиці, 8-го вересня (№6 на схемі 1 – *Т.Л.*) [...] Далі, тією ж східною стороною, розміщені 7) сусідній приділ в ім'я св. Іоакима й Анни, колишній давній дияконник, або сховище церковного посуду (№7 на схемі 1 – *Т.Л.*). 8) Приділ в ім'я чуда архістратига Михаїла, покровителя киян. Нині приділ цей ліквідований і зайнятий коморою собору (№8 на схемі 1 – *Т.Л.*). Далі в 9) передостанньому виступі, східною стороною, знаходиться приділ в ім'я преп. Антонія й Феодосія Печерських. Зайнятий також церковними речами. Перед іконостасом цього приділу стоїть рака з мощами св. Макарія, митрополита київського. У цьому приділі знаходиться вхід в усипальню, в якій упокоєні тіла київських митрополитів новішого часу, і то не всіх (№9 на схемі 1 – *Т.Л.*). 10) У південно-східному куті знаходиться приділ в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці (№10 на схемі 1 – *Т.Л.*); нарешті 11) в південно-західному куті розміщується приділ св. Дванадцяти апостолів (№11 на схемі 1 – *Т.Л.*). *Примітно, що у зазначених тут приділах, а саме в 1-му Різдва Христового¹⁶, 2-му Іоанна Предтечі, 3-му св. кн. Володимира, далі в 9-му преп. Антонія й Феодосія, 10-му Успіння Пресв. Богородиці й 11-му Дванадцяти апостолів, у давнину престоли ймовірно не існували тому, що простір цей призначений був для галереї, яка вільно проходила трьома сторонами храму, тобто південною, західною, північною та частково східною.* Згадані престоли влаштовано вже в пізніший час. На другому поверсі, на хорах, також, згідно з порядком від лівої руки до правої: 1) У північно-східному куті храму приділ в ім'я св. Іоанна Богослова, що був до 1824 р. Різдва Христового (№12 на схемі 2 – *Т.Л.*). 2) Сусідній із ним, східною лінією, в ім'я Богоявлення Господнього (№13 на схемі 2 – *Т.Л.*). 3) Суміжний із ним в ім'я св. Миколая (Мокрого) [...] (№14 на схемі 2 – *Т.Л.*). Далі за перилами хор 4) приділ в ім'я св. апостола Андрія (№15 на схемі 2 – *Т.Л.*). Тут поставлений в іконостас образ Куп'ятицької Божої Матері. 5) Приділ в ім'я Страстей Господніх, нині без престолу й перетворений на комору (№16 на схемі 2 – *Т.Л.*), і 6) крайніший у південно-східному куті, колишній із 1801 р. в ім'я Воскресіння Господнього, ліквідований та перетворений тепер на приміщення під церковну ризницю й бібліотеку (№17 на схемі 1 – *Т.Л.*). Зрештою на третьому поверсі, або, власне, у двох передніх банях над східцями, саме над північно-західною вежею знаходиться престол в ім'я Преображення Господнього (№18 на схемі 2 – *Т.Л.*), а другий престол над південно-західною вежею – в ім'я Вознесіння Господнього (№19 на схемі 2 – *Т.Л.*). *В обох цих приділах іконостас увінчується зображенням гори. І.М.Скворцов зауважує, що в усій цій (західній) частині храму побудова нова¹⁷.*

¹⁶ Наведена М.Закревським назва престолу за його нумерацією (1) явно переплутана, оскільки престол Різдва Христового був тут у 1824 р., згодом перенесений на другий рівень собору; про його наявність там він сам далі пише – №12 на схемі 2.

¹⁷ *Закревський Н.* Описание Киева. – С.771–772. Див. також: *Скворцов И.М.* Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах. – К., 1854. – С.35.

Таким чином, М.Закревський зафіксував на першому поверсі 12 престолів, з яких 6 (Різдва Христового (помилково означений М.Закревським – *Т.Л.*), Іоанна Предтечі, «пам'яті св. князя Володимира», преподобних Антонія й Феодосія, Успіння Богородиці, Дванадцяти апостолів) історик назвав пізніми, такими, що «в давнину не існували». Другий поверх мав 7 престолів (колишній Воскресіння Господнього демонтований – тут розмістили ризницю та бібліотеку).

Митрополит Євгеній (Болховітінов) описував посвяти престолів (яких він зазначав 17, з урахуванням ризниці), наявні на 1825 р.:

«[...] у нижньому ярусі на південній стороні до сходу 1) приділ в ім'я святих богоотців Іоакима й Анни (№7 за схемою 1 – *Т.Л.*); 2) поряд із ним південніше приділ в ім'я чуда архістратиґа Михаїла (№8 за схемою 1 – *Т.Л.*), але він зайнятий коморою для собору; 3) поряд південніше приділ в ім'я преподобних Антонія й Феодосія Печерських (№9 за схемою 1 – *Т.Л.*) – він також зайнятий церковними речами; 4) в ім'я Успіння Божої Матері (№10 за схемою 1 – *Т.Л.*). У лівій північній стороні від жертовника храму 5) приділ в ім'я трьох святих митрополитів московських Петра, Алексія та Іони (№4 за схемою 1 – *Т.Л.*). Цей приділ був попередньо в ім'я святих Григорія Богослова; 6) далі в ряд на північ у галереї приділ в ім'я св. рівноапостольного великого князя Володимира (№3 за схемою 1 – *Т.Л.*); 7) далі в ряд приділ в ім'я Благовіщення Богородиці (№2 за схемою 1 – *Т.Л.*); 8) у південно-західному куті нижнього ярусу приділ в ім'я Дванадцяти апостолів (№11 за схемою 1 – *Т.Л.*); 9) у північно-західному куті приділ в ім'я Собору св. Іоанна Предтечі (№1 за схемою 1 – *Т.Л.*), улаштований 1689 р., 27 серпня освячений митрополитом київським Гедеоном, але з 1816 р. ліквідований і зайнятий був ризницею митрополитанською до 1824 р., яка потім через вогкість цього місця перенесена на верхній південний поверх у церкву Іоанна Богослова (№12 за схемою 2 – *Т.Л.*), а цей нижній призначений був для теплої церкви в ім'я Різдва Христового (№1 за схемою 1 – *Т.Л.*). У верхньому ярусі галерей із південної сторони 10) приділ в ім'я Вознесіння Господнього (№19 за схемою 2 – *Т.Л.*) у бані; 11) в ім'я Іоанна Богослова, до 1801 р. колишній Воскресіння Христового (№12 за схемою 2 – *Т.Л.*; переплутано – колишній Різдва Христового); 12) в ім'я Страстей Христових (№16 за схемою 2 – *Т.Л.*); 13) в ім'я апостола Андрія Первозванного (№15 за схемою 2 – *Т.Л.*). 14) У північній частині верхніх галерей приділ в ім'я святих Миколая (№14 за схемою 2 – *Т.Л.*). Цей приділ примітний тим, що на стінах його зображено князів київських Володимира Святославича, Ярослава Володимировича, ктитора Софійського собору, св. мучеників князів Бориса і Гліба, Всеволода Святославича, ктитора церкви Кирилівського монастиря, Святослава Ярославича, ктитора церкви Печерської, Святополка Ізяславича, ктитора церкви Михайлівського монастиря. За цим приділом 15) в ім'я Богоявлення Господнього (№13 за схемою 2 – *Т.Л.*); 16) в ім'я Різдва Христового, але з 1824 р. він перенесений

униз, де була архіерейська ризниця, а в тому місці поставлено Богословський¹⁸ (№12 за схемою 2 – *Т.Л.*). 17) У північно-західному куті в бані – в ім'я Преображення Господнього (№18 за схемою 2 – *Т.Л.*). Під останнім знаходилася соборна бібліотека до 1824 р., але вона перенесена до архіерейської ризниці. [...] А коли кожен із них улаштований, відомостей не залишилося, і вірогідно не відразу, але поступово, різними митрополитами, починаючи від Петра Могили. У початковому Ярославовому храмі був один Софійський престол, як і в константинопольському Софійському. Адже це було звичним для першої головної церкви, що тривало кілька віків»¹⁹.

Наступне джерело – плани двох рівнів собору 1809 р.²⁰ Автором копій із невідомого оригіналу зазначено студента-богослова, що «навчався рисувальному мистецтву», І.Петрусевича (13 березня 1809 р.). У першому поверсі храму 10 престолів (див. ілюстр.1):

«План соборної київської Софійської церкви нижньому поверху побудованої великим князем київським Ярославом або Георгієм Володимировичем 1037 року, за зразком Царгородської великої церкви, якій на нинішній 1804 рік пройшло 766 років; із шириною стін 25 сажнів 1 аршин; довжиною з вітварем 19 сажнів і 12 вершків, в якій престолів у цьому нижньому поверсі знаходиться 10 під означеними номерами, а саме: 1. Різдва Пресвятої Богородиці (№6 за схемою 1 – *Т.Л.*), а на ліву сторону жертовник (№5 за схемою 1 – *Т.Л.*). 2. Правую стороною св. Іоакима та Анни (№7 за схемою 1 – *Т.Л.*). 3. Собор архістратиґа Михаїла, де й казна зберігається соборна (№8 за схемою 1 – *Т.Л.*). 4. Преподобних отців Антонія та Феодосія Печерських (№9 за схемою 1 – *Т.Л.*). 5. Успіння Пресвятої Богородиці (№10 за схемою 1 – *Т.Л.*). 6. Собор св. Сімдесяти апостолів (№11 за схемою 1 – *Т.Л.*). Лівую стороною: 7. святителів Петра, Алексія та Іони (№4 за схемою 1 – *Т.Л.*). 8. Св. князя Володимира, тут у вітварі труна й монумент великого князя Ярослава Володимировича, засновника цієї церкви, що помер і був похований 1054 року (№3 за схемою 1 – *Т.Л.*). 9. Благовіщення Пресвятої Богородиці (№2 за схемою 1 – *Т.Л.*). 10. Собор св. Іоанна Предтечі, тут зберігається й ризниця архіерейська (№1 за схемою 1 – *Т.Л.*). Понад те 11. палата для казни; 12. палата для зберігання ладану та свічок; 13. рака з мощами св. священномученика Макарія; 14. склеп, де поховані митрополити київські; 15. палата для складання і зберігання рухляді монастирської; 16. східці на верхній поверх і на хори».

У другому рівні собору (див. ілюстр.2) – 8 престолів, один з яких був не у самій апсиді, а в перегородженому просторі на захід від неї (восьмий об'єкт на картосхемі пропущений і ніяк не позначений; до того ж на обох рівнях храму не означено північну вежу):

¹⁸ Тут автор виправляється: з Різдва Христового був переосвячений на Іоанна Богослова.

¹⁹ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора... – С.40–41.

²⁰ *Фонди Національного заповідника Софія Київська.* – О-237; О-1686/2542.

«План соборної київської Софійської церкви верхньому поверху, побудованої великим князем київським Ярославом Володимировичем 1037 року, в якому престолів 8 під означеними номерами, а саме праворуч: 1. св. апостола Андрія Первозванного (№15 за схемою 2 – *Т.Л.*). 2. Страсті Христові (№16 за схемою 2 – *Т.Л.*). 3. Св. Іоанна Богослова, тут у вітварі зберігається й ризниця соборна (№17-а за схемою 2 – *Т.Л.*). 4. На самому верху східців – Воскресіння Христового (№19 за схемою 2 – *Т.Л.*). Ліворуч: 5. святителя Христова Миколая Чудотворця (№14 за схемою 2 – *Т.Л.*). 6. Богоявлення Господнього (№13 за схемою 2 – *Т.Л.*). 7. Різдва Христового (№12 за схемою 2 – *Т.Л.*). 8. На самому верху східців – Преображення Господнього (№18 за схемою 2 – *Т.Л.*). Особливо ж два кіюти: у першому 9. образ Пресвятої Богородиці Куп'ятицької, у другому 10. образ чудотворний святителя Христова Миколая Чудотворця Мокрого. 11. Бібліотека. 12, 13. Палатки або комори для складання церковної різної рухляді. 14. Східці або вхід над хорами».

Це додаткове джерело, як було зазначено вище, передає стан посвят собору на 1809 р., що дечим відрізняється від списку престолів храму на 1784 р.

Описи Київського намісництва 1770–1780-х рр. фіксують стан посвят на 21 серпня 1784 р., у частині, створеній В.Новгородцевим:

«[...] а у [цьому] храмі Різдва Пресвятої Богородиці інших престолів 17, а саме: 1-й Іоакима й Анни (№7 за схемою 1 – *Т.Л.*); 2-й собор архістратиґа Михаїла (№8 за схемою 1 – *Т.Л.*); 3-й преподобних отців Антонія та Феодосія (№9 за схемою 1 – *Т.Л.*); 4-й Успіння Богоматері (№10 за схемою 1 – *Т.Л.*); 5-й святих трьох святителів – Петра, Алексія й Іони (№4 за схемою 1 – *Т.Л.*); 6-й святого рівноапостольного князя Володимира, де у вітварі і труна фундатора цієї церкви благовірного князя та самодержця всієї Росії Ярослава Володимировича, названого у святому хрещенні Георгієм (№3 за схемою 1 – *Т.Л.*); 7-й Благовіщення Пресвятої Богородиці (№2 за схемою 1 – *Т.Л.*); 8-й святих апостолів Петра й Павла (№1 за схемою 1 – *Т.Л.*); 9-й Вознесіння Господне (№19 за схемою 2 – *Т.Л.*); 10-й Воскресіння Христового (Преображення, №18 за схемою 2 – *Т.Л.*); 11-й Страстей Христових (№16 за схемою 2 – *Т.Л.*); 12-й святого апостола Андрія Первозванного (№15 за схемою 2 – *Т.Л.*); 13-й святителя Христова Миколая (№14 за схемою 2 – *Т.Л.*); 14-й Богоявлення Господнього (№13 за схемою 2 – *Т.Л.*); 15-й Різдва Христового (№12 за схемою 2 – *Т.Л.*); 16-й Іоанна Предтечі (№2 за схемою 1 – *Т.Л.*); 17-й Преображення Господнього (№18 за схемою 2 – *Т.Л.*)»²¹.

Наступне джерело, що надає достовірну інформацію стосовно програми посвят Києво-Софійського собору – розписний список 1695 р., котрий, як фіскально-статистичний матеріал, було направлено до царської канцелярії. Він відповідав опису *de visu* реалій міста та Софії:

²¹ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С.32.

«[...] церква кам'яна в ім'я Софії Премудрості Слова Божого, та у приділах 7 престолів: 1. Різдва Пресвятої Богородиці (№6 за схемою 1 – *Т.Л.*); 2. Благовіщення Пресвятої Богородиці (№2 за схемою 1 – *Т.Л.*); 3. архістратиґа Михаїла (№8 за схемою 1 – *Т.Л.*); 4. святого апостола Андрія Первозванного (№15 за схемою 2 – *Т.Л.*); 5. святих верховних апостолів Петра й Павла (№4 за схемою 1 – *Т.Л.*); 6. Миколая Чудотворця (№14 за схемою 2 – *Т.Л.*); 7. Іоанна Предтечі (№1 за схемою 1 – *Т.Л.*)»²².

Отже на часи гетьманування І.Мазепи та митрополитства Варлаама (Ясинського) (а розписний список відповідав політичним реаліям саме цього періоду) у храмі нараховувалося тільки 7 престолів: 5 – унизу, 2 – нагорі.

Зрештою список престолів за відомим і часто використовуваним текстом П.Алепського, що описував подорож свого батька патріарха Макарія, у розділі XIX згадує престоли Софії Київської: «Праворуч від того, хто входить у західні двері, у нинішній час є два покинутих вівтарі: один в ім'я Богоявлення, тобто Хрещення, де стоїть купіль для шанованих людей із твердого червоного каменя, схожого на порфір, а всередині другого вівтаря збереглися споруди»²³. Ця фраза свідчить про наявність двох вівтарів при західному вході, один з яких можна локалізувати у приділі хрещальні, котра існує донині. Що мав на увазі П.Алепський, говорячи про другий вівтар, де «збереглися споруди», важко реконструювати.

П.Лебединцев, котрий першим вивчав свідчення П.Алепського, цитував наведену фразу по-іншому: «[...] у нинішній час по правій руці від західного входу 2 приділи зруйновані, вони й залишені в такому стані: один називається іменем божественної колони або стовпа бичування, у ньому хрестильниця з червоного твердого каменя, схожого на порфір; другий іде за ним, утворюючи другу частину притвору»²⁴. Посилання на джерело цитати дослідник не зазначив.

Про центральний вівтар П.Алепський писав, що «він в ім'я Різдва Богородиці. Поблизу нього другий, подібний йому, вівтар в ім'я св. Михаїла. Із північної сторони (головного вівтаря) знаходяться чотири вівтаря; два з них, із високими банями, на честь Покладення Господа до гробу (у примітці зазначено “Божественного поховання” – *Т.Л.*) й Нерукотворного образу; четвертий – в ім'я св. Миколая». Тобто тут указується на 6 вівтарів першого рівня собору, один з яких у східній частині так і не названий, про що підкреслює у примітці перекладач-упорядник Ґ.Муркос: «Про третій вівтар Павло не говорить»²⁵. Якщо додати вівтарі, указані у хрещальні, та ще один не означений конкретним місцем у східній частині собору – усього 8 престолів першого поверху.

²² Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII в.: Историко-архитектурный очерк. – К., 1982. – С.150.

²³ Алепский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – Вып.2: От Днестра до Москвы [Электронный ресурс]: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/puteshestvie-antiohijskogo-patriarha-makarija-v-pocsiu-v-polovine-17-veka

²⁴ Лебединцев П.Г. О Софии Киевской. – К., 1875. – С.14–15.

²⁵ Алепский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария... – Прим.248.

За П.Алепським, хори мають «дві нави: одна з п'ятьма банями; у передній (східній) один із вівтарів в ім'я св. Миколая, друга нава також із п'ятьма банями й у передній частині його (першого престолу, очевидно перед ним – *Т.Л.*) другий вівтар в ім'я св. Димитрія». Отже 2 престולי нагорі. Із цитованого виходить, що у храмі на описувані часи було 2 вівтарі, присвячених св. Миколаєві, що малоймовірно. Як свідчить пізніша традиція, вівтар цього святого знаходився на хорах собору, де було встановлено його іконописний образ. Залишалися неназваними 2 престולי першого рівня.

Відстежуючи за зазначеним виданням порядок опису П.Алепським собору, упадають у вічі непослідовність тексту, повтори. Зокрема крім повтору про престол св. Миколая, автор двічі описав іконографічне зображення св. Софії. Перший раз – на північній стіні: «[...] з північної тепер двоє дверей, з яких одна слугує нині для проходу всім. Над нею по тиньку зображення св. Софії: Христос, промені Духа Його Святого сходять на церкву; кашидяри²⁶ з персіянами у серпанкових тюрбанах напинають луки і стрілами мітять у церкву, франки з гарматами й рушницями на неї нападають». Цей самий сюжет повторено на одній з ікон іконостасу:

«Ліворуч від ікони Господа стоїть ікона св. Софії (те саме розміщення в іконостасі збереглося донині, тільки з іншою іконографією Софії Премудрості Божої – *Т.Л.*) роботи мудрого та майстровитого маляра: посередині ікони церква з колонами, в основі якої щось подібне до склепіння; над церквою Христос, і Його Дух Святий сходять на неї у сяйві; знизу зображення гієни; кашидяр із дуже великим носом тримає в руці лук і стріли, біля нього багато персіян у серпанкових тюрбанах із луками та стрілами стріляють у церкву; натовп франків у своїх капелюхах і костюмах із рушницями й гарматами, з яких вони стріляють; усі ведуть війну проти неї»²⁷.

Захоплення П.Алепського Софією Київською підживили якісь місцеві фольклористи, зі слів котрих він занотував: «Кажуть, у ній було сімдесят вівтарів згори і низу».

Більш ранніх текстів з описом Києво-Софійського собору не збереглося. У згадці про стан храму у часи введення у володіння унійного митрополита Іпатія (Потія) в 1600 р. зазначалося, що «маетности жадное церковное не было, толко книг и кромь образовъ немного и то старых»²⁸.

Таким чином, наявні тексти свідчать про динаміку процесів освячення престолів Софії Київської від середини XVII до кінця XIX ст., які

²⁶ Там же. Прим. уклад.: «Назва диявола. За поясненням, яке дає в іншому місці Павло Алепський, вона відповідає єврейському позначенню “суети сует” – *Habel habalim*».

²⁷ Там же. Прим. уклад.: «Тепер цієї ікони у соборі немає, і про подібне зображення Св. Софії не згадується у статті Д.Г.Філімонова: *Софія, Премудрість Божа (Вестник Общ. древнерусского искусства, 1871)*. Слід думати, що жодної такої ікони не збереглося».

²⁸ Див.: *Люта Т.Ю.* Конфлікт навколо собору Святої Софії у Києві у першій половині XVII ст. // *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz: Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung Pro Oriente zur Brester Union Dittes Treffen: Lviv, 21–23.August 2006.* – S.196.

іноді кардинально змінювалися. Нижче розглянемо кожен із престолів окремо.

№1 (за схемою 1). Цей додатковий престол з'явився в опису собору з розписного списку 1695 р. під посвятою Іоаннові Предтечі. У ньому вказано, що освячення відбулося 27 серпня 1689 р. (очевидно, уже рукопокладеним у Москві після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові митрополитом Гедеоном (Святополком-Четвертинським)). Ця посвята теоретично може бути пояснена впорядкуванням собору у часи І.Мазепи, котрому разом із владою «дісталася» патронімія небесних покровителів його попередника І.Самойловича. Посвята проіснувала до 1816 р., після чого тут розмістили ризницю (до 1824 р.), однак її знову переосвятили на престол Різдва Христового, після чого, своєю чергою, він був переосвячений у Стрітіння Господнього (на середину ХІХ ст.).

№2 (за схемою 1). Престол у східній частині зовнішньої галереї за туманними свідченнями П.Алепського можна ототожнити з престолом на честь Нерукотворного образу, оскільки узагальнена картина цього опису собору не дає впевненості в точній локалізації. Найранішим свідченням про посвяту цього об'єму споруди є розписний список 1695 р., коли тут з'явився Благовіщенський престол. Він проіснував без переосвячень до часів митрополита Євгенія (Болховітінова), але в 1854 р. уже був згаданий на честь Іоанна Предтечі.

№3 (за схемою 1). Престол у східній частині внутрішньої галереї. За П.Алепським, можна теоретично припустити, що це престол св. Миколая. Але вірогідніше, що цей соборний об'єм не був означений як престол. Упевненість у цьому надає інформація списку 1695 р., в якому взагалі не згадано посвяту цього престолу. Лише в опису Київського намісництва 1787 р. виникає назва святого рівноапостольного князя Володимира. Картосхема 1809 р. вказує на наявність тут саркофага Ярослава Мудрого²⁹. За І.Скворцовим, на 1854 р. престолу жє називався пам'яті князя Володимира³⁰, що взагалі не було характерним для церковної традиції ХVІІ ст. Усі посвяти собору, пов'язані з іменем Володимира, можна впевнено віднести до другої половини ХVІІІ ст., до часів митрополита Самуїла (Миславського), «просвітителя» з Києво-Могилянської академії, одного з укладачів відповідей на історичні питання Катерини ІІ про давньоруське минуле. Саме у цей період

²⁹ *Архипова Е.* Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого. – С.32–49.

³⁰ Твердження Н.Нікітенко та В.Корнієнка (див. їхню працю: *Собор святых Софии Киевской.* – К., 2014. – С.27) про те, що Могила облаштував тут «цілий Володимирський меморіал: посвятив хрестителеві Русі окремих вівтар, створив каплицю-усипальницю для його мощей, знайдених ним у руїнах Десятинної церкви, нарешті ввів образ Володимира у князівський портрет» – нічим не підтверджується. Апеляція до згорілого в 1697 р. софійського архіву, де могли зберігатися історичні докази версії авторів, не витримують критики. Інформація «освіченого» писаря Якова Воронькова 1770-го р. про історію собору, на яку посилається Н.Нікітенко, була підготовчим матеріалом до опису Київського намісництва, тому дані про 1011-й як рік заснування собору тут дублюються. Критику датування 1011-м роком див.: *Толочко О.* Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору // *Український історичний журнал.* – 2010. – №5. – С.4–25.

«пізнього просвітительства» сталося «масове тиражування» Володимирової легенди з метою використання у великодержавній ідеології³¹.

Сюжет про «віднайдення» мощей князя Володимира митрополитом Петром (Могилою) має кілька джерел інформації. У першу чергу відома чолобитна лаврського старця «Ігнатища», митрополитового намісника, до московського царя від 7 квітня 1640 р. про милостиню – виготовлення раки на «мощи прародителя свого святого и равноапостольного великого князя Владимира, которая поставлена будет с его мощи в соборной церкви у Святой Софии, юже соорудил великий князь Ярослав, сын его»³². Як відомо, у виготовленні раки на мощі князя Володимира Могили було відмовлено, однак С.Голубев писав: «[...] і зазначені мощі, за винятком небагатьох часток їх, перенесених до Києво-Софійського собору та Києво-Печерської лаври й відіслані до Москви, залишалися, як думають, схованими під спудом Десятинної церкви»³³. На чому базувалося це твердження – невідомо.

Отже, порівнюючи описи престолів, можна впевнено сказати, що «Володимирів» уперше з'явився в опису Київського намісництва 1787 р. Незмінне місце розташування його зафіксоване трьома пізнішими джерелами – у третій наві на північ (№3 схеми 1) від головного вівтаря, де у цитованих матеріалах згадується саркофаг Ярослава Мудрого.

Н.Нікітенко, стверджуючи про облаштування київським митрополитом Володимирового престолу, наголошує:

«Церковно-політична концепція Петра Могили максимально позначилася на реконструйованій північній галереї собору: у внутрішній галереї він влаштував вівтар св. Володимира, а у зовнішній – суміжну з цим вівтарем каплицю. *На честь Володимира був освячений вівтар, де з давніх часів стоїть гробниця Ярослава. Цей вівтар входив до складу древньої усипальні Ярослава, яка складалася з кількох приміщень, являючи собою святинище з гробницею ктитора [...]* На залишках усипальні в зовнішній галереї Могила спорудив багату каплицю, приділивши велику увагу її внутрішньому оздобленню»³⁴.

Інформація про «мощі князя Володимира» у Софійському соборі не має джерельного опертя. Реліквія згадується серед загального переліку мощей в

³¹ Докл. див.: *Люта Т.* Imago Urbis: Київ на стародавніх мапах. – К.; Х., 2017. – С.14–15.

³² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.3: 1638–1657. – Санкт-Петербург, 1861. – №39. Про «віднайдення» мощей Володимира та листування з царською канцелярією див.: *Затилюк Я.* Мощі князя Володимира у посольствах київських церковних ієрархів до Москви XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.15. – К., 2015. – С.165–191. Про видання текстів, присвячених цій темі, див.: *Жиленко І.* Історія знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою за різними джерелами [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn17.htm>

³³ *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – Т.1. – К., 1883. – С.434.

³⁴ *Нікітенко Н.* Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С.235–236; *Її ж.* Володимирський меморіал у Софії Київській часів Петра Могили // П.Могила: богослов, церковний та культурний діяч. – К., 1997. – С.159–167.

окремому ковчегу³⁵ поряд із «лівою рукою невідомого святого». Саме тут уперше «виринають» Володимирові мощі. В опису ризниці від 1740 р. їх не було зазначено серед майна: «С мощами святими сундучковъ чотири – за пѣчатю прѣосвящѣннейшаго архипастыря три, а ѓдинъ бѣз печати»³⁶. В опису реліквій храму від 1801 р., де є повний перелік часток святих та згадано їх фіксацію на 1740 і 1766 р.³⁷, слідів останків Володимира також немає. Опис софійської ризниці, створений у часи передачі її від ризничого Арсенія новому опікунові Варсонофієві за резолюцією митрополита Гавриїла в 1802 р., мощей князя теж не засвідчено. Міститься лише уточнення:

«В ящику бляшаному з кришкою в коробочці дерев'яній рука від суглоба до пальців частково у срібнопозолочений обгорнута воздушок синій атласний, шитий золотом, сріблом і шовком, посередині якого у хрест шито 4 зелених скляних зернини з вишитим грецькими словами написом, який за перекладом київського Катериногрецького монастиря архимандритом Константієм значить отак – сія рука відома Єдиному Богу й угодникові Його»³⁸.

К.Широцький також сумнівався щодо Володимирових мощей:

«Згадка про бачені Могилою написи на гробах з'являється тільки у кінці XVIII ст. у Самуїла Миславського, і митр. Євгеній поставився до нього з повною недовірою. У 1826 р. знайшли труну з шиферних плит (прикрашену на кришці й лицьовій стороні чотирьоконечними візантійськими хрестами); у ній знаходився скелет без голови та правої руки. Гробницю знову визнали належною кн. Володимиру і вмонтували в тому місці південного приділу (Десятинної церкви – Т.Л.), де влаштовано вказаний надгробок»³⁹.

Саркофаг Ярослава Мудрого з'являється у просторі північної внутрішньої галереї Софійського собору, як це було з'ясовано⁴⁰, у часи митрополита Гедеона (Святополка-Четвертинського). За його заповітом він був похований навпроти саркофагу біля північної стіни тієї ж нави⁴¹.

№4 (за схемою 1). За весь час, що охоплюють представлені описи храму, жодного разу не згадано первісну посвяту вівтаря св. Георгієві, патронові Ярослава Мудрого. Лише в листі єпископа Мефодія до царя Олексія

³⁵ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора... – С.49.

³⁶ Дякую В.Кравченку за надання тексту опису ризниці 1744 р. (Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.312. – Спр.409/364), який він підготував до видання.

³⁷ Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.301. – Спр.695. – П.13. – Арк.87–88; Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011. – С.29.

³⁸ Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.І. – Спр.2451.

³⁹ Широцький К. Київ: Путівник. – К., 1995. – С.98.

⁴⁰ Архіпова Е. Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого. – С.42.

⁴¹ Цей священнослужитель уважав себе з роду Рюриковичів на підставі виданої 1655 р. у Кракові праці «авторитетного ерудита» Ш.Старовольського «Monumenta Sarmatorum» (див.: Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.176).

Михайловича від 1666 р. є слова: «в приделе святого великомученика Георгия, где почивает великий князь Ярослав в алебастровом гробе»⁴². За десять років перед цим П.Алеппський указав тут престол на честь Покладення до гробу⁴³, а в 1695 р. цю зону означено престолом св. Петра й Павла. В описах 1787 р. це вже престол Трьох святих (без зазначення, кого саме). Картосхема від 1809 р. фіксує тут посвяату на честь святих московських Петра, Алексія та Іони. На часи митрополита Євгенія (Болховітінова), тобто 1825 р., тут указано престол Григорія Богослова, а за І.Скворцовим (1854 р.) – знову трьох московських святих.

Такий різнобій посвяат навряд чи можна пояснити якимись логічними або канонічними причинами. Представлена Є.Архиповою історія переміщень саркофага Ярослава Мудрого, де авторка наводить приклади назви цього приділу за М.Стрийковським, митрополитом Сильвестром (Косовим), архімандритом Захарією (Копистенським), у деякій мірі проливає світло на історію посвяат престолів. Якщо першого скептично оцінював ще митрополит ростовський Дмитро (Туптало), звертаючись до своїх опонентів: «Стрийковский бредив, а ти побережущ»⁴⁴, то щодо київських пам'яток не слід переоцінювати його інформацію, а надто в перекладах імен невідомих йому персонажів (таких, як київські князі). «Патерикон» Сильвестра (Косова), класифікований як письменницький витвір потридентської практики «націоналізації київських святощів»⁴⁵, так само не може відігравати роль авторитетного джерела. Також й інформація «Палінодії» Захарії (Копистенського), де вказане більш ніж розмите місце розташування князівського саркофага («в приделе выше дверей великой церкви»⁴⁶) не може посвідчити необхідну для дослідження інформацію про престол собору. Натомість наведені джерела передають хаос посвяат, причини яких навряд чи вдасться коли-небудь з'ясувати. Можна лише спробувати простежити цей процес від 1695 р., відколи тут з'явилися імена апостолів Петра й Павла до трьох святих московських у другій половині XVIII ст.

Посвята московським святих Петрові, Алексієві та Іоні видає явну політичну причину. Як відомо, перший із зазначених – митрополит київський волинянин Петро, хіротонісований константинопольським патріархом Афанасієм – відомий тим, що в 1325 р. на пропозицію князя Івана Калити переніс свою резиденцію з Володимира до Москви, заклав московський Успенський собор, де й був похований у заготовленій ним самим кам'яній труні. Другий святий Алексій походив із чернігівської знаті,

⁴² Цит. за: *Архипова Е.* Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого. – С.36.

⁴³ Назва з усією очевидністю вказує на саркофаг. Я.Смирнов також ототожнив ці дві посвяти (Покладення до гробу й Георгія) як один престол (див.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. – Т.2. – Москва, 1908. – С.468–469).

⁴⁴ *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.314.

⁴⁵ *Сінкевич Н.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – С.33–55.

⁴⁶ Цит. за: *Архипова Е.* Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого. – С.35.

котра осіла в Москві. У 1356 р. був рукопокладений патріархом Калістом в «архієпископи Києва й Великої Русі» з титулом «всечесного митрополита та екзарха», відзначився будівництвом численних монастирів, ще за життя «явив чудеса зцілень». Помер 1374 р., похований у Чудовому монастирі. Святитель Іона – обраний московським духівництвом у 1448 р. останній митрополит київський, який не отримав патріаршого благословення на протигагу відомому діячеві Флорентійській унії Ісидорові, рукопокладеному патріархом у 1436 р. на Київську митрополію. Фактично Іона оголосив автокефалію московської церкви. Помер 1461 р., похований в Успенському соборі Кремля. Ці святителі відігравали особливу роль у політичній історії Московії. Над могилою митрополита Петра складали присягу вірності піддані царя Івана Грозного. Зокрема 1564 р., у рік еміграції з Московії до Литви А.Курбського, над цим похованням клявся у відсутності думок про втечу князь Бельський⁴⁷.

Така політична посвята зрозуміла на 1784 р. – час катерининської централізації напередодні церковної секуляризації. Однак, якщо повернутися до свідчень П.Алепського, на 1651 р. двох із московських святителів уже було зображено у соборі в головному престолі: «Між двома вікнами [...] древні святі Алексій і Петро, митрополити київські, у своїх ризах і білих клобуках, розшитих золотом; біля них написані грецькою їхні імена»⁴⁸. На думку К.Широцького, ці персонажі виникли тут раніше – у часи митрополита Кипріяна:

«На місці двох невідомих викришених постатей намальовано св. київських митрополитів Петра і Олексія – може бути, що по контурах навіть дуже давніх, бо ще в XIV в. в Св. Софії Київській робив на праву митрополит Кипріян – великий прихильник пам'яті св. Петра і автор життя сего святого. Сі святі теж у хрещатих ризах, бо митрополити у Києві мали сю привилію з Царгороду від першої пори християнізації Русі, а інші єпископи на то не мали права, окрім архієпископа новгородського й то з кінця XIV в.»⁴⁹.

№5 (за схемою 1). Колишній жертovníк у часи П.Алепського був посвячений як престол саме двом московським святителям – Петрові й Алексієві, зображення котрих, як сказано, і були у центральній частині храму. Усі інші джерела на пізніші часи зазначали, що тут був жертovníк без посвят. Лише в Д.Айналова та Є.Редіна виникла ідея існування тут престолу з посвятою апостолам Петрові й Павлові, оперта, очевидно, на розпис стін жертovníка⁵⁰. Станом на 1695 р. цим апостолам короткий час було посвячено сусідню наву (Георгіївський престол, №4 за схемою 1).

⁴⁷ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – Т.1. – Москва, 1813. – С.486.

⁴⁸ *Алепский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария...

⁴⁹ Архів Національного художнього музею України. – Ф.2. – Спр.28. – Арк.60–61.

⁵⁰ Саме за цими авторами пішов В.Корнієнко, назвавши одну з частин свого дослідження «Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)» (К., 2009–2011) – «Приділ свв. апостолів Петра і Павла».

№6 (за схемою 1). Центральний престол у наведених джерелах завжди йменувався на честь Різдва Богородиці. Таку посвяту вказано у цитованих матеріалах цілком однозначно. Проте відома дискусія кінця XIX ст., почата з питання про сутність посвяти головного престолу Софії Київської в порівнянні з посвятами Софійських храмів у Новгороді й Полоцьку, «розрослась» у софіологічне вчення російського богослов'я та філософії, оновлене «смісложиттєвою» актуальністю на сучасному етапі⁵¹. Натомість питання історії посвяти головного вітваря так і залишилося недослідженим⁵².

Можна впевнено стверджувати, що храмовим святом на кінець XVI – початок XVII ст. уже було Різдво Богородиці. Унійна церковна адміністрація посилалася на нього як на особливий день. 23 вересня 1625 р. до київського суду було внесено скаргу уніатів про напад київських міщан напередодні цього свята на двори підданих митрополії поблизу Софії, «где канон розсычоньи на продаж поставлен бил, кгда то завше в звичаю стародавном водлуг прав бывало же на праздник Рождества Пресвятое Богородицы, русского свята, завше на ден килка розсычовано»⁵³.

№7 (за схемою 1). Колишній дияконник у часи цитованих вище джерел називався на честь св. Іоакима й Анни. Поява цієї посвяти фіксується пізно – у 1787 р., в описах Київського намісництва⁵⁴, та, очевидно, також пов'язана з інтерпретацією розписів цієї частини собору.

№8 (за схемою 1). Приділ архангела Михаїла за наявними свідченнями не переосвячувався. Проте зміни відбулися у часи існування Київського намісництва, коли на вшанування архангельського культу престол отримав посвяту на честь Собору архангела Михаїла, а в 1820–1830-х рр. тут уже фіксується посвята на честь Чуда архангела Михаїла у Хонях. Очевидно на ті часи припадає й поява відповідних розписів. Ще одна стала ознака цієї частини храму – наявність «кладовки» впродовж першої половини XIX ст. Важко назвати причини зберігання тут «рухляді» та як поєднувалися сакральна й утилітарна функції престолу, однак джерела стабільно це відзначають.

№9 (за схемою 1). Винятково пізня посвята (1787 р. – перша половина XIX ст.) печерським святим Антонієві та Феодосієві нічим не відрізняється від хронології посвяти наступного, **№10 (за схемою 1)**, престолу – Успіння Богородиці, теж пов'язаного з традицією Києво-Печерського монастиря.

№11 (за схемою 1). Престол на честь Іоанна Предтечі зафіксований у текстах описів Київського намісництва, однак уважати його витвором часів Катерини II немає підстав. Навпаки, можна стверджувати, що це пізня фіксація старої посвяти періоду гетьмана І.Мазепи. Примітно, що ця частина собору симетрична 1-му (за схемою 1) престолу, теж присвяченому Іоаннові,

⁵¹ Мейендорф И.Ф. Русская софиология [Електронний ресурс]: <https://religion.wikireading.ru/2764>

⁵² Про спробу відповісти на питання щодо первісної посвяти дерев'яного храму Софії Київської див.: Люта Т.Ю. Київські давньоруські храми у часі і просторі // Українське небо 2: Студії над історією астрономії в Україні. – Л., 2016. – С.297–315.

⁵³ Люта Т.Ю. Конфлікт навколо собору... – С.194–207.

⁵⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – С.32.

тільки Хрестителеві. На відміну від нього, що має чітку дату посвяти, 11-й не відзначений таким днем. Натомість настінний живопис цього простору (особливо відкриті реставраторами сюжети – Премудрості слова Божого з передстоячими) – цілком відповідають реаліям відновлення храму за Мазепиною правління.

Н.Нікітенко називає цю частину собору «капелою Івана Мазепи»⁵⁵, однак аргументів на користь використання значення «капели» не наводить, попри чітке її визначення як окремої архітектурної конструкції всередині католицьких храмів, де в більшості випадків розміщувалися родові поховання. Православний еквівалент капели – каплиця – так само передбачав родові або окремі поховання, чого в нашому випадку немає. Викладена Н.Нікітенко історія незакінченої реставрації живопису престолу в 2008–2009 рр. лише послабила аргументи.

Насправді сюжет розпису «вівтарної» частини престолу складається з «модернізованої» іконографії Софії – Премудрості Божої так званого новгородського типу, де у центральній композиції зображений Христос на престолі (замість крилатого вогненного ангела), над ним – цитата з літургії оглашених: «Благословенъ еси на Престолъ Слави Царствія твоего, сѣдѣй на херувимѣхъ». Обабіч престолу дві фігури: Марія Магдалена із золотим горнятком замість Марії Богородиці, найменована «княгинею Ольгою» – з одного боку, із другого – нереставрований персонаж, підписаний «князем Володимиром»⁵⁶.

Підстав бодай якось пов'язувати цей простір із І.Мазепою в дослідників фактично немає. Однак, знаючи іконографічну традицію панегіриків гетьманові, а особливо зразки «модернізації» Деїсуса в панегірику А.Войнаровському, де Богородицю замінили св. Марією Магдаленою, можна впевнено сказати, що другий від Христа персонаж – Іоанн Хреститель. Володимир з Апостольського приділу у «шапці Мономаха» з мечем ховає під своїми шатами патрона І.Мазепи – Іоанна Предтечу. Про це свідчить композиція зображення та деякі деталі постаті. Таку версію іконографії іконостасу могли б підтвердити реставраційні роботи, згадані Н.Нікітенко, однак їх так і не довели до кінця, тож називати цей престол «капелою Мазепи» не випадає.

Картосхема 1809 р. фіксує тут престол Сімдесяти апостолів, не пов'язаний іконографічно з настінним розписом, так само, як і наступне переосвячення (а можливо просто перейменування) у Дванадцяти апостолів, згадане митрополитом Євгенієм (Болховітіним) у 1824 р.

№12 (за схемою 2). На другому рівні собору від часу опису Київського намісництва зафіксовано престол Різдва Христового, який існував тут до 1824 р. Далі його перенесли на перший поверх споруди (№1 за схемою 1), а тут було облаштовано престол Іоанна Богослова.

№13 (за схемою 2). Престол Божоявлення Господнього беззмінно зафіксований текстами опису Київського намісництва.

⁵⁵ Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. – К., 2016. – С.89–113.

⁵⁶ Люта Т. Софія Київська та Іван Мазепа: теза Іларіона Мигури в контексті «Слова про закон і благодать» // Ruthenica. – Вип.ХІ. – К., 2012. – С.102.

№14 (за схемою 2). Про престол св. Миколая-Чудотворця з однойменною іконою повідомляв ще П.Алеппський, і таким він залишався до початку ХХ ст. Тут знаходилася відома ікона св. Миколая (Мокрого).

№15 (за схемою 2). Ця частина собору, за П.Алеппським, іменувалася престолом Нерукотворного образу. Про цю ікону й посвяту практично нічого не відомо. Із 1695 р. у цьому місці означено престол апостола Андрія Первозванного, який проіснував до початку ХХ ст. Щоправда, тут збереглася ікона Куп'ятицької Богородиці, принесена до Софійського собору, за однією з версій, архієпископом Лазарем (Барановичем) у 1655 р.⁵⁷ Цю інформацію заперечує Н.Яковенко, котра критикує православну легенду про захоплення домініканцями Куп'ятицького монастиря в ті роки, «бо якраз на 1654–1655 рр. припадає спустошливе нищення та хазайнування у Білорусі московського війська. Тож, найімовірніше, куп'ятицькі монахи просто розбіглися, а котрийсь із них, не виключено Ґалятівський (Йоаникій Ґалятівський – Т.Л.), вивіз тутешню чудотворну ікону до Києва»⁵⁸. Можливо, що саме цей образ мав на увазі П.Алеппський, однак культ цієї ікони у Софії Київській остаточно утвердився за митрополита Варлаама (Ясинського), коли енкалпціон-ікону було оправлено в коштовну шату у вигляді декоративного хреста із віршованою посвятою:

«Сія ікона Крсто Бгородична, Яко неопалима Мойсейска Купина. На мѣстѣ купиин полном в Пинском повѣтѣ, В Купятичах наидена в огнезраном свѣтѣ, Где многими чудеси долго прославлена, Зде в КієвоСофѣискіи храм ест донесена. В год тысяча пѣтдесят пѣтыи над шестсотныи, А сице украшенна в тысяча седмсотныи, Яко млосердія дверѣ в семѣ Стом Храмѣ: при митрополитѣ близ смртном Варламѣ»⁵⁹.

№16 (за схемою 2). За П.Алеппським, тут розміщувався престол на честь Покладення до гробу. Пізніше перейменували у престол Страстей Христових, що проіснував до середини ХІХ ст. На кінець століття тут уже зафіксовано комору⁶⁰.

№17 (за схемою 2). Лише від часів описів Київського намісництва у цій частині собору виникає престол Воскресіння Христового, який фіксувався тут до середини ХІХ ст., коли його замінили бібліотекою й ризницею.

⁵⁷ Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – С.49. Див. також: *Wacław z Sułgostowa (Nowakowski). O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej // Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne.* – Kraków, 1902. – С.349.

⁵⁸ Яковенко Н. У пошуках нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ґалятівського. – К., 2017. – С.36. Як відомо, у рейдах московського війська на Білорусь брали участь і українські козаки.

⁵⁹ Із малюнка Ф.Солнцева, що зберігається в Російській національній бібліотеці (ф.40, спр.309, арк.6).

⁶⁰ На тему Страстей Христових у Софії звернув увагу В.Александрович, відзначивши помилку перекладу з латини переліку реліквій собору 1415 р., указаних Яковом Сушею та Ігнатієм Кульчинським (див.: *Александрович В. Скарбниця Київського Софійського собору на початку ХV ст. // Софійські читання.* – IV. – К., 2009. – С.133–143). Інформацію про ікони Страстей Христових він вважає помилковою, натомість доводить наявність реліквії Святого Хреста. Фіксація престолу Страстей Христових, нехай і в пізніший час, вочевидь передбачала яексь іконографічне зображення.

№18 (за схемою 2). Верхній поверх південної вежі отримав престол у другій половині XVIII ст. – Преображення Господнього.

№19 (за схемою 2). Верхній поверх північної вежі мав престол Вознесіння Господнього, щоправда картосхема 1809 р. називає тут престол Воскресіння Господнього. Можливо, що це була помилка копіювальника.

Таким чином, дев'ятнадцять престолів Софії Київської в різні роки отримали певні посвяти, сюжети яких обиралися за вподобаннями храмового кліру, вищого духовництва та владної верхівки. За І.Мазепи тут було освячено престоли апостола Андрія та Іоанна Предтечі, використані в контексті патронімії гетьмана та особистого церковного покровительства. Це підтверджується часом фіксації цих престолів – 1695 р. Крім Предтечі й апостола Андрія тут мали б «співати славу» ще п'ятьом із семи патронів регіментаря, як це зазначив І.Мигура на відомому панегірикові з нагоди іменин І.Мазепи 12 жовтня 1706 р.: «[...] зображення Івана Хрестителя на честь Мазепиною імені, сьомого серед патронів за поділенням у такому ж порядку преславного поєднання богослужінні»⁶¹. Персонажі шести Іоаннів: Хреститель, Ліствичник, Богослов, Золотоуст, Милостивий, Кушник – мали б бути зображені на стінах храму, проте на південних хорах зберігся лише стінопис з Іоанном Богословом та сценами Апокаліпсису. Сьомим був апостол Андрій, кавалером російського ордена якого став гетьман. Очевидно, що стінопис собору на той час мав усі ознаки семи патронів.

Попри явну боротьбу з Мазепиним сакральним простором собору залишки його культу простежуються у вигляді перефарбованих персонажів у пізньому престолі Дванадцяти апостолів. Образ князя Володимира тут став у пригоді, «покривши» шапкою Мономаха волосся Іоанна Хрестителя, неокончаним жестом руки з мечем – паперову хартію, яка на подібних гравюрах того часу й мала напис з Євангелія від Іоанна: «Бысть человек послан от Бога, имя ему Иоанн». Княгиня ж Ольга виникла паралельно князеві Володимиру, а золоте горнятко Марії Магдалини «поглинулося» легендою про константинопольське золоте блюдо княгині.

Зауважимо, що дослідникам мистецького опорядження Києво-Софійського собору назви престолів слід використовувати лише в конкретному випадку, дотримуючись співвідношення досліджуваного об'єкта й тогочасної назви.

Дияконник і жертвник (відповідно №5 і №7 за схемою 1) доцільно так і називати, адже первісно ці частини не мали престолів та були «робочими» зонами собору. Історію цих просторових об'ємів простудіював Я.Вараліс, котрий розглянув зразки ранніх візантійських і балканських храмів, де дияконники та жертвники іноді дійсно були окремими церквами, з'єднаними з основною частиною проходами (автор наводить приклад грецької церкви Богоматері у Скрипу IX ст., де дві бічних храмових споруди мали розписи, присвячені апостолам Петрові й Павлові). Однак у пізніший час

⁶¹ Див.: Люта Т. Софія Київська та Іван Мазепа... – С.95.

це – функціональні простори літургійного процесу, як, наприклад, у Софії Константинопольській⁶².

Не підлягають сумніву присвяти трьох основних давніх престолів Софії Київської: св. Георгієві – покровителеві будівничого цього храму Ярослава Мудрого, архангелові Михаїлові – патронові Києва (див. ілюстр.3) за константинопольським аналогом покровительства⁶³, головного вівтаря – Софії Премудрості Божій (Різдва Богородиці – у пізніший час). Додатковим аргументом на користь цього твердження виступає наявність зображень святительських чинів саме у цих навах собору. Усі інші елементи храму варто називати за їх розташуванням: галереї (північні зовнішня та внутрішня, південні зовнішня і внутрішня), верхній рівень (південні й північні хори, верхні внутрішня та зовнішня північні галереї, верхні південні зовнішня, внутрішня галереї). Принаймні таку орієнтаційну схему спорадично використовували архітектори, однак системною вона так і не стала.

Представлене дослідження цілком підтвердило правильність висновку П.Лебединцева:

«Вівтарів було не 17 (станом на 1875 р. – *Т.Л.*) як нині, а 3: головний Софії Премудрості Божої в найбільшому, середньому півколі та 2 бічних – із правої сторони в ім'я архістратиґа Михаїла, який вважається покровителем Св. Софії Царгородської, а з лівої сторони – св. великомученика Георгія, ім'я котрого носив будівничий храму великий князь Ярослав. Між вівтарем і Георгіївським був приділ жертovníка, що залишився з таким призначенням і донині, а між головним та архангелівським вівтарем – приділ дияконника, перетворений із часом у вівтар в ім'я св. Іоакима й Анни»⁶⁴.

Особливо слід зауважити, що розташування в давній час у соборі престолів обов'язково супроводжувалося наявністю святительських чинів, фрескові зображення котрих містилися саме в указаних престолах⁶⁵.

Продемонстрований хаос пізніх посвяат різних частин Києво-Софійського собору не повинен вводити в оману дослідників: ця «гра престолів» – відголосок практик «освоєння» пізнішими поколіннями давньоруського князівського сакрального простору.

⁶² *Varalis Y.D. Prothesis and Diakonikon searching the Original concept of the Subsidiary spaces of the Byzantine sanctuary // Иеротопия: Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. – Москва, 2006. – С.282–298.*

⁶³ Богородиця була головною покровителькою Константинополя. Проте, за апокрифом, архангел Михаїл явився імператорові Константину й допоміг йому в боротьбі з суперниками. Неподалік від Константинополя на честь архістратиґа збудували храм.

⁶⁴ *Лебединцев П. О Софии Киевской. – С.16–17.*

⁶⁵ Дякую за це зауваження Ю.Коренюку.

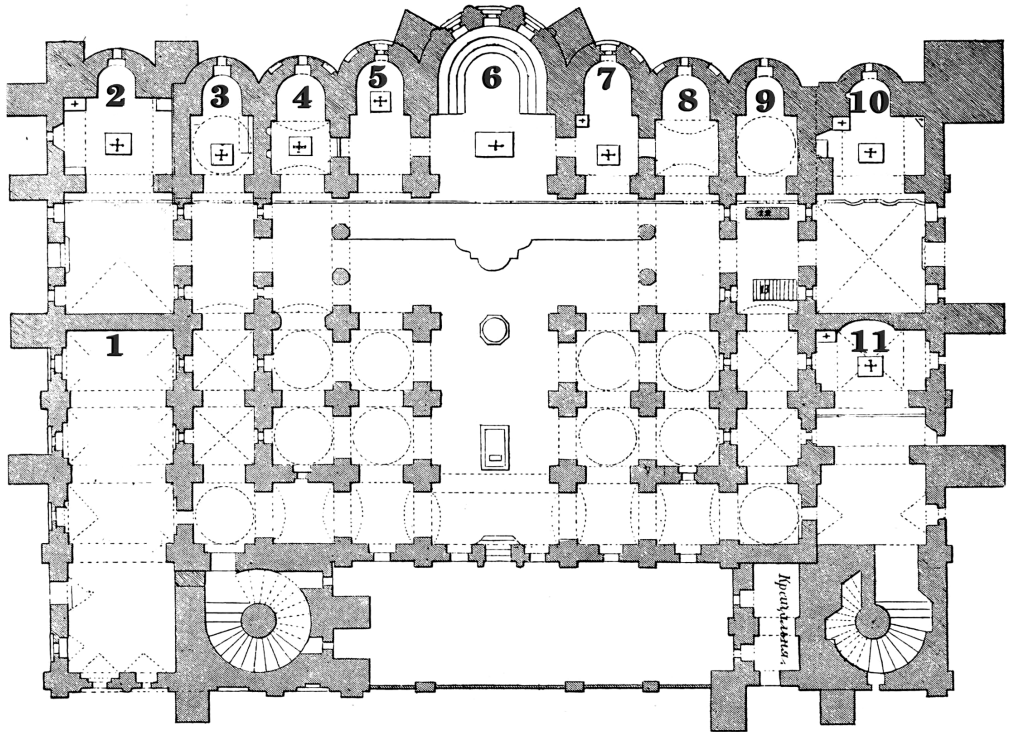

Схема 1

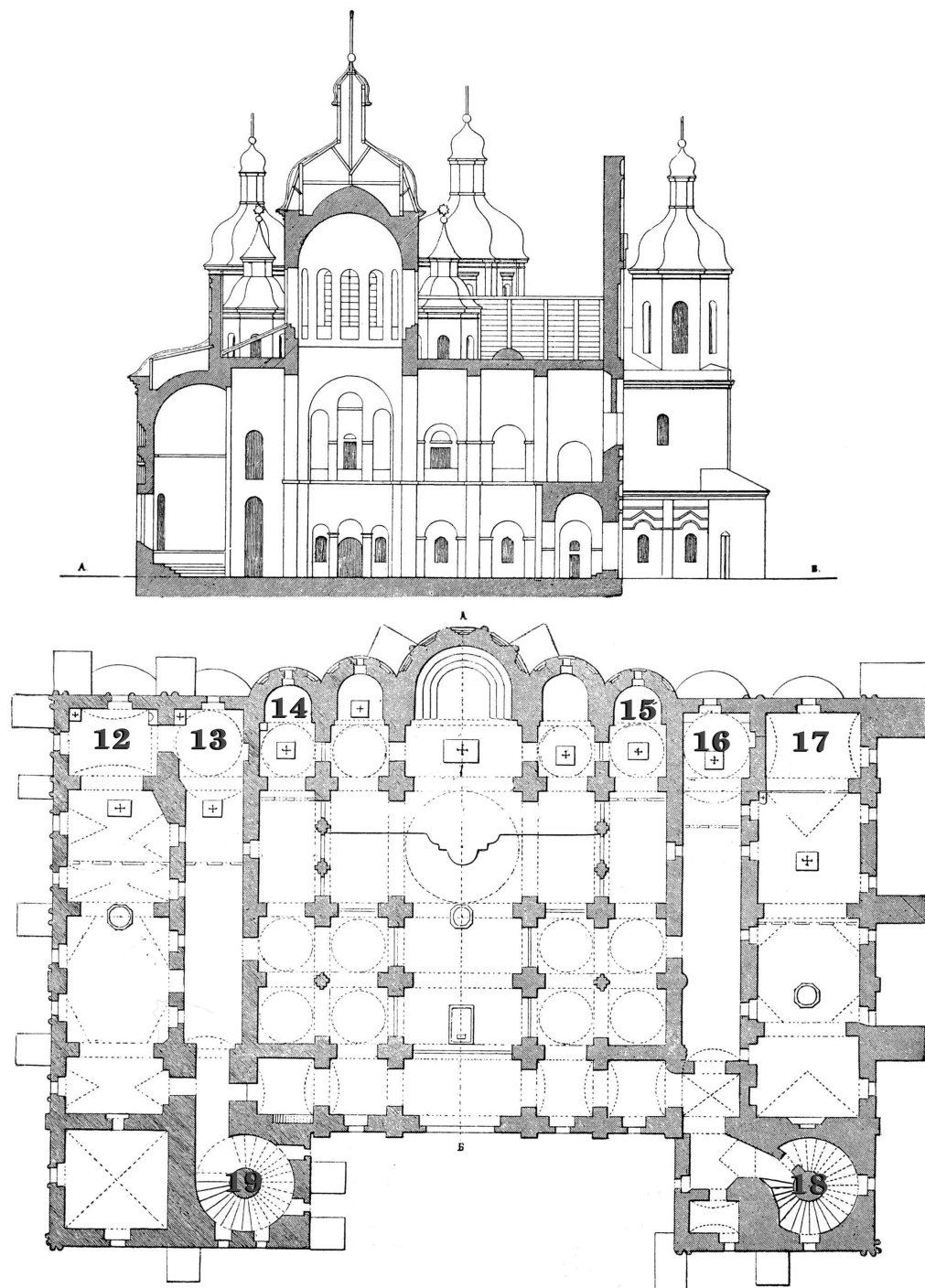
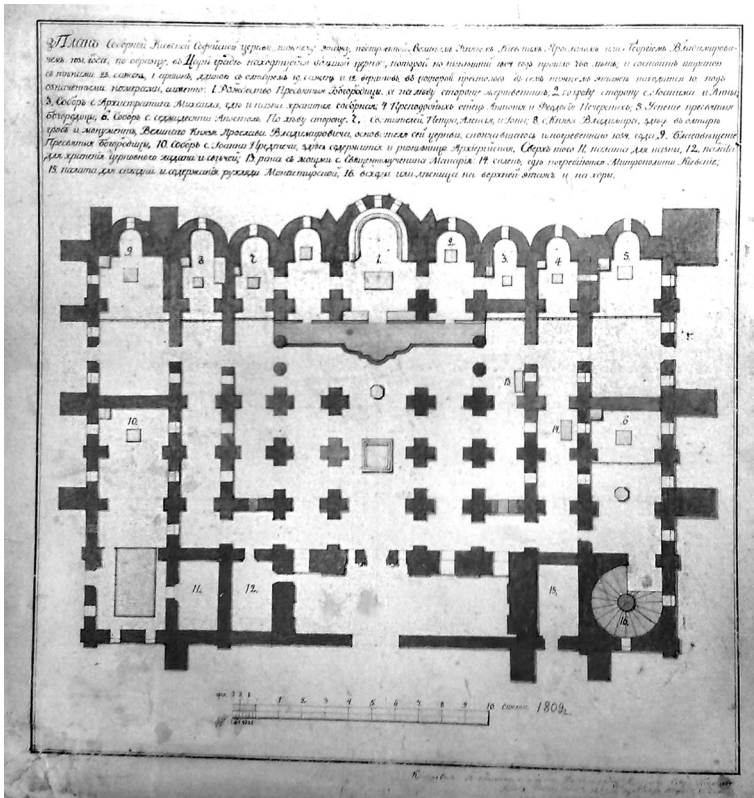
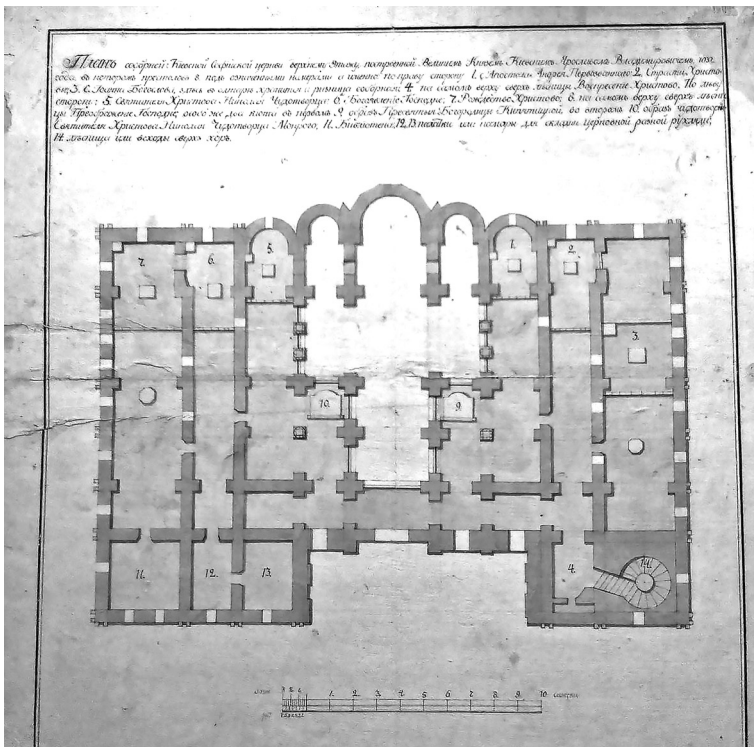

Схема 2

Ілюстр.1

Ілюстр.2

Ілюстр.3

REFERENCES

1. Alfeyrova, G., Kharlamov, V. (1982). *Kiev vo vtoroy polovynie XVII veka: Istoriko-arkhitekturnyj ocherk*. Kiev. [in Russian].
2. Arkhipova, E. (2016). Novye dannye o meste raspolozhenija sarkofaga Jaroslava Mudrogo. *Ruthenica*, XIII, 32–49. [in Russian].
3. Korniienko, V. (2010). *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – pochatok XVIII st.)*. Ch.2: *Prydil sv. apostoliv Petra i Pavla*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Liuta, T. (2016). Kyivski davnoruskii khramy u chasi i prostori. *Ukrainske nebo 2: Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini*. Lviv, 297–315. [in Ukrainian].
5. Liuta, T. (2012). Sofia Kyivska ta Ivan Mazepa: teza Ilariona Myhury v konteksti «Slova pro zakon i blahodat». *Ruthenica*, XI. [in Ukrainian].
6. Liuta, T. (2006). Konflikt navkolo soboru Sviatoi Sofii u Kyievi u pershii polovyni XVII st. *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz: Materialien des Internationalen Forschungsgesprachs der Stiftung Pro Oriente zur Brester Union Dittes Treffen*. [in Ukrainian].
7. Liuta, T. (2017). *Imago Urbis: Kyiv na starodavnikh mapakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Nastenka-Kapaliet, L.P. (2012). Naidavnishi hrafiti v Sofii Kyivskii: 1019 r. chy XIII st.? (deiaki notatky do novoi kontseptsii N.Nikitenko ta V.Kornienka stosovno daty stvorennia kyivskoho Sofiiskoho soboru. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna: arkeohrafichni doslidzhennia unikalnykh ta bibliotechnykh fondiv*, 15, 333–347. [in Ukrainian].
9. Nikitenko, N. (2016). *Baroko Sofii Kyivskoi*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Nikitenko, N. (2003). *Sviata Sofiia Kyivska: istoriia v mystetstvi*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Nikitenko, N., Korniienko, V. (2014). *Sobor Sviatykh Sofii Kyivskoi*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Nikitenko, N. (1997). Volodymyrskiy memorial u Sofii Kyivskii chasiv Petra Mohyly. *P.Mohyla: bohoslav, tserkovnyi ta kulturnyi diiach*. 159–167. [in Ukrainian].
13. Rusyna, O. (2005). *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Sinkevych, N. (2011). *Relikvii ta chudotvorni ikony Sofii Kyivskoi*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Sinkevych, N. (2012). Paterykon Sylvestra Kosova: dzherela ta yikh interpretatsiia. *Kyivska akademiia*, 10. Retrieved from <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7224> [in Ukrainian].
16. Tolochko, O. (2010). Tak zvanyi napys Petra Mohyly u Sofii Kyivskii ta data zasnuvannia soboru. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 4–25. [in Ukrainian].
17. Yakovenko, N. (2012). *Dzherkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. Yakovenko, N. (2017). *U poshukakh novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiia Galiatovskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Yannis, D. (2006). Varalis: Prothesis and Diakonikon searching the Original concept of the Subsidiary spaces of the Byzantine sanctuary. *Ierotopija: Sozdanie sakralnykh prostranstv v Vizantii i Drevnej Rusi*. Moskva. [in English].
20. Zatyliuk, Ya. (2015). Moshchy kniazia Volodymyra u posolstvakh kyivskykh tserkovnykh hierarkhiv do Moskvy XVII st. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 15, 165–191. [in Ukrainian].
21. Zhylenko, I. (2002). Istoriiia znaidennia moshchei sviatoho rivnoapostolnoho kniazia Volodymyra sviatotelem Petrom Mohyloi za riznymi dzherelamy. *Synopsys kyivskiyi Lavrskiyi almanakh*, 2 (spetsyypusk). [in Ukrainian].

ТЕТЯНА ЛЮТА

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Director General on the Scientific Work,
Museum of Kyiv History
(Kyiv, Ukraine), lutagen@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1224-2715>

HISTORY OF THE CONSECRATIONS TO THE ALTARS OF KYIV-SOFIA CATHEDRAL

Abstract. *Research dedicated to history of altar sanctifications in St. Sophia Cathedral. This scientific mission needed to be solved long time ago due to anachronisms with using altar names and also as a basis of false theories about time and building client that established main temple of Kyiv Metropolitanate. The research task is conditioned by the necessity to find out the names of certain parts of the cathedral is due not only to the “technical” causes of research convenience – dedication is a separate topic of the history of the temple, which reflects the processes of “adaptation” of the Old Rus’ complex to the needs and representations of the spiritual circles of the Kyiv Metropolitan 17–19th centuries. The methodology of work is based on archaeographic and source analysis of available historical texts and descriptions of the temple and its altars. Nineteen altars of Sophia of Kyiv at the beginning of the 19th century. Its dedications to various subjects of the Gospel changed during the time: one can name earlier dedications of the thrones of the temple connected with the plots of the compositions of the parties of the cathedral, as well as later – as a veneration of the Old Rus’ tradition of Christianization and the cult of Prince Volodymyr. Investigation of this topic became a condition of false theories of time and construction of the main church of the Kyiv Metropolis. We can reconstruct sanctification proposes in some parts of temple, which aroused or dissolved due to newer sanctifications in period of 400 years, on the basis of descriptions in texts dated between 17 and 19th century. Some sanctification names have political reasons, which is very inherent for main Metropolitanate temple, and all Metropolitanate in general in the middle of 17th because of interests of Moscow Patriarchate. Late throne sanctifications in 18th reveal deconstruction programs of old throne sanctifications, in cathedrals at time of Polish-Lithuanian Commonwealth and constructing of new ones, on the basis of using local old Kyivan history. Side altar of St. Volodymyr in St. Sophia Cathedral which was aroused in 18th is great example for that. The scientific novelty of the research is to establish the sequence of history of the dedication of the temples of the temple and to eliminate the unjustified anachronism of the use of their names in works devoted to the history of the Kyiv-Sophia Cathedral. The result of the study is the reconstructive schema and the list of changes devoted to the sovereign thrones, illustrative material presents the scheme of the cathedral in 1809, still unpublished. An evidence of the ancient tradition of worship in the Cathedral of the Archangel Michael is his image of the Kyivan Psalter of 1397, presented in an article on which the Archangel holds the vaults of the temple.*

Keywords: *Kyiv-Sophia Cathedral, altar, consecration, descriptions of the cathedral, metropolitan, scheme of the altars.*

ДИСКУСІЇ

УДК 94(477)«1918–1923»

Іван Монолатій

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології,
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна), iwan.monolatiy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8963-774X>

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР (НЕ)РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1918 Р.

Анотація. Мета дослідження полягає в аналізі особливостей історичного наративу Листопадовий зрив (Листопадовий чин) – національно-демократичної революції на західноукраїнських землях – не як революції в її класичному варіанті, а військового перевороту з елементами національно-визвольної боротьби західних українців восени 1918 р. *Методологія дослідження* спирається на принципи історизму, етнічної політології, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний аналіз, історико-генетичний, термінологічний аналіз, компаративний, типологічний. Автор дотримується методології інституціоналізації політичних акторів в умовах політизації етнічностей. **Наукова новизна.** На основі історико-політологічного аналізу історіографічної спадщини передумов і творення Західноукраїнської Народної Республіки охарактеризовано події 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. як різночитання й узагальнення їх безпосередніх учасників, з'ясовано чинники політичних та ідеологічних «пояснень» революційності «Листопадового зриву» в історіографії української діаспори ХХ ст. **Висновки.** Твердження радянської та сучасної вітчизняної історіографії про «революційний характер» подій на Східній Галичині 1918 р., а отже Листопадову 1918 р. національно-демократичну революцію – досі дискусійне. Галицькі українці легальним чином проголосили Українську державу в межах Австро-Угорщини, очікували мирної передачі влади на Східній Галичині, а збройне повстання 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. в геополітичних реаліях загострення польсько-українських взаємин стало доконаним фактом як військовий переворот. Унаслідок цього 1 листопада відбувся акт передачі державної влади у краї вповноваженим австро-угорського уряду Українській Національній Раді, а 13 листопада 1918 р. вона проголосила Західноукраїнську Народну Республіку. Витоки міфу про «революційний характер», «революцію» на Східній Галичині 1918 р. слід шукати у спробах «вписати» насправді неіснуючу «класову боротьбу» населення регіону у ширший контекст більшовицької

й соціалістичної революції. Модифікація цього міфу відбулася в умовах хрущовської «відлиги» 1957 р. у відомій статті історика О.Карпенка, згодом його трансформація 1993 р. обернулася «національно-демократичною революцією на західноукраїнських землях». Спогади безпосередніх творців Листопадового чину, джерела зовнішнього походження, а також тогочасна преса фактично не містять трактування досліджуваних подій саме як «революції», а лише – як «перевороту», «роззброєння» й т. д., що свідчить про їх мілітарний характер.

Ключові слова: революція, військовий переворот, Східна Галичина, Габсбурзька монархія, Західноукраїнська Народна Республіка.

У своїй новітній книжці Ю.Н.Гарарі відверто зауважує, що «кожна людина, група і нація має власні казки й історії»¹. Мабуть, він таки має рацію. Історія – конструкція складна та крихка водночас, адже її знання або незнання мають схожі ефекти впливу на людину чи суспільство. Надто коли люди, котрі творять ці суспільства, лише починають прокидатися від летаргічного сну самомилювання і глорифікації свого недавнього минулого. Тож сумлінному історикові державотворення завжди буде важко руйнувати усталені в історіографії стереотипи, а міфи – і поготів.

Здавалося б, сторіччя Української революції нині є вже доконаним фактом для фахівців, громадськості та ЗМІ. Але ж ні! Досі тривають і, маю надію, триватимуть пошуки нових теоретичних моделей, термінологічні, хронологічні суперечки, які народжуватимуть нестандартні рішення того чи іншого проблемного питання нашого державотворення, або ж це будуть уже відомі шаблони й лекала, що ними дослідники намагатимуться оздобити вже й без того пишні шати боротьби за незалежність України.

Українська історія та її історики, особливо у «червоному» двадцятому сторіччі, пройшли складний і суперечливий шлях правдолюбства, підлабузництва, зради Клію. Рельєфно це увиразнено у студіях над національно-визвольним рухом і будівництвом власної держави. Перші свідомо йшли на бій із тоталітарно-ідеологічними монстрами, другі – перефарбовувалися у вигідні кольори, перелицьовуючи «класову боротьбу» на «визвольні рухи», треті – потерпаючи від штучного безробіття й суспільного забуття, писали не в «панську» шухляду. Усі вони (або принаймні через одного) були чесними з собою. А от чи були вони чесними та відвертими з самим історичним матеріалом, за посередництва котрого формували нові поняття, статуси й понятійний апарат історичного процесу, не знаю. Той факт, що саме українська історіографія ХХ ст. в її широкому контексті вже давно усталилася в масовій свідомості, публіцистиці й літературі, не викликає ні в кого здивування. Тож нині, поза очевидними тектонічними зрушеннями в дослідженні «української справи», репрезентованими вже не одним новим поколінням дослідників, панівними залишаються окремі історичні поняття, зокрема ті, що мають безпосередній стосунок до історії революції.

Одне з них ще 1996 р. концептуалізував Я.Грицак, ствердивши, що «Листопадовий зрив 1918 р. з часом перетвориться на одну з

¹ *Гарарі Ю.Н.* 21 урок для 21 століття / Пер. з англ. О.Дем'янчука. – К., 2018. – С.19.

легенд в українській політичній ідеології ХХ ст.» (додам, що й в українській історіографії)². І він мав рацію, адже саме таке історично-ідеологічне уявлення вже на той час панувало у свідомості істориків як приклад *революції*. Його привніс до нашої історіографії неординарний і, поза сумнівом, відважний крок О.Карпенка, котрий у 1957 р. зважився на постановку питання про «характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.», а 1992 р. – концептуалізував свою ідею як «Листопадову 1918 р. національно-демократичну революцію на західноукраїнських землях»³. Не місце тут розповідати, як історикові окопилося ця сміливість у радянських умовах. Та й педалювання на «революційності», ще й у національно-демократичній формі, у часи відновлення незалежності в 1990-х рр., показало живучість концепції розривів/трансформацій історичного часу. Натомість вільний від партноменклатурних пут І.Лисяк-Рудницький, висловлюючись про «всеукраїнське значення галицького зриву 1918–19 років»⁴, стверджував про інше – «єдиний в новітній історії приклад українського державного правопорядку»⁵, жодним чином не називаючи ці процеси «революцією», «революційними» (лише події на Наддніпрянщині). Вочевидь, так само традиційно за ним, але, звісно, опосередковано, пішов і сучасний популяризатор історії України С.Плохій: «Українці вдарили першими 1 листопада 1918 р.»⁶. Як бачимо, жодного слова про, власне, «революцію» на західноукраїнських землях. Погодьмося, що тема (не)революційності озвучених подій, або й досі табуйована, або (що прямо впливає з першого) є такою, ніби її сприйняли, як кажуть, на віру, як даність.

Не додало просвітлення й формулювання, що його використали у своїй праці 1995 р. М.Литвин та К.Науменко – «революційний падолист»⁷, розуміючи під останнім, головним чином, «збройне повстання в ніч на 1 листопада»⁸.

Важкими для розуміння є й сучасні академічні узагальнення. Так, 2001 р. в довідковому виданні з історії України, відповідні гасла якого готували переважно львівські дослідники, ці події названо «Листопадним повстанням 1918 р.», «українським національно-визвольним повстанням, що відбулося в ніч з 31.10 на 1.11.1918 у Львові, внаслідок якого було утворено Західноукраїнську Народну Республіку»⁹. Натомість 2009 р. в історичній енциклопедії, за підготовкою якої стояли вже київські фахівці, події осені 1918 р. виступають як «Листопадова національно-демократична революція в

² Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.136.

³ Див.: Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 2006. – С.13, 43.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Його ж. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.53.

⁵ Там само. – С.56.

⁶ Плохій С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Х., 2018. – С.279.

⁷ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Л., 1995. – С.31.

⁸ Там само. – С.34.

⁹ Листопадове повстання 1918 (Листопадний чин, Листопадовий зрив) // Довідник з історії України (А–Я). – К., 2001. – С.411.

Галичині 1918 р.», а гасло «Листопадовий чин» відсилає читача саме до «революційної» статті авторства Ю.Черченка¹⁰.

Як бачимо, «диявол» (у нашому випадку Української революції) криється у дрібницях – контекстуальних, але найперше ідеологічних. Розмовляти про них, про «дрібниці», котрі мають властивість перетягувати шальки терезів історії за певних умов, у 1973 р. вочевидь не надто волів М.Гуцуляк: «Забираюся зі страхом писати історію Листопадового чину»¹¹. Показово, чи не так?!

Тож моє завдання полягатиме в тому, щоб спробувати дзеркально обернено до головної тези Карпенкової статті 1957 р. охарактеризувати ту важливу подію Української революції, що ввійшла до нашого історичного наративу як «Листопадовий зрив» («Листопадовий чин»), відтак зрозуміти, з огляду на джерела й історико-політологічні конструкції, її сенс – як (не)революції в найповнішому прояві, а лише закономірного військового перевороту з елементами національно-визвольної боротьби. А що я жодним чином не ставитиму під сумнів необхідність подій сторічної давнини, пригадаю слова М.Шлемкевича, котрий зауважував, що «1 листопад залишив нам не тільки нові метрики, але й виразні заповіді й дороговкази успіху»¹². Цей успіх – творення однієї з історичних українських держав – Західноукраїнської Народної Республіки.

Не місце тут розглядати історичні передумови й обставини подій осені 1918 р. (у відмінний спосіб про це писали українські радянські історики та історики з української діаспори, а також знані нині дослідники), котрі допровадили, за висловом Л.Цегельського, до «історичної ночі»¹³ 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. Важливе інше: як розуміли цей акт безпосередні учасники тих подій? Як вони самі їх називали? Чи було в них усвідомлення значущості того, що вони здійснюють?

Тракткування подій 31 жовтня – 1 листопада 1918 р.: різночитання чи узагальнення?

Першим, найбільшим та оригінальним корпусом джерел мемуарного походження тут будуть свідчення членів Комітету виконавців Листопадового чину, що їх упорядкував 1973 р. вже згадуваний М.Гуцуляк. Їх ілюструє укладена автором цієї статті таблиця:

¹⁰ Див.: Енциклопедія історії України. – Т.6 (Ла – Мі). – К., 2009. – С.161, 163.

¹¹ Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету виконавців Листопадового чину. – Нью-Йорк; Ванкувер, 1973. – С.13.

¹² Шлемкевич М. Верхи життя і творчості: Промови – Доповіді. Нью-Йорк; Торонто, 1958. – С.37.

¹³ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – С.45.

Населений пункт, місцевість	Назва події	Автор свідчень	Покликання у книжці М.Гуцуляка (сторінка)
Львів	Першолистопадовий переворот	М.Чубатий	178
	Першолистопадова ніч, збройний виступ проти Австрії	М.Коновалець	202, 203
	Розброєння	М.Заклинський	213
	Розброєння	В.Михайлів	217
	Листопадовий зрив, розброєння	Я.Гинилевич	222, 225
	Листопадовий зрив	В.Горбай	236
	Розброєння	Р.Криштальський	241
	Розброєння, перебрання влади	М.Лубик	246, 247
	Перебрання влади, державний переворот	З.Кохановський	250
	Розброєння	М.Гуцуляк	256
	Розброєння	І.Рижій	259
	Розброєння	Л.Огоновський	268
Бережани	Перебрання влади, акція	Ж.Олексин	271
Броди	Перебрання влади, зрив	С.Орищин	277
Галич	Перебрання влади	Б.-А.Макарушка	281
Дрогобиччина	Перебрання влади	М.Спанчак	284
Жидачів	Розброєння	П.Хомин	290
	Розброєння	І.Голембйовський	305
Золочів	Перебрання влади	Л.Рубінґер	309
	Перебрання військових об'єктів	М.Ткачук	311
Камінка Струмилова	Листопадовий зрив	Є.Рабій	317
Коломия	Розброєння	В.Мурович	327
Денисів, Купчинці	Розброєння	М.Фіялка	332
Матіївці	Розброєння	І.Купчик	337
Монастириська	Розброєння	Н.Рибак	340
Немирів	Листопадовий чин, розброєння	В.Каліцінський	344–345

Підволочиськ	Роззброєння	І.Кучмак	350
Рогатин	Роззброєння	Т.Х.Мосора	357
Самбір	Перебрання влади	Т.Залеський	363
	Роззброєння	М.Фляк	370
Стрий	Перебрання влади	М.Бігун	376
Теребовля	Роззброєння	В.Шкварко	379
	Перебрання влади, роззброєння	І.Дурбак	381–382
Тернопіль	Листопадовий зрив, роззброєння	Г.Лучанко	385
Товмаччина	Перебрання влади, роззброєння	В.Клодницький	390
Чесанівщина	Роззброєння	В.Грабець	392
Чортків	Перебрання влади	М.Соневицький	395
Яворів	Перебрання влади	Й.Квас	397
	Роззброєння	М.К.Маренін	399–400
Янів біля Львова	Роззброєння	А.Кецко	402
Городенка	Роззброєння	І.Чайка	403

Для М.Гуцуляка досліджувані події були, скоріш за все, різними: «зразкове роззброєння та перебрання влади в українські руки у Львові», «Листопадовий чин на західних землях України», «переворот», «всенародний зрив», «листопадовий переворот», «безкровна революція»¹⁴. Автор ставив закономірне запитання: «Чи перший листопад 1918-го року був всенародним “зривом”?»¹⁵. І все ж таки пальма першості у трактуванні того, що насправді відбулося у Львові та на «галицькій провінції» в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. не належить упорядникові праці «Перший Листопад 1918 року на західних землях України...», адже вона з'явилася лише 1973 р.

Маємо уважно придивитися до іншого корпусу джерел спогадового характеру. Їх принада – належність перу безпосередніх учасників подій у Львові, тобто військовиків. Найперше це Д.Паліїв, якого М.Гуцуляк називав «фактичним конструктором-архітектором Листопадового чину»¹⁶. У спогадах, що з'явилися друком уперше 1928 р., цей військовий діяч трактував досліджуваний період «Листопадовою революцією»¹⁷. Щоправда, без огляду на заголовок цих споминів, бачимо використання ним різних понять:

¹⁴ Див.: Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С.5, 7, 98, 109, 129, 133, 138.

¹⁵ Там само. – С.129.

¹⁶ Там само. – С.13.

¹⁷ Паліїв Д. Листопадова революція (З моїх споминів) // Українська галицька армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр.: Матеріали до історії. – Т.ІІІ. – Вінніпег, 1966. – С.20.

УСС – як «революційний осередок», Д.Вітовський – як «революціонер». Але ж «листопадовий переворот» або «українська збройна акція у Східній Галичині»¹⁸. Підсумовуючи, Д.Паліїв говорив про 1 листопада 1918 р. як «перший етап-акт збройного перевороту», за чим ішов другий – «закріплення добутого і будови держави»¹⁹.

Інший безпосередній учасник подій у Львові військовик О.Кузьма у ґрунтовній студії 1931 р. про листопадові дні 1918 р. називав їх «актом державного перевороту у Львові», «державним переворотом», «великим революційним ділом»²⁰. Більше того, він оприлюднив у своїй праці витяги з наказів до окружних військових комітетів Східної Галичини, в яких містилася вимога «переняти владу власними силами»²¹. Згодом в узагальнених виданнях 1930-х рр., присвячених історії українських січових стрільців та Української галицької армії, були рядки про «листопадовий переворот», «листопадове діло»²², або «листопадовий зрив», «акцію», «державний переворот»²³. Тож ніби підсумовуючи тезу про передусім військовий характер подій, М.Дольницький у своїх спогадах написав: «Не може вже хіба ніхто заперечити, що Листопадовий зрив – це в першу чергу вислід революційного виступу військових частин, що його організував і перевів в чин Український генеральний військовий комісаріат у Львові в ночі з 31-го жовтня на 1-го листопада 1918 р.»²⁴.

Мілітарне значення першолистопадкових подій лише почасти підкреслювали у своїх спогадах військовики, причетні до командування збройними силами під час польсько-української війни 1918–1919 рр. – генерали М.Омельянович-Павленко і М.Тарнавський²⁵.

Подвійну тональність мали свідчення політиків того часу. Чільний націонал-демократ Галичини К.Левицький 1931 р. заявляв про «наші великі роковини», «акт перевороту», «переєм владу», узагальнено назвавши період березня – листопада 1918 р. «Великим зривом» в історії галицьких українців²⁶. Соціаліст М.Лозинський завуальовано згадував про «акцію» та «всю цю переміну»²⁷. Не знайдемо жодних оцінок тих днів у спогадах радикала К.Трильовського, котрий лише писав про «справу Східної Галичини»²⁸. Натомість соціал-демократ І.Макух згадував про «перебрання владу»²⁹.

¹⁸ Там само. – С.23–24, 32–33.

¹⁹ Там само. – С.38.

²⁰ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р.: Зі шкідцями. – Л., 1931; Нью-Йорк, 1960. – С.5, 56–68, 71.

²¹ Там само. – С.58.

²² Див.: Українські січові стрільці: 1914–1920. – Л., 1936. – С.129.

²³ Див.: Гнатевич Б., Думін О. Українська галицька армія // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С.462, 470.

²⁴ Дольницький М. Військова підготовка Листопадового зриву та її здійснення // Українська галицька армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріяли до історії). – Вінніпег, 1958. – С.49.

²⁵ Див.: Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929. – С.7; Тарнавський М. Спогади. – Л., 2008. – С.89.

²⁶ Левицький К. Великий зрив (До історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Л., 1931; Нью-Йорк, 1968. – С.6, 132, 139.

²⁷ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – [Б. м.], 1922. – С.39, 41.

²⁸ Трильовський К. Мої перші дні у ЗУНР // Літопис Червоної Калини. – VIII річник. – Л., 1936. – Ч.11. – С.18.

²⁹ Макух І. На народній службі. – Детройт, 1958. – С.227–228.

Аргументованою залишається теза консерватора В.Кучабського про «український військовий переворот у Східній Галичині»: «Український переворот у ніч з 31 жовтня на 1 листопада завершився переконливою перемогою як у Львові, так і в інших провінційних містах Східної Галичини»³⁰. Нарешті Л.Цегельський згадував про ті події як про «державний переворот», «політичний переворот», «військовий переворот»³¹.

Як бачимо, трактування подій 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. не стало для їх безпосередніх учасників та спостерігачів чимось на зразок термінологічної дискусії, радше само собою зрозумілим, доконаним фактом. Для військовиків і цивільних головними поняттями тут залишалися «переворот», «роззброєння», «перебрання влади», котрі, по суті, стали базовими маркерами якісної зміни політичної ситуації, котра переінакшила долю галицьких українців наприкінці Великої війни, створивши передумови утворення суверенної держави. Якщо у випадку Львова йшлося найперше про «роззброєння», то для міст і містечок поза ним – про «перебрання» влади насамперед військовими. Тож сутність подій пізньої осені 1918 р. найадекватніше передає поняття «переворот», що лише в поодиноких випадках для його сучасників уже за якийсь час означав революційні перетворення, а отже їх глорифікацію. Розуміння цих подій, передусім у Львові, як «чину», реалізованого українськими військовиками, стало наріжним пунктом, від якого залежали базові характеристики національно-визвольної боротьби західних українців упродовж ХХ ст. А от зміщення акцентів на «революційність» Листопадового чину, маніпулювання ним, його політизація й ідеологізація, а за ними міфологізація, відбулися вже через неповних півстоліття, і то не з волі безпосередніх виконавців цього перевороту.

Листопадовий чин: навколоісторичні пояснення в ідеологічній боротьбі

У 1973 р. в передмові до своєї книжки М.Гуцуляк обережно констатував, що «подія Листопадового чину не мала досі своєї історії»³². Це вельми суб'єктивне спостереження цілком могло бути результатом невідрадного стану сучасної йому історіографії (радянської й української діаспори), котру, фактично, зробили заручницею в ідеологічних баталіях за спадщину Першолистопадового повстання – у тодішньому СРСР та в діаспорі. Адже, як зауважував свого часу М.Шлемкевич, «без 1 листопада ми були б подібні до мандрівника, що вибрався вгору, але по дорозі знемігся і не дійшовши до верха, повернувся назад у свою долину»³³.

Ми ніколи не дізнаємося, чи ювілейний з'їзд «виконавців Листопадового чину», що відбувся в Нью-Йорку 1968 р., вплинув на творення двох основних

³⁰ Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 рр. / Пер. з нім. Т.Лісної. – Л., 2015. – С.97.

³¹ Цегельський Л. Від легенд до правди... – С.13, 26, 34.

³² Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С.5.

³³ Шлемкевич М. Верхи життя і творчості... – С.34.

версій подій жовтня – листопада 1918 р. радянськими істориками – з одного боку, та дослідниками в діаспорі – з іншого. Незаперечним залишається факт, що саме з середини ХХ ст. недалеке минуле західноукраїнських земель стало суттєвою ідеологічною зброєю у боротьбі за правду про Українську революцію. Тут доречно буде згадати знову ж М.Гуцуляка, який виснував: «Ми вибрали цей спосіб писання історії Листопадового чину тому, що годі нам було про все знати, а переповідати чужі знання своїми словами ми не вважали правильним»³⁴. І, справді, у кожного ці способи були різні.

У радянській Україні теза про Першолистопадове повстання як «революцію» почала активно педалюватися ще 1928 р. (Хоча відомо, що 10 червня 1920 р. Галицький організаційний комітет Компартії України в доповідній записці «Сучасне становище Галичини», надісланій російським більшовикам на чолі з В.Леніним, повідомляв, що «трудящі маси Східної Галичини» в листопаді 1918 р. «революційним порядком створили самостійне державне тіло»³⁵). У друкованому органі ЦК КП(б)У «Більшовик України» стверджувалося, що це був «день революційного вибуху широких мас Західної України проти одвічних гнобителів»³⁶. Тож очевидним було бажання радянської історіографії «вписати» події осені 1918 р. на Галичині в контексти більшовицької «світової революції». Цей нібито не надто промовистий факт свідчить про формування образу досліджуваних подій з погляду «гегемона», котрий наголошує на неможливості колонізованих творити власну історію, нездатності колонізованих націй до самовизначення (ідея Е.Томпсон). Гегемоном західних українських теренів більшовизм стане за якийсь час (із 1939 р.), однак уже тоді відчувалося бажання конструювати історико-ідеологічні уявлення про місцеву людність та її «боротьбу». Щоправда, ішлося тут зовсім не про національно-визвольні змагання галицьких українців, а лише про нібито «визначальний характер» «класової боротьби».

Саме з позицій ефемерної «класової боротьби» й написав 1957 р. статтю 36-річний О.Карпенко. Уже на її початку автор, із відомих причин, апелював до «перемоги Жовтневої соціалістичної революції в Росії і встановлення радянської влади на Україні», які «посилили революційну боротьбу на західноукраїнських землях»³⁷. Акцентуючи на експорті ідей соціалістичної революції та комунізму, об'єктивних чинниках внутрішньополітичної ситуації в Габсбурзькій імперії, суперечностях і конфліктах, що мали місце на Галичині наприкінці Великої війни, фахівець окреслив досліджуваний період «революцією»: «Революція в Східній Галичині була народною, буржуазно-демократичною, бо в ній розв'язувалися завдання демократичних перетворень [...] Ця революція була народною й тому, що рушійними силами її виступали робітники і селяни. [...] Провідною силою революції був пролетаріат»³⁸. Обґрунтування цієї центральної тези дало підстави

³⁴ Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С.144.

³⁵ Цит. за: Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. – С.32.

³⁶ Цит. за: Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Л., 1991. – С.69.

³⁷ Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. – С.13.

³⁸ Там само. – С.32–33.

О.Карпенкові стверджувати про «масову участь трудящих в революції, її народний характер»³⁹.

Згадаю тут лише зовсім не дотичну до самого О.Карпенка думку вже не раз згадуваного М.Гуцуляка, котра зводить нанівець твердження про «масовість» в описаних подіях: «Можна б навести багато прикладів на брак почуття обов'язку та національної свідомости, але вистачить і цього, щоб доказати, що це не був “зрив” всього населення. Тільки найактивніші та найсвідоміші потягають за собою гурти і творять історію»⁴⁰. Додам, що й упорядковані істориками з української діаспори джерела, і поодинокі студії нинішніх дослідників цю думку додатково підтверджують.

17 жовтня 1958 р., через рік після виходу статті О.Карпенка, у філадельфійському Осередку праці НТШ 69-річний Д.Богачевський виголосив доповідь «Ідеологічні основи листопадових днів», присвячену сороковим роковинам Листопадового чину. Дослідницькі напрямні тут докорінно різнилися.

«Коли ми хочемо вглибитися в оцінку ролі і значення листопадових подій, то мусимо звернути увагу на дуже важливий фактичний і правовий момент, а саме, що з уваги на маніфест цесаря Карла (йдеться про маніфест Карла I “До моїх вірних австрійських народів” від 16 жовтня 1918 р. – *І.М.*) не може бути мови про яку-небудь революцію, бо ж не ходило ані про насильну зміну форми правління, ані про відорвання частини території (Галичини – *І.М.*) від цілоти (Габсбурзької монархії – *І.М.*), а тільки про розумне й доцільне використання тієї неповторної нагоди та виконання легально признаного права і то міжнародного права (14 точок Вилсона). Це твердження може викликати патріотичне обурення і закид служальства, “рутенства” і т. п., бо ж революція – це справа дуже модна, та воно справи ніяк не змінє. Роблення революції ради самої революції замість творення держави, є не тільки зовсім зайве, але й крайньо каригідне»⁴¹.

Тут відразу слід згадати, що Д.Богачевський був безпосереднім учасником подій і залишив про це спогади⁴², а тому міг об'єктивно оцінювати ті історичні процеси, про які йшлося в його доповіді в рамках НТШ в Америці. Дослідник виокремив ті причини, котрі, на його думку, були визначальними під час «листопадових дій і подій»: 1) «теологічна засада» (австрійський легалізм, щира пошана до батька й матері, а також до авторитету «тирольців Сходу»); 2) глибокий і правдивий патріотизм⁴³. Зокрема наявність цих «ідеологічних основ» унеможливила, на думку Д.Богачевського, існування самопроголошених республік на зразок Янівської чи Перегінської, або ж «революції в Токах» і «диктатури пролетаріату» в Бориславі⁴⁴. Ясна річ, що у своїй

³⁹ Там само. – С.36.

⁴⁰ Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С.132.

⁴¹ Богачевський Д. Ідеологічні основи листопадових подій. – Філадельфія, 1959. – С.1–2.

⁴² Богачевський Д. На возі і під возом: Картини з життя галицького вояка і правника. – Торонто, 1976. – С.61–64 та ін.

⁴³ Див.: Богачевський Д. Ідеологічні основи листопадових подій. – С.3–12.

⁴⁴ Там само. – С.8.

доповіді фахівець лише зупинився на ідеологічних засадах Листопадового чину, підкреслюючи політико-правовий шлях до незалежності західноукраїнських земель, заперечуючи його «революційність».

«Бо коли при революції ціла сила і вага полягає у використанню руйнуючих, деструктивних сил тільки певного числа і то невеликих груп одиниць, бо це рішає про долю революції, то творення держави вимагає саме будівничих, конструктивних, державотворчих сил і то не тільки самого проводу, але й використання всіх державотворчих сил народу. Якщо ж візьмемо до уваги ще й ту обставину, що наша держава (ЗУНР – І.М.) в перших початках свого творення була змушена вести війну за своє існування, то щойно в тому насвітленні можемо вповні оцінити вагу державотворчих сил та суспільно-ідейного наставлення всіх її будівничих»⁴⁵.

Отже дослідники щонайменше з кінця 1950-х рр. перебували на різних ідеологічних полюсах. Ще додаймо сюди «холодну війну» між СРСР і Заходом, «залізну завісу» тощо, котрі не сприяли об'єктивізації вивчення історичних процесів сорокарічної (на тодішній час) давнини.

Не давали науковій впевненості й окремі публікації у «вільному світі». Скажімо 1958 р. з'явилося друком видання П.Мірчука як п'ята брошура з циклу «Український націоналістичний рух першої половини ХХ ст.»⁴⁶. Тут події 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. названо «збройним зривом»⁴⁷. Фактично це окреслення повторювало загальний контекст публікації В.Дорошенка «Великий листопад», яку вмістили у виданні, що з'явилося друком у Регенсбургу⁴⁸.

А поза цим до часу проголошення незалежності України в 1991 р. дослідники національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. в українській діаспорі не розробляли проблеми особливостей Листопадового чину, окрім хіба що згаданого І.Лисяка-Рудницького. Важливим став висновок фахівця, що «українська революція і своїм початком, і своїм кінцем, і тисячними нитками була фактично пов'язана з російським імперіальним процесом. [...] Революційний рух на Україні прямував до того, щоб вийти на свій власний шлях, щоб вивратися із магнетичного поля імперщини». І, далі, найважливіше:

«На українському Заході ми вже перед 1914 роком були політичною нацією, а 1918 рік застав обидва ворожі національні табори як два зовсім окремі суб'єкти, що між ними була можлива мілітарна перемога і завоювання, але не була можлива ідейна і політична амальгама, що характеризувала (а подекуди й по нинішній день далі характеризує) українсько-російські взаємини на нашому Сході»⁴⁹.

⁴⁵ Там само. – С.2.

⁴⁶ Див.: Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958. – 59 с.

⁴⁷ Там само. – С.42.

⁴⁸ Див.: Тридцять років Листопадового зриву 1918–1948. – Регенсбург, 1949. – С.3–6.

⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. – С.60.

Тож, як видно, необхідного діалогу між істориками з УРСР та діаспори насправді не було. А зважаючи на заявлену в 1990-х рр. реідеологізацію питань національно-визвольної боротьби українців у ХХ ст., показовою стала стаття того ж таки О.Карпенка «Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях», що її 1993 р. опублікував «флагман» офіційної історичної науки – «Український історичний журнал». Автор виводив досліджувані процеси з 1848 р., зокрема від діяльності Головної руської ради під час «Весни народів», а також вплив на них російської революції 1917 р., утворення УНР, загального політичного страйку в Австро-Угорщині, «революційно-визвольної боротьби всіх поневолених народів Габсбурзької монархії»⁵⁰. Один із визначальних, на думку дослідника, факторів – політична незрілість влади, яка опинилася в руках «національної буржуазії». Це й допростило до того, що «у жовтні – листопаді вся вона (Австро-Угорщина – *І.М.*) була охоплена народною революцією, в результаті якої монархію було повалено, а імперію ліквідовано»⁵¹. У цей контекст О.Карпенко й інтегрував події жовтня – листопада 1918 р., удруге підтвердивши свою тезу, що

«в листопаді 1918 р. національне повстання переросло в буржуазно-демократичну, національно-демократичну революцію, в результаті якої і виникла Західно-Українська Народна Республіка. Революція була національно-демократичною, оскільки в ній розв'язувалися загальнодемократичні завдання – ліквідація національного поневолення і утворення демократичної національної державності»⁵².

Отже в 1990-х рр. якісна зміна в розумінні досліджуваних подій якщо й відбулася, то у сенсі осучаснення, «перелицювання» понятійно-термінологічного апарату кінця 1950-х рр. Адже й далі постулювалася теза, що «українська буржуазія як буржуазія пригнобленої нації включилася в революцію і, маючи великий досвід політичної боротьби, політичні партії, збройні формування, відігравала важливу, керівну роль в революції»⁵³.

Тож питання досі залишається відкритим: а чи були події жовтня – листопада 1918 р. справді революцією, думку про яку так відкидали історики з діаспори, указуючи на її непотрібність, ворожість і руйніцтво, чи ж вони стали «необхідним злом» задля руйнування/трансформації старого і творення нового політичного режиму, про що говорили ще радянські історики, указуючи на так звану «керівну роль» національних провідників?

⁵⁰ Див.: Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. – С.43–45.

⁵¹ Там само. – С.46.

⁵² Там само. – С.59.

⁵³ Там само. – С.60.

Що ж насправді відбулося? Кілька відповідей на одне запитання

Насамперед мусимо визнати, що дискусія *за* чи *проти* визнання подій жовтня – листопада 1918 р. на Східній Галичині *революцією*, а також інструментарій, що його використовували історики для аргументації, почасти не потрапляє під «класичні» правила (якщо такі є) поняття й ознак революції. Адже для сучасника тих подій О.Станіміра, «значення Листопадового чину величезне, впрост епохальне! Його збройний виступ у Львові відновив і закріпив в українському народі світлу традицію лицарського духа з княжих і козацьких часів та перетворив у чин леліяну в серці нації державницьку ідею»⁵⁴.

Звернімо увагу: очевидцеві йшлося тут, по-перше, про збройне повстання та, по-друге, про державницьку традицію, а не практику/традицію революції. Та й для окремих українських публіцистів і політиків в еміграції (з якими дискутував у своєму есеї І.Лисяк-Рудницький) єдиною (!) революцією була Українська 1917–1918 рр., її керівним центром – Київ, рушійними силами – селянство, робітництво, інтелігенція⁵⁵. Про її якийсь «західний» відлам не йшлося. «Найлаконічніше» цю ситуацію, мабуть, передав М.Чубатий формулою «Перший листопад на переломі Української революції»⁵⁶.

Та задля «чистоти експерименту» така ситуація не є безвихідною. Існує шлях історичних і позаісторичних аргументів, навіть якщо при цьому виявиться ситуація прецеденту з досліджуваними подіями.

Як відомо, «класичними» прикладами революцій Нового часу є Великий заколот (1640–1660 рр.) та Славна революція (1688 р.) в Англії, Американська (1761–1776 рр.) і Французька (1787–1799 рр.), а також європейські революції 1848 р., Паризька комуна (1870–1871 рр.), революції в Росії (1917–1918 рр.) та Китаї (1911–1948 рр.). Власне українські революції часів Б.Хмельницького (1648–1657 рр.) або початку ХХ ст. як частину Великої східноєвропейської революції 1914–1923 рр. (а не Українську революцію 1917–1921 рр., як досі прийнято вважати⁵⁷) залишмо фахівцям. Адже, як виснував 1949 р. Ю.Дивнич:

«Революція – це перехідний період боротьби між наявним укладом соціально-політичних, духових, економічних внутрі- і міжнаціональних відносин і наростаючими силами нового укладу тих відносин. Це період виріш[аль]ний для дальшого історичного розвитку і людського прогресу. Залежно від обставин – він може непомітно визрівати в надрах наявного ладу десятки і навіть сотні років, приходити до кількох повстань і збройних зривів, або ж до реформ і “мирних” розв’язань. Часом кульмінаційним пунктом революційного періоду буває успішне збройне повстання, або низка таких, після яких ще довгі роки триває закріплення і стабілізація нового укладу. Революційний процес – є всеосяжний і, як такий, не є справою тільки гуртків і партій, а всього суспільства»⁵⁸.

⁵⁴ Цит.: Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С.139.

⁵⁵ Докл. див.: Дивнич Ю. На іспиті Великої революції 1917/18–1948. – [Б. м.], 1949. – С.9, 33–34, 37, 45, 48.

⁵⁶ Див.: Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С.163.

⁵⁷ Див.: Бевз Т. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців. – К., 2012. – С.108–149.

⁵⁸ Дивнич Ю. На іспиті Великої революції 1917/18–1948. – С.60.

Зрозуміло, що нині світова наукова думка оперує безліччю пояснень генези й функціонування такого явища, як революція. Адже мова про, звісно, не прості її форми, як-от революція згори чи революція знизу; переворот або палацовий переворот; велика національна революція = революція згори; державний переворот = революція знизу; повстання як бунт чи ж революція політичної системи. Ідеться радше про ступінь участі «мас», тривалість революційного процесу, рівень насильства та цілі повсталих.

Тож визначальними тут будуть думки Г.Арендт, котра зауважила, що, по-перше, саме війни й революції визначили сутність двадцятого сторіччя та, по-друге, у сучасних революціях найголовнішим є поєднання ідеї свободи з досвідом початку чогось нового⁵⁹. А от як стверджував ізраїльський соціолог Ш.Н.Айзенштадт, образ революції передбачає насильство, розірвання з минулим і загальний характер змін. Наслідки революції також багатомірні: 1) насильницька зміна існуючого політичного режиму, підвалин його легітимності і його символіки; 2) заміна нездатної політичної еліти або правлячого класу іншими; 3) суттєві зміни в усіх найважливіших інституційних сферах, передусім в економіці і класових взаєминах, – зміни, спрямовані на модернізацію значних аспектів соціального життя, на економічний розвиток та індустріалізацію, централізацію й розширення кола учасників політичного процесу; 4) радикальне розірвання з минулим; 5) упровадження моральності й виховання, таким чином створення «нової людини»⁶⁰.

Звісно, що такі «чисті» форми не варто безоглядно і прямо використовувати задля з'ясування суті подій 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. на Галичині ще й тому, що вони стосуються передусім великих тектонічних зрушень у політичних системах світу. Щоправда, як бачимо, досі зазвичай некритично витоки так званих «революційних подій 1918 р.» виводилися з «Весни народів» 1848 р., головні постулати, із різних причин, так і не були реалізовані галицькими українцями⁶¹. Ця теза надто прив'язує до міркувань Ю.Габермаса про «революцію навздогін», «революцію, яка відмотує назад [...], звільняє шлях, щоб надолужити пропущений розвиток»⁶². Міркування про характер «революційної боротьби» на західноукраїнських землях в умовах Першої світової війни, притаманні студіям О.Карпенка, можна потрактувати, услід за теорією Ю.Габермаса, як спроби «віднайти конституційно-політичний зв'язок зі спадком громадянських революцій»⁶³. Тож і загальний політичний страйк в Австро-Угорщині, що мав вплинути на хід історичних подій у досліджуваному хронотопі, і практика масового вічевого руху⁶⁴ були, скоріше за все, «бажанням надолужити вже досягнуте деінде» (Ю.Габермас), того, що

⁵⁹ *Арендт Х.* О революции / Пер. с англ. И.Косич. – Москва, 2011. – С.5, 31.

⁶⁰ *Айзенштадт Ш.Н.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В.Гордона под ред. Б.С.Ерасова. – Москва, 1999. – С.44.

⁶¹ Див.: *Карпенко О.* З історії Західно-Української Народної Республіки. – С.43–44.

⁶² Цит. за: *Буден Б.* Зона переходу. Про кінець комунізму / Пер. з нім. Н.Ваховська. – К., 2013. – С.54.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Див.: *Карпенко О.* З історії Західно-Української Народної Республіки. – С.44.

Б.Буден, аналізуючи демократичні революції 1989–1990 рр. у Центрально-Східній Європі, назвав: «Цього хотів народ»⁶⁵.

А позаяк визначальним для українського революційного руху на Східній Галичині в 1918 р. О.Карпенко назвав перемогу революції 1917 р. й утворення УНР, зрозумілим стає бажання «одного народу» безумовного возз'єднання⁶⁶. Але поза цим, не зрозуміло, з огляду на Габермасову конструкцію «революції навздогін», чи були тотожними суб'єкти Української революції на Наддніпрянщині в 1917–1918 рр. («демократичної революції») й на Галичині 1918 р. (і, припустімо, «надолужувальної революції»? Адже це, як свідчить практика, різні речі: перші мали б жертвувати задля перемоги других, перетворюючи цей перехід на необхідний чи природний⁶⁷.

Ще одне спостереження. Якщо рушійною силою революційних перетворень були «трудящі маси» (що прямо протилежно до спогадів безпосередніх учасників тих подій, як уже мовилося), то східногалицькі «революціонери-надолужувальники» (справжні творці Листопадового чину) мусили відмовити б собі у свободі, адже тут вони були, скоріш за все, не героями, а, згідно зі Фройдовим тлумаченням, пацієнтами історії, на котрих, як видно з Карпенкової концепції, впливала «українська буржуазія». Позаяк, за суттю своєю, «маси» просто не могли принести нічого нового, витворити жодних «інновативних, визначальних для майбутнього ідей» (Ю.Габермас)⁶⁸. А чи не було це наслідком того, що Листопадовий зрив міг бути продуктом «селянського націоналізму», стратегії «оточення міста селом», адже визвольну боротьбу 1917–1918 рр. визначив її селянський характер, а вона «організаційно й методологічно мала в собі елементи конспіративної революційності ірландського і польського визвольного рухів з деяким наслідуванням ленінської тактичної і організаційної системи?»⁶⁹

Натомість важливим є питання про роль еліт, зокрема політичне керівництво визвольним рухом галицьких українців у 1918 р. Адже від часу підписання у Бресті таємного протоколу між УНР та Австро-Угорщиною (8 лютого), постанов З'їзду нотаблів («мужів довір'я») українського народу Галичини (Львів, 25 березня), імператорського маніфесту «До моїх австрійських народів» (Відень, 16 жовтня) й аж до проголошення «Української держави на українських областях Австрії і Угорщини» (Львів, 19 жовтня) тогочасні українські політики в більшості своїй не були здатні наважитися на те, що Б.Буден називає «один-єдиний крок у новизну й невідомість [...] ствердити його (керівництва – *І.М.*) хоробру готовність до свободи»⁷⁰.

Тому до самої «історичної ночі» 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. більшість політиків-галичан сповідували австрофільство й не були готовими до «прощання з віденством», готувалися до утворення в майбутньому

⁶⁵ Буден Б. Зона переходу. Про кінець комунізму. – С.55.

⁶⁶ Див.: Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. – С.44.

⁶⁷ Буден Б. Зона переходу. Про кінець комунізму. – С.56.

⁶⁸ Там само. – С.55.

⁶⁹ Див.: Камінський А. Між двома революціями (Від селянської революції минулого до робітничої революції майбутнього). – Мюнхен, 1974. – С.44.

⁷⁰ Буден Б. Зона переходу. Про кінець комунізму. – С.55.

окремого українського коронного краю у складі федеративної Австрії. Як заявляв улітку 1918 р. з парламентської трибуни у Відні Є.Петрушевич: «Ми ніколи не прагнули викликати серед народу революцію, навпаки, наш народ вірно стоїть на охороні інтересів держави... Зірка габсбурзької династії все ще світить ясно і яскраво на нашому небосхилі»⁷¹. Тож стверджувати про «ліквідацію імперії і монархічної влади, повалення багатоголового колоніального гніту і створення суверенної держави»⁷² як особливий мети «Листопадової 1918 р. національно-демократичної революції», мабуть, було б передчасно.

Відкритим залишається питання про передумову революційної зміни – коли, де і як відбувся «революційний розрив із недобрим минулим» (Б.Буден), що спричинив нові суспільні та політичні реалії. Це, насправді, дуже добре знаний в історіографії сюжет, у результаті якого Центральний військовий комітет (створений у вересні 1918 р.) розпочав активні дії, спрямовані на здійснення військового повстання (перевороту)⁷³, а реалізував їх Український генеральний військовий комісаріат (із 31 жовтня 1918 р. – Українська генеральна команда). Як згадував М.Дольницький, «лише завдяки йому можна було зреалізувати рішення Української Конституанти від 19 жовтня 1918 р. і перебрати владу в українські руки [...] Тільки цей рішучий революційний крок військового комісаріату, а не “політична гра” нашого тодішнього політичного проводу, дав реальну основу під цю незабутню подію у визвольних змаганнях українського народу»⁷⁴.

Зауважмо, що вперше ідея радикального розірвання взаємин із Габсбургами («думка явного сепаратизму») зародилася 1916 р., після оприлюднення маніфесту імператора Франца Йосифа про відокремлення Галичини й посилення там польського панування, що ним Відень перекреслив план Загальної української ради про утворення в Австрії окремого коронного українського краю⁷⁵.

«Вже з кінцем 1916 р. [...] почали ми на власну руку підготовчу акцію для організування тайної військової сили, що її завданням було б, у свій час, відірвати українські землі від Австрії і прилучити їх до Наддніпрянщини. Так постала у Відні при кінці травня 1917 р. перша Українська військова організація, яка, однак, не вийшла поза межі дискусії, – і незабаром розв'язалася»⁷⁶.

Як бачимо, ішлося передусім про військове повстання і збройне захоплення влади на Галичині. Адже нерішучість місцевих політиків,

⁷¹ Цит. за: Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. – С.46.

⁷² Там само. – С.60.

⁷³ Там само. – С.50–51.

⁷⁴ Дольницький М. Військова підготовка Листопадового зриву та її здійснення. – С.49.

⁷⁵ Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту (Причинок до історії будови Української держави в Галичині) [Електронний ресурс]: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2008/11/blog-post_3493.html

⁷⁶ Дольницький М. Військова підготовка Листопадового зриву та її здійснення. – С.49.

їх вичікувальна позиція (про що йшлося вище) були лише одними з передумов ситуації вересня 1918 р., що О.Кузьма окреслив як «засновок Української військової організації»:

«Повстала вона самочинно серед гуртка старшин українців, що, розглядаючись у безвихідній ситуації австрійської держави, вичували голос залізної льогіки історії, який закликав їх витягати консеквенції в користь української справи. З природи річи цей історичний голос кликав їх думати про військовий бік справи, чи там створення збройної сили, потрібної при реалізації найвищого національного ідеалу»⁷⁷.

Як свідчить багата література з цієї теми, такою силою закономірно мали стати вояки легіону січових стрільців, однак, через різні причини, що добре описані як сучасниками, так й історіографією, цього не відбулося. Тож, як згадував Д.Паліїв, «УСС-и таким революційним осередком не стали. [...] листопадовий переворот відбувся без стрілецтва як організації»⁷⁸. Ба більше: ще 30 жовтня Центральний військовий комітет не знав точної дати повстання та лише інформація про ймовірне передання Східної Галичини під управління Польській ліквідаційній комісії на початку листопада 1918 р. фактично стала своєрідним каталізатором для дій українських військовиків⁷⁹.

Повстання відбулося внаслідок рішення Української генеральної команди, ухваленого 31 жовтня 1918 р. проти ночі на 1 листопада. Як згадував М.Дольницький, «початок акції назначено на 4-ту годину рано дня 1 листопада, а о 7-мій мала генеральна команда одержати звіт з перебігу»⁸⁰.

А що за основу українці взяли наявний на тоді план «обсади Львова», підготовлений австрійцями на випадок якогось повстання чи заворушень, то чи не послужило це підґрунтям для пізніших звинувачень поляками австрійців у тому, що «Листопад у Галичині був переведений за допомогою австрійської начальної команди», додаючи сюди, звісно, і людський ресурс «старшин німецької національності»?⁸¹ Як згадував О.Кузьма про реакцію на першолистопадове повстання сучасників-поляків, вони назвали український переворот «німецькою роботою»⁸².

Для зовнішнього світу події у Львові стали цілковитою несподіванкою. Зокрема в радіодепеші польської військової команди Львова для віденського радіо (не раніше 2 листопада 1918 р.) повідомлялося: «1 листопада о 3 год. ночі місто зайняв бунтівний русинський гарнізон»⁸³. А 5 листопада

⁷⁷ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р.: Зі шкiцями. – С.40.

⁷⁸ Палiїв Д. Листопадова революція (З моїх споминів). – С.24.

⁷⁹ Там само. – С.32–33.

⁸⁰ Дольницький М. Вiйськова пiдготовка Листопадового зриву та її здiйснення. – С.55.

⁸¹ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С.104 (прим.).

⁸² Кузьма О. Листопадові дні 1918 р.: Зі шкiцями. – С.70 (прим.1).

⁸³ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung unter historische Hintergründe von Theophil Hornykiewicz. – Bd IV. – Philadelphia, Pa., USA; Horn, Österreich, 1969. – S.48 (№1008).

да в депеші німецького посольства в Києві до Берліна містилася інформація, що «вночі з четверга на п'ятницю (1 листопада 1918 р. – *І.М.*) Східна Галичина перейшла в руки місцевих українців»⁸⁴. А от для поляків події 1 листопада 1918 р. стали «державним переворотом», що його здійснили українці, які зайняли у Львові військові об'єкти, склади, будівлі цивільної влади, роззброїли вояків інших національностей⁸⁵. Цей сюжет національно-визвольної боротьби галицьких українців влучно підсумував О.Кузьма:

«Українська військова влада вив'язалась із свого завдання знаменито. Справність українських старшин і вояків була зразкова. Цілий плян перевороту переведено так прецизійно і далші розпорядки виконувано так бездоганно, що чужинні військові старшини, яких у Львові було безліч, висловлювались про це з найбільшим признанням»⁸⁶.

Львівський часопис «Діло» опублікував 2 листопада 1918 р. відозву УНРади «Український народ!» про встановлення національної держави, а 7 листопада – «Урядовий акт передачі державної влади представником ц[ісарсько]. к[оролівського]. правительства Українській Національній Раді» – обидва датовані 1 листопада⁸⁷. 13 листопада УНРада прийняла Тимчасовий Основний закон і поставила, що «державна, утворена з українських областей бувшої австро-угорської монархії, називається: Західноукраїнська Народня Республіка»⁸⁸.

Як бачимо, повстання в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. народило історіографічну й політичну легенду творення держави західних українців у ХХ ст. Тож як називати ті події – революцією, переворотом, повстанням? Адже «чистого» взірця тут точно немає. А якщо назвати досліджувані події *прецедентом* в Українській революції 1914–1923 рр.? Пояснення пропоную шукати у сучасних політологічних візіях феномена революції.

Припущення 1. Узявши на озброєння тезу Дж.Петті про типи революцій, можна було б трактувати, що досліджувані процеси були такою собі «*публічною палацовою революцією*», адже тут залучено значні людські ресурси, головним чином військові, а «народ знає, що щось відбувається, але участі у цьому майже не бере»⁸⁹. Спогади очевидців подій безпосередньо про це говорять, а їх доповнюють джерела зовнішнього походження.

Припущення 2. Із-поміж сучасних моделей революції важливою є теза С.Гантінгтона про її «двоетапний процес»: перший – падіння старого,

⁸⁴ Ibid. – С.48–49 (№1009).

⁸⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали у 5-ти томах / Кер. і відп. ред. О.Карпенко. – Т.1. – Івано-Франківськ, 2001. – С.230 (№102а).

⁸⁶ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р.: Зі шкiцями. – С.70.

⁸⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали у 5-ти томах. – Т.1. – С.244–246 (№105), 246–247 (№106).

⁸⁸ Там само. – С.429 (№226).

⁸⁹ Див.: Шульц Э.Э. Теория революции. Революции и современные цивилизации. – Москва, 2016. – С.41.

другий – створення та інституціоналізація нового політичного режиму⁹⁰. Використання цієї тези дозволяє зрозуміти діалектику першолистопадового повстання, а згодом – проголошення ЗУНР. Доказом цього стали швидка політична мобілізація та інституціоналізація нової української держави.

Припущення 3. Позаяк Листопадовий чин точно не був «революцією знизу», чи не доцільно було б спробувати подивитися на ці події, як на «*пасивну революцію*» (поняття А.Грамші⁹¹). Ба більше: а чи не був Листопадовий зрив «*революцією без революції*», адже, як видно з джерел (власне українських і, насамперед, польських), терору тут фактично не було («безкровна революція»). Можна було б замислитися й над тим, чи є сенс назвати Листопадовий чин прикладом так званої «Брабантської революції»⁹² – спроби звільнення Східної Галичини від австрійського панування, а реально від польського політичного домінування?

Припущення 4. Поза сумнівом, Листопадовий зрив мав характер національно-визвольної боротьби галицьких українців проти політичного та адміністративного (а також їх похідних) панування поляків у краї. Події 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. мали «коригувальний» вимір ненасильницької революції, прикладом якої й було збройне повстання (переворот).

А позаяк у принципі не існує якогось визначеного еталону чи ідеального взірця революції, говорити про досліджувані події як про приклад саме *революції*, мабуть, не варто. Однак, застерігаючи колеґ-істориків від, з одного боку, надмірного теоретизування, а з іншого – від бравурної ідеологізації/політизації питання, наприкінці цієї статті хочеться наголосити на декількох моментах.

1. Твердження радянської та сучасної української історіографії про «революційний характер» подій на Східній Галичині 1918 р., про Листопадову 1918 р. національно-демократичну революцію – досі є дискусійними. Адже галицькі українці в досліджуваній період *легальним чином* (УНРада, Конституанта 18–19 жовтня 1918 р.) проголосили Українську державу в межах Австро-Угорщини, очікували мирної передачі влади на Східній Галичині, а збройне повстання 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. (Листопадовий чин, Листопадовий зрив) у геополітичних реаліях загострення польсько-українських взаємин стало доконаним фактом як військовий переворот. Унаслідок цього 1 листопада 1918 р. відбувся акт передачі державної влади у краї вповноваженим австро-угорського уряду УНРаді, а 13 листопада остання проголосила ЗУНР.

2. Витоки міфу про «революційний характер», «революцію» на Східній Галичині 1918 р. слід шукати у спробах «вписати» «класову боротьбу» місцевого населення, якої насправді не було, у ширший контекст більшовицької й соціалістичної революції (про це, із-поміж іншого, свідчить

⁹⁰ Див.: Там же. – С.59.

⁹¹ Див.: Там же. – С.136.

⁹² Там же. – С.138.

записка Галревкому 1920 р. та публікація «Більшовика України» 1928 р.). Модифікація цього міфу відбулася в умовах хрущовської «відлиги» у відомій статті О.Карпенка, а його трансформація постала 1993 р. у вигляді «національно-демократичної революції на західноукраїнських землях».

3. Спогади безпосередніх творців Листопадового чину, джерела зовнішнього походження, а також тогочасна преса фактично не містять трактування досліджуваних подій саме як *революції*, а лише як *переворот*, *роззброєння* й т. д., що свідчить про їх суто мілітарний характер. Їх генезу слід шукати в таємних планах 1916 р. українських офіцерів – старшин австро-угорської армії (відомих як гурток «першої УВО»), щодо відокремлення українських етнічних теренів від Габсбурзької монархії та приєднання їх до Наддніпряни.

Усе сказане доповнюється однак тим прикритим фактом, що сучасна вітчизняна історіографія у заявленій темі відмовчується, так і не спромігшись на принципову розмову без «-змів» та взявши на озброєння концепції, життя котрих почалося ще в 1950-х і продовжилося в 1990-х рр. Конче необхідної наукової дискусії «з приводу» досі немає, навіть попри нещодавній сторічній ювілей подій осені 1918 р.

REFERENCES

1. Arendt, Kh. (2011). *O revolyutsii*. (I.Kosich, transl.). Moskva: Evropa. [in Russian].
2. Bevez, T. (2012). *Fenomen «revoliutsiia» u dyskursakh myslyteliv, politykiv, naukovtsiv*. Kyiv: IPIEND. [in Ukrainian].
3. Bohachevskiy, D. (1959). *Ideolohichni osnovy lystopadovykh podii*. Filiadelfia: Oseredok Pratsi NTS, 1959. [in Ukrainian].
4. Bohachevskiy, D. (1976). *Na vozi i pid vozom: Kartyny z zhyttia halytskoho voiaka i pravnyka*. Toronto: Dobra knyzhka. [in Ukrainian].
5. Buden, B. (2013). *Zona perekhodu: Pro kinets komunizmu*. (N.Vakhovska, transl.). Kyiv: Meduza. [in Ukrainian].
6. Cherchenko, Yu.A. (2009). Lystopadova natsionalno-demokratychna revoliutsiia v Halychyni 1918. Smolii, V. (Ed.) *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 6, 161–162. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Dolnytskyi, M. (1958). Viiskova pidhotova Lystopadovoho Zryvu ta yii zdiisnennia. *Ukrainska halytska armiiia u 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh (Materiialy do istorii)*. Vinnipeg. [in Ukrainian].
8. Dyvnych, Yu. (1949). *Na ispyti Velykoi revoliutsii 1917/18–1948*. [in Ukrainian].
9. Eizenshtadt, Sh.N. (1999). *Revolutsiia i preobrazovanie obshchestv. Sravnitelnoe izuchenie tsvivilizacij*. (A.Gordon, transl.). Moskva: Aspekt Press. [in Russian].
10. Hnatevych, B. & Dumin, O. (1953). *Ukrainska halytska armiiia. Istoriia ukrainskoho viiska*. Vinnipeg: Vydavets Ivan Tyktor. [in Ukrainian].
11. Hrytsak, Ya. (1996). *Narys istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
12. Hutsuliak, M. (1973). *Pershyi Lystopad 1918 roku na zakhidnykh zemliakh Ukrainy zi spohadamy i zhyttiepyamy chleniv Komitetu vykonavtsiv Lystopadovoho chynu*. Niu-York; Vankuver. [in Ukrainian].

13. Kaminskyi, A. (1974). *Mizh dvoma revoliutsiiami (Vid selianskoi revoliutsii mynulo-ho do robitnychoi revoliutsii maibutnoho)*. Miunkhen: Suchasnist. [in Ukrainian].
14. Karpenko, O. (2006). *Z istorii Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
15. Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923: Dokumenty i materialy (Vols.1–5)*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian].
16. Kharari, Yu.N. (2018). *21 urok dlia 21 stolittia*. (O.Demianchuk, transl.). Kyiv: Fors Ukraina. [in Ukrainian].
17. Kuchabskyi, V. (2015). *Zakhidna Ukraina u borotbi z Polshcheiu ta bilshovyzmom u 1918–1923 rokakh*. (T.Lisna, transl.). Lviv. [in Ukrainian].
18. Kuzma, O. (1960, 1931). *Lystopadovi dni 1918 r.: Zi shkitsamy*. Lviv; Niu-York: Chervona kalyna. [in Ukrainian].
19. Levytskyi, K. (1968, 1931). *Velykyi Zryv (Do istorii ukrainskoi derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv)*. Lviv: Chervona kalyna; Niu-York: Vydavnytstvo Chartoryiskykh. [in Ukrainian].
20. Lozynskyi, M. (1922). *Halychyna v rr. 1918–1920*. [in Ukrainian].
21. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese*. (Ya.Hrytsak, transl.). Vol.2. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
22. Lytvyn, M.R. & Naumenko, K.Ye. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv: Olir. [in Ukrainian].
23. Lytvyn, M.R. & Naumenko, K.Ye. (1991). *Istoriia halytskoho striletstva*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
24. Makukh, I. (1958). *Na narodnii sluzhbi*. Ditroit: Vydannia Ukrainkoi vilnoi hromady Ameryky. [in Ukrainian].
25. Mirchuk, P. (1958). *Pershy lystopad*. Toronto: Liga vyzvolennia ukrainy. [in Ukrainian].
26. Nimchuk, I. *Ukrainska viiskova orhanizatsiia u Vidni v dniakh perevorotu (Prychynok do istorii budovy Ukrainkoi derzhavy v Halychyni)*. Retrieved from http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2008/11/blog-post_3493.html [in Ukrainian].
27. Omelianovych-Pavlenko, M. (1929). *Ukrainsko-polska viina 1918–1919*. Praha: Nakladom Merkur-filmu. [in Ukrainian].
28. Paliiv, D. (1966). *Lystopadova Revoliutsiia (Z moikh spomyniv). Ukrainska halytska armiiia u 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh v 1918–1919 rr.: Materiialy do istorii*. Vol.III. Vinnipeg. [in Ukrainian].
29. Pidkova, I. & Shust, R. (Ed.) (2001). *Lystopadove povstannia 1918 (Lystopadovi Chyn, Lystopadovi Zryv). Dovidnyk z istorii Ukrainy (A–Ya)*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
30. Plokhii, S. (2018). *Brama Yevropy: Istoriia Ukrainy vid kifskykh voien do nezalezhnosti*. (R.Klochko, transl.). Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukrainian].
31. Shankovskyi, L. (1958). *Ukrainska armiiia v borotbi za derzhavnist*. Miunkhen: Dniprova khvyliia. [in Ukrainian].
32. Shlemkevych, M. (1958). *Verkhy zhyttia i tvorchosty: Promovy – Dopovidi*. Niu-York; Toronto: Kliuchi. [in Ukrainian].
33. Shults, E. (2016). *Teoriya revolyutsii. Revolyutsii i sovremennye tsivilizatsii*. Moskva. [in Russian].
34. Tarnavskyi, M. (2008). *Spohady*. Lviv: Vechirnia hodyna. [in Ukrainian].
35. Trylovskyi, K. (1936). *Moi pershi dni u ZUNR. Litopys Chervonoii Kalyny, 11, 18–19*. [in Ukrainian].
36. Tsehelskyi, L. (1960). *Vid legend do pravdy: Spomyny pro podii v Ukraini zviazani z Pershym Lystopadom 1918 r*. Niu York; Filadelfia: Bulava. [in Ukrainian].

IVAN MONOLATII

Doctor of Political Sciences (Dr. Hab. in Political Sciences), Professor,
 Professor of Department of Politology,
 V.Stefanyk Precarpathian National University
 (Ivano-Frankivsk, Ukraine), iwan.monolatij@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8963-774X>

TO THE QUESTION OF THE CHARACTER (NOT)REVOLUTIONARY MOVEMENT IN EASTERN HALYCHYNA IN 1918

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the peculiarities of the historical narrative “The November Breakdown” (“November Action”) – the national democratic revolution in the Western Ukrainian lands – not as a revolution in its classical version, but a military coup with the elements of the national liberation struggle of Western Ukrainians in the Autumn of 1918. The research methodology is based on the principles of historicism, ethnical politology, systemicity, science, interdisciplinarity. The following general historiographical methods are used: historiographical analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative, typological. The author adheres to the methodology of institutionalization of political actors in the context of politicization of ethnicities. The scientific novelty. On the basis of the historical and political analysis of the historiographical heritage of the preconditions and the creation of the Western Ukrainian People’s Republic, the events described on October 31 – November 1, 1918 as discrepancies and generalizations of their direct participants, clarified the factors of political and ideological “explanations” of the revolutionary “November Breakdown” in historiography of the Ukrainian diaspora of the 20th Century. Conclusions. The assertion of Soviet and contemporary Ukrainian historiography about the “revolutionary nature” of events in Eastern Halychyna in 1918, and hence the November 1918 national democratic revolution, are still debatable. Halychyna Ukrainians legally proclaimed the Ukrainian state within the framework of Austria-Hungary, expected a peaceful transfer of power in Eastern Halychyna, and the armed uprising of October 31 – November 1, 1918 in the geopolitical realities of the intensification of Polish-Ukrainian relations became a feasible fact as a military coup. As a result, on November 1, an act of transfer of state power in Eastern Halychyna was authorized by the Austro-Hungarian government to the Ukrainian National Council, and on November 13, 1918, it proclaimed Western Ukrainian People’s Republic. The origins of the myth of the “revolutionary character”, “revolution” in Eastern Halychyna in 1918, should be sought in attempts to “inject” the really non-existent class struggle of the population of the region into the broader context of the Bolshevik and socialist revolution. The modification of this myth occurred in the conditions of Khrushchev’s “thaw” of 1957 in the famous article of Historian O.Karpenko, later the transformation of the myth began in 1993 in the form of a “national-democratic revolution” in Western Ukrainian lands. The memories of the direct creators of the “November Action”, the source of external origin, as well as the time press, in fact, do not contain the treatment of the events under study just as a revolution, but only as a coup, disarmament, etc., which testifies to the militaristic nature of events.*

Keywords: revolution, military coup, Eastern Halychyna, Habsburg Monarchy, Western Ukrainian People’s Republic.

УДК 94(477)«1921»

«СТРАШЕННО ВАЖНО ЗБЕРІГТИ В СЕ ВРЕМЯ ЛЮТЕ ЖИВИЙ ПАРТІЙНИЙ ОСЕРЕДОК»: ЛИСТИ М.ГРУШЕВСЬКОГО З БІБЛІОТЕКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ІМ. ОССОЛІНСЬКИХ*

Анотація. У публікації на підставі листів М.Грушевського, котрі відклалися у відділі рукописів бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, з'ясовуються особливості його взаємин із членами УПСР в еміграції. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. При цьому важливу роль відіграли методи філософського, загальнонаукового та конкретно-історичного характеру. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів, порівняльно-історичному та методі критичного аналізу документального матеріалу, виходячи з принципів об'єктивності й історизму. **Наукова новизна.** Листи М.Грушевського до членів УПСР публікуються вперше. **Висновки.** Епістолярій висвітлює малознані контакти політика з есерами, котрі опинилися в еміграції на Галичині, упродовж першої половини 1921 р. Безпосереднім приводом до налагодження листування стала потреба вироблення спільної позиції у ставленні до політики уряду УНР в екзилі, зокрема участі есерів у складі Ради Республіки. Найбільше уваги М.Грушевський присвятив проблемі конфлікту Закордонної делегації УПСР із віденською (М.Ковалевського) та празькою (М.Шаповала) партійними групами, що виник довкола обговорення питання про ставлення до більшовицької влади в Україні після арешту членів ЦК УПСР. М.Грушевський переконував у необхідності подальшої підтримки харківського уряду для збереження єдності «революційного фронту»; наголошував на потребі налагодження співпраці з більшовиками з метою впливу на їхню національну політику в Україні. Поряд із партійними проблемами, у листах порушувалося питання надання фінансової підтримки галицьким українцям, як і членам УПСР, котрі опинилися в еміграції. Використовуючи свій авторитет серед української громади в Америці, М.Грушевський акумулював отримувані звітні пожертви, спрямовуючи їх найбільш нужденним співвітчизникам. При цьому він намагався забезпечити себе від зловживань, докладно розробивши механізм утворення допомогових комітетів.

Ключові слова: Грушевський, Шрамченко, Українська партія соціалістів-революціонерів, Закордонна делегація УПСР, празька група УПСР.

* Публікація містить результати досліджень, проведених у рамках реалізації програми стажування при Нагороді імені Івана Виговського в 2018 р.

Реконструкція еміграційного п'ятиліття життя та діяльності М.Грушевського – одне з найскладніших завдань для його біографів. Причина цього полягає в неодноразово відзначеній обмеженості доступних джерел. Це пояснює те зацікавлення, котре у середовищі грушевськознавців викликає віднайдення нових документів. Тим більше, якщо вони походять із малодоступних для українських дослідників закордонних колекцій. Опубліковані нижче листи відклалися у відділі рукописів бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. Вони потрапили до різнопланових матеріалів архіву Наукового товариства імені Шевченка, більша частина котрого, як відомо, знаходиться в Національній бібліотеці у Варшаві¹.

Виявлені сім листів М.Грушевського є частиною його фрагментарно збереженого та розпорошеного епістолярю як очільника створеної у червні 1919 р. в Парижі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (ЗД УПСР). Вони написані впродовж нетривалого (січень – червень 1921 р.) часу, що був надзвичайно важливим в історії цієї найбільш масової і впливової української партії революційної доби. Саме тоді у захопленій російськими більшовиками Україні сягав свого апогею організований новою владою судовий процес над керівниками й діячами УПСР, унаслідок якого на лаві підсудних опинилися В.Голубович, І. Лизанівський, І.Часник, Н.Петренко, Ю.Ярослав та ін. Оцінка цих подій безпосередньо вплинула на представництво УПСР за кордоном, розвівши по різні боки очолювану М.Грушевським прорадянську ЗД УПСР та гостро-критично налаштованих до більшовиків представників віденської (М.Ковалевського) та празької (М.Шаповала) партійних груп. Найбільш чітко ці розходження оприявнилися під час IV конференції УПСР, котра відбулася 21–23 січня 1921 р. у Празі. Неможливість, унаслідок ідейних розходжень, виробити спільну позицію у ставленні до радянської влади призвела до конфлікту, після якого стосунки між М.Грушевським і празькою групою назавжди зіпсувалися. Саме з цього часу бере початок зростаюче критичне ставлення есерів – представників празької групи до колишнього голови Центральної Ради.

Ці загрозливі для єдності партійних рядів процеси з великим неспокоєм сприймали члени УПСР, котрі разом з урядом УНР були змушені залишити українські терени, осівши в польських містах Тарнів і Ченстохова. Власне до них і адресувалися подані нижче листи М.Грушевського: розуміючи безнадійність переконати шаповалівців у слушності своєї логіки щодо оцінки ситуації, він шукав розуміння серед галицьких есерів, надзвичайно докладно пояснюючи потребу підтримки більшовиків усупереч невтішним новинам із-за збручанського кордону. Особливу цінність цим листам додають авторські грифи «Довірно», «Довірно», «Конфіденційно», що свідчили про відвертість адресанта. Аргументація М.Грушевського значно деталізує для дослідників логіку його відомих публічних прорадянських виступів, зроблених на шпальтах журналу «Борітеся – поборете!». Утім, як свідчать інші матеріали (листи, рукописи, машинописи статей), котрі відклалися у цій самій архівній справі, галицькі есери не сприйняли аргументацію одного зі своїх лідерів, фактично засудивши його заклики до порозуміння з російськими більшовиками. Та й навряд чи могло бути інакше, адже саме останні зробили їх вигнанцями.

¹ Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор / Г.Сварник. – Варшава; Л.; Нью-Йорк, 2005. – 352 с.

Згадані вище проблеми і становлять провідну сюжетну лінію опублікованих нижче листів М.Грушевського. Крім них, у листах також порушується питання організації фінансової підтримки галицьким українцям (утім і членам УПСР, котрі опинилися в еміграції). Використовуючи свій авторитет серед української громади в Америці, видатний учений акумулював отримувані від них пожертви, спрямовуючи їх найбільш нужденним співвітчизникам. При цьому він намагався убезпечити себе від зловживань, докладно розробивши механізм утворення допомогових комітетів. Зміст опублікованих листів переконує нас у тому, що це – тільки фрагмент епістолярного діалогу між М.Грушевським і галицькими есерами. На цей момент доля листів тарнівських колеґ по партії невідома.

Листи М.Грушевського відклалися в колекції так званих акцесійних матеріалів (Акц.22/53), котра містить різні документи, що стосуються українських справ із часів Першої світової війни та перших повоєнних років (документи уряду УНР у Тарнові 1920–1921 рр., папери О.Луцького й О.Ковалевського, матеріали, дотичні українського війська). Це нумеровані аркуші, систематизовані за видовими ознаками (епістолярій, офіційна документація, мемуари) директором інституту історії Вроцлавського університету українцем за походженням професором Р.Жереликом.

Менша частина з надрукованих листів має колективного адресата – членів партії есерів, котрі на короткий час опинилися в Тарнові й Ченстохові, натомість більша – призначалася «товаришеві Шрамченку». Оскільки у справі відклався також заадресований рукою М.Грушевського конверт зі вказівкою адресата «А.Schramtschenko», упорядник Р.Жерелик ідентифікував його як Олександра Шрамченка. Адресою ж було зазначено тарнівський готель «Бристоль», де тоді розміщувалися члени уряду УНР. М.Грушевський, вочевидь, помилився з написанням ініціала одержувача, адже Олександр Шрамченко у цей час перебував у радянському Києві, працюючи на посаді вченого секретаря Всенародної бібліотеки при УАН, і, зрештою, незабаром помер. Натомість серед есерів, котрі опинилися тоді на галицьких теренах, у тому числі в Тарнові, перебував один із знаних діячів УПСР Леонтій (Левко) Шрамченко. Очевидно, саме йому й адресувалися листи М.Грушевського та наведений у додатку до цієї публікації лист М.Чечеля (див. с.169–171). На користь нашого припущення говорить і те, що у цій самій архівній справі відклалося листування Л.Шрамченка до інших товаришів по УПСР.

Декілька слів скажемо про адресата, малознаного не лише для широкого загалу, але й дослідників Української революції. Леонтій Дмитрович Шрамченко (1877–1954 рр.) походив із козацької старшинської родини, що оселилася на Чернігівщині. Закінчивши курс класичної гімназії у Чернігові, він навчався в Московському університеті, утім мав труднощі з його закінченням, адже перед випуском був заарештований за організацію чернігівського земляцтва й висланий на деякий час додому під нагляд поліції. Йому все ж удалося доучитися на юридичному факультеті, обравши спеціалізацією статистику. Вступивши до Чернігівського земства завідувачем статистичного відділу, він одразу відзначився своїми знаннями та працями й 1909 р. був запрошений до канцелярії Кавказького намісництва на посаду особистого секретаря вповноваженого міністерства внутрішніх справ і майбутнього міністра В.Джунковського, який зосередився на остаточній ліквідації кріпацтва на Кавказі. У роки війни Л.Шрамченко організував та очолив українську громаду в Тифлісі.

У 1918 р. він виїхав до Києва, де був призначений заступником міністра народного господарства (уряд Б.Мартоса), а пізніше, у Кам'янці, державним секретарем (уряд І.Мазепи). Разом із владою УНР вирушив в еміграцію до Тарнова. Згодом був обраний доцентом Української господарської академії в Подебрадах, очолював Український соціологічний інститут (1935–1940 рр.) та був професором і деканом Українського вільного університету у Празі (1937–1945 рр.). Із цими установами він перенісся до Регенсбурга, де працював як професор. На схилі віку разом із дружиною опинився у Швейцарії, де помер і був похований недалеко від Женеви².

Насамкінець відзначимо, що цією публікацією хочемо також привернути увагу колег до інших грушевськознавчих колекцій, котрі знаходяться в архівосховищах Польщі. Так, на сьогодні відомо про листи М.Грушевського у краківських і варшавських зібраннях³. Опрацювання й публікація цих поки що малознаних джерел наближає до створення зведеної бази даних про архівну грушевськіану.

При археографічному опрацюванні листів максимально збережено особливості авторського написання. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не обумовлюються. Уживання розділових знаків, написання слів разом, окремо, через дефіс приведено у відповідність із сучасними нормами. Назви творів, періодичних видань і видавництв автор писав у лапках і без них – у публікації подаємо скрізь у лапках. Авторські дати й місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі, натомість визначені впорядниками дати подано ліворуч у квадратних дужках із відповідним коментарем. Слова, правильність прочитання яких викликає сумнів, узято в кутові дужки.

REFERENCES

1. Svarnyk, H. (Comps.). (2005). *Arkhivni ta rukopysni zbirky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Natsionalnii bibliotetsi u Varshavi: katalog*. Varshava; Lviv; Niu-York: Ukrainyskyi arkhiv, Naukove tovarystvo im. Shevchenka. [in Ukrainian].
2. Yeremiiv, M. (1954). Pomer prof. Leonid Dmytrovych Shramchenko. *Svoboda – Freedom, Issue 132 (13 July)*, 3. [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2004). Lysty Mykhaila Hrushevskoho u krakivskykh arkhivakh. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, VIII, 511–514. [in Ukrainian].
4. Adamski, Ł. (2011). *Nacjonalista postępowy: Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [in Polish].

² Єремійв М. Помер проф. Леонід Дмитрович Шрамченко // Свобода (Джерсі-Сіті, Нью-Йорк). – 1954. – Ч.132 (13 липня). – С.3.

³ Див. докл.: Тельвак В. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С.511–514; Adamski Ł. Nacjonalista postępowy: Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa, 2011. – S.26–27.

ВІТАЛІЙ ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), telvak1@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

VITALII TELVAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines,
I.Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), telvak1@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ВІКТОРІЯ ТЕЛЬВАК

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), viktoriateltvak75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

VIKTORIJA TELVAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of World History and Special Historical Disciplines,
I.Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), viktoriateltvak75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

№1

[Відень, початок січня 1921 р.]⁴

Високоповажаному т. Шрамченку.

З Новим роком, Високоповажний Товаришу! Кориستاю з okazji, щоб прислати Вам кілька сих слів. Після Вашого листу з серпня не мали від Вас ніяких вістей. Тепер чутки, котрі розпускаються про участь с[оціал]-р[еволюціонерів] в «перед»парляменті⁵, змушують нас особливо Вас просити поінформувати нас про Вашу діяльність і лінію поведіння – найкраще, аби хтось приїхав. Розумієте самі, як важно зберігти партію в сей момент від розсіпки в такий критичний момент.

Щиро Вас вітаю!

М.Грушевський [підпис]

*Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – Dział rękopisów. – Akc.22/53/12
(Листи М.Грушевського до О.Шрамченка і товаришів з УПСР у справі розколу партії).
Ненумеровані аркуші. Оригінал, автограф, рукопис*

⁴ Приблизну дату та місце написання листа встановлено за змістом цього й наступних листів.

⁵ Мається на увазі Рада Республіки – вищий законодавчий орган влади УНР, що діяла в Тарнові (Польща).

№2

Відень. 5.ІІ.1921 [р.]

Довірочно, тільки для партійних товаришів!!
Дорогі Товариші!

Користуючися з подорожі товариша, пересилаю Вам⁶ копію нашого останнього листу до Ц.К.¹, а при тім вважаю потрібним додати кілька слів до тих матеріалів, які везе з собою товариш.

В нинішніх тяжких обставинах вважаємо дуже важним зберігти цілою і несплямованою нашу партію, аби в потрібний час трудові укр[аїнські] маси не зістались без провідників, до котрих могли б поставитися з повним довірем. На торішніх конференціях⁷ ми прийшли до гадки про необхідність відмежуватись від ріжних непевних, занадто опортуністичних і нашу соціалістичну фізіономію компромітуючих елементів; хоч як міні особисто було прикре відмежування від декотрих людей, з котрими у мене були давні приятні відносини, об'єктивн[о] беручи, я не міг не згодитися з правильністю сеї позиції. В результаті зложилась група т. зв. «настоящих с[оціалістів]-[революціоне]рів» (М.Залізник⁸, М.Ковалевський⁹, Плевако¹⁰ і Базяк¹¹ з «примикающими» – есерів більше в сій групі невідомо). Чую, що сей факт на Вас ніби зробив прикре вражінне. Розуміється, що люде деморалізуються і правують, се прикро, але як в Винниці партія відмежувалась від Швеця¹², Шимоновича¹³, С.Бачинського¹⁴, і з сього вийшла «селянсько-соціалістична партія», так очевидно й далі вона, коли не схоче загубити свою соціалістичну і революційну фізіономію, – буде нераз змушена відмежовуватись від

⁶ Ідеться про Центральний комітет УПСР, члени якого перебували в опанованій більшовиками Україні.

⁷ І (14–19 лютого 1920 р., Прага), ІІ (24–26 квітня 1920 р., Прага), ІІІ (22–24 травня 1920 р., Прага) конференції УПСР за кордоном.

⁸ Микола Кіндратович Залізник (1888–1950 рр.) – політичний і громадський діяч, публіцист, дипломат. Доктор філософії. Організатор студентських громад у Києві та Львові. Вихованець львівської історичної школи М.Грушевського. Один із засновників Спілки визволення України (1914 р.), очолював Закордонний комітет українських соціалістів-революціонерів. Постановою ІІІ конференції УПСР виключений із партії есерів.

⁹ Микола Миколайович Ковалевський (1892–1957 рр.) – політичний діяч, кооператор і публіцист, поет, міністр земельних справ УНР. У 1914 р. ввійшов до Київського комітету УПСР, співавтор проекту партійної програми. Діяльний учасник установчого з'їзду УПСР 17–18 (4–5) квітня 1917 р., із липня – голова партії. Від 1920 р. в еміграції. Спершу жив у Відні, очолював Організаційний комітет українських соціалістів-революціонерів за кордоном.

¹⁰ Петро Антонович Плевако (1888–1986 рр.) – громадський, політичний і церковний діяч, член Центральної Ради, ЦК УПСР.

¹¹ Ісаак Григорович Базяк (1887–1967 рр.) – громадсько-політичний діяч. У 1917 р. вступив до УПСР. Член Центральної Ради від цієї партії, член ЦК УПСР.

¹² Федір Петрович Швець (1882–1940 рр.) – геолог, громадський і політичний діяч. Професор Київського університету. Член ЦК Селянської спілки та УПСР. У 1918–1919 рр. у складі Директорії УНР. Від 1920 р. в еміграції, у Празі (професор Українського вільного університету та Українського педагогічного інституту ім. М.Драгоманова).

¹³ Іоаникій Іванович Шимонович (1885 – не раніше 1938 рр.) – економіст і статистик. Від 1917 р. есер, член ЦК УПСР.

¹⁴ Сергій Васильович Бачинський (1887–1941 рр.) – педагог, публіцист, громадсько-політичний діяч.

елементів, для неї не підхожих. В такі серйозні моменти партія мусить очиститись, коли не хоче морально загинути.

Прикрійше було розходження¹⁵, котре зазначилось у нас з т. Шаповалом¹⁶ і тов. (празької групи) після повороту з України Винниченка¹⁷, який різко змінив своє відношення до Сов[ітської] Росії й більшовицької влади на Україні й захотів втягнути й с[оціалістів]-[революціонерів] в орбіту своєї нової противбільшовицької акції. Делегація¹⁸ і віденська група¹⁹ не хотіли зв'язуватись з сим новим курсом «Нової доби»²⁰, як з огляду на попередній досвід, так і по більш принципіальним міркуванням. З статей тт. Чечеля²¹ і Шрага²² Ви знаєте, що якраз від т. Винниченка вийшла ініціатива розриву бльоку²³ – після того, як б[увші] боротьбисти устами Любченка²⁴ негативно поставились до нього і заявили, що УПСР повинна скінчити своє існування: віденська група запропонувала нам піти слідами боротьбистів, і коли ми не згодилися, блок розірвано – що поставило нас в доволі таки неприємне становище! Ставити себе під можливість повторення таких інцидентів ми

¹⁵ М. Грушевський пише про ідейний конфлікт під час проведення IV конференції УПСР (21–23 січня 1921 р.), що відбувся між очолюваною ним Закордонною делегацією та празькою групою М. Шаповала. Із цього часу бере початок критичне ставлення есерів празької групи до М. Грушевського та його прибічників.

¹⁶ Микита Юхимович Шаповал (1882–1932 рр.) – політичний, громадський діяч, публіцист, соціолог, поет, за фахом лісник. Член Центральної Ради. Один з організаторів і лідерів УПСР, член її ЦК. В еміграції у жовтні 1920 р. створив та очолив празьку групу УПСР, до складу якої ввійшли 10 осіб. Ця група організаційно об'єднала українських есерів Волині, Буковини, Галичини, що на той час входили до складу суміжних держав. Центром стала Чехословаччина, де зосереджувалася значна частина української еміграції.

¹⁷ Володимир Кирилович Винниченко (1880[1]–1951 рр.) – політичний та громадський діяч, прозаїк, драматург і художник.

¹⁸ Сформована у червні 1919 р. в Парижі Закордонна делегація УПСР на чолі з М. Грушевським. Поступово її члени перейшли на радянські позиції й шукали шляхів повернення в УСРР.

¹⁹ Тут ідеться про групу членів ЗД УПСР, котрі перебували у Відні.

²⁰ Сформована серед українських соціал-демократів у Відні під проводом колишнього голови Директорії УНР В. Винниченка комуністична група «Нова доба».

²¹ Микола Флорович Чечель (1891–1937 рр.) – член ЦК УПСР, член і секретар Центральної Ради, співробітник М. Грушевського. У 1920–1924 рр. в еміграції, у Відні. У 1924 р. повернувся в УСРР.

²² Микола Ілліч Шраг (1894–1970 рр.) – економіст і громадсько-політичний діяч. Заступник голови Центральної Ради (1917–1918 рр.). Доктор економічних наук (1967 р.), теоретик розміщення продуктивних сил і промислових комплексів. Діяльний член українського соціал-революційного руху. У 1917 р. обраний до складу ЦК УПСР. Після IV з'їзду партії та її розколу належав до прихильників позиції М. Грушевського, був одним з організаторів і діяльним членом Закордонної делегації УПСР, співредактором журналу «Борітеся – поборете!».

²³ Ідеться про створений 25 лютого 1920 р. Радянсько-революційний блок, фундаторами якого були Закордонна група УКП і Закордонна делегація УПСР.

²⁴ Панас Петрович Любченко (1897–1937 рр.) – радянський партійний та державний діяч. Із 1917 р. член УПСР. Упродовж березня 1917 – березня 1918 рр. – член виконавчого комітету Київської ради робітничих і солдатських депутатів. Входив до складу Центральної Ради. В УПСР був одним із лідерів лівої фракції, яка виступала за встановлення радянської влади в Україні та співпрацю з російськими більшовиками. Після розколу УПСР із березня 1919 р. належав до новоствореної Української партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів), яка з серпня 1919 р. називалася Українська комуністична партія (боротьбистів), входив до складу керівних партійних органів. У березні 1920 р., як і переважна більшість провідних членів УКП (боротьбистів) разом із О. Шумським, Г. Гриньком та іншими, увійшов до складу Комуністичної партії (більшовиків) України.

не вважали корисним. Се одно. Друге – психологію «Нової Доби» в її новім курсі ми вважали психологією повстанською (товариші, які слухали доклад т. Винниченка в Празі винесли таке вражінне, що Винниченко на сім розійшовсь і з УКП на Україні, що ті ставили собі завдання організаційні і відкидали повстання, а він з такою тактикою не погоджувавсь), а ми з Ц.К. відкидали повстання. Ми вважали, що антибольшевицька акція в стилю Винниченка і «Н[ової] Доби» ввела б нас автоматично в ряди контрреволюційного європейського фронту, а ми не вважали се для себе і своїх товаришів на Україні бажаним. Ми старались се вяснити празьким тов[аришам] на конференції²⁵, але вони видимо стоять під вражіннями емоцій тов. Винниченка – його докладу, котрий він робив празькій групі в падолисті²⁶. Вони не голосували за пункт резолюцій (4), де відкидається оружна боротьба против нинішньої большевицької влади на Україні, і я маю таке вражінне, що в «консолід[ацію] укр[аїнських] революційних сил» вкладається не висловлений ясно, але відмінний від нашої лінії зміст: від конференції взагалі лишилось вражінне недоговоренности, не вважаючи на всі мої заклики до товариської щирости. Будемо сподіватись, що з часом емоції ослабнуть і прінципи візьмуть гору над ними та вирівняють се розходженне.

Ще розуміється прикріше було, коли ми відчули ріжницю між позицією нашою і Вашою. Питанне про входженне до «Ради Республіки»²⁷ послужило показчиком. Товариші перекажуть Вам очевидно ті мотиви, по котрим ми (і навіть с[оціал]-д[емократи] так само!) не вважаем можливим брати участь ні в раді віденській²⁸, ні в раді тарнавській²⁹. Се питанне можливости єдиного національного фронту. Я не відкидаю національного фронту з рівненієм на соціалістичну революцію, під проводом соціалістичних радянських партій, – але в теперішніх обставинах я не бачу можливости такого фронту, в нинішніх об'єктивних даних національний фронт буде неминучо рівнятись на контрреволюцію, по волі чи по неволі опиниться в рядах світового контрреволюційного наступу. Ізолювати українську революцію з світового поділу сил зараз неможливо, се утопія, ніякі хитромудрі наші домашні маневри тут нічого не допоможуть: революція або контрреволюція, треба ясно поставити собі ділему і рахуватись з тим, що «середні дороги» тепер здебільшого ведуть направо. Розумію, що Вам, які на собі дізнали всіх прикрих

²⁵ М.Грушевський пише про IV конференцію УПСР у Празі (21–23 січня 1921 р.).

²⁶ В.Винниченко доповідав про результати своєї поїздки в Росію й Україну впродовж травня – вересня 1920 р.

²⁷ Раду Республіки було створено на підставі закону «Про Раду Республіки УНР» від 9 січня 1921 р. Урочисте відкриття відбулося 3 лютого 1921 р. Від участі в роботі Ради Республіки відмовились Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська народна партія. Головою Ради Республіки було обрано І.Фещенка-Чопівського. У кінці березня 1921 р. Рада Республіки видала «Універсал до українського народу». Припинила своє існування 5 серпня 1921 р.

²⁸ Ідеться про Всеукраїнську Національну Раду (голова С.Шелухін), яка впродовж січня – березня 1921 р. працювала у Відні. Об'єднала провідні галицькі (народно-трудова, радикальну) та наддніпрянські (народно-республіканська, соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів) партії й намагалася виробити спільну політичну платформу – розв'язання українського питання, урахуовуючи інтереси УНР і ЗУНР.

²⁹ Рада Республіки або передпарламент УНР у Тарнові.

сторін нинішнього більшовицького режиму, прикро стає від гадки, що ми можемо в якійсь мірі підтримувати сей режим. Але треба рахуватись і з тим, що III Інтернаціонал фактично стає провідником світового революційного руху, а російський комунізм при всіх його негативних сторонах таки сповняє роллю його рухового фактора, і боротьба против нього автоматично вводить його противників в ряди контрреволюції.

Розуміється, се не може нам заплющувати очі на його негативні сторони – напр. в російській політиці на Україні. Наше відношення до нього негативне і ми не укривали його ні в наших прилюдних виступах, ні в зносінах з совітськими представниками. Сі зносини, поза чисто технічними питаннями (як справа повороту на Україну наших товаришів, зносин з нашим Ц.К.), власне й мали сю мету – вияснити грубі помилки більшовицької політики на Україні і необхідність її ґрунтовної зміни в інтересах світової революції. Коли різні наші противники закидають делегації «москвофільство» і орієнтацію на совітські представництва, то се не більше як полемічні випадки негарного тону. Ніякої «тайної діпломатії» делегація не вела і не веде (я свої розмови, які мав з совітськими представниками – а мав їх колеґіально, а не єдинолично – публікував в американських часописях укр[аїнських] і взагалі в переговорах не було і нема чого-небудь такого, що не могло б бути повністю опубліковано). Ніяких зобов'язань делегація перед ними не приймала і нічим себе з ними не зв'язала: хто робив би якісь підозріння в такому дусу, можете його з спокійною совістю назвати брехуном і подлецом. Але з другого боку, з того часу, як наша партія стала твердо на соціалістично-революційний ґрунт і ми прийняли її представництво за кордоном не для яких-небудь практичних справ, а для представництва її принципів, ми пильнували не зійти з сього принципіального ґрунту і не робити нічого, що могло б кинути підозрінне на соціалістичну чистоту нашої партії. Сього ми хочемо і далі триматись, і я думаю, що Ви не заперечите правильности взятої нами принципіальної лінії.

Посилаючи щирий товариський привіт від себе і від делегації, я прошу прийняти нашу подяку за те, що Ви прислали товаришів для зв'язку. На конференції делегація висловила побажання прийняте і конференцією, щоб від Ваших організацій був при делегації представник, на правах члена делегації. Оскільки б Ви могли се здійснити і знайшли на се кошти (бо делегаційні засоби дуже малі, на жаль!), то се було б дуже бажано і корисно. В кожнім разі просимо тримати з нами як тісніший і постійніший зв'язок.

Ваш М.Грушевський [підпис].

¹ Виробленого зак[ордонною] делегацією спільно з членами віденської групи.

Ibid. Ориґінал, автограф, машинопис із рукописними вставками та правками М.Грушевського

№3

[Відень]³⁰. 11.ІІ.[1]921 [р.]

Дорогий Товаришу!

Тільки що одержав я Вашого листа, переданого через Байлова³¹. Тому що я завтра вдосвіта виїжа[ю] і у мене дуже мало часу, я прошу т. Чечеля написати Вам ширше з тим же д. Б[айловим]. Коли тільки у Вас є бажання держати з нами тіснійший зв'язок, ми будемо дуже раді, досі – правду сказати – ми такого бажання не бачили – не у Вас особисто, а взагалі у тт. на польск[ій] окупації.

Найкраще, коли передаючи до нас листа з людьми, які повертатимуться, Ви їм наказуватимете взяти відповідь. З нас звичайно щодня хтось буває о 12 год. в кафе Неггеноф, і там можна і дати, і взяти. Бо у нас зв'язків з посольством і офіц[ійними] кругами нема.

Отже найпильніше. Коли Ви ще не відіслали Вашого листа до Організ[аційного] комітета³², то по моїй гадці треба Вам відповісти трохи инакше. Се ж група виключених з партії б[увших] членів (зв'язались вони вже згодом після виключення), котра ігнорує і Ц.К., і делегацію, і партійну організацію. Тим часом Ви – хоч в мягких виразах се все їм виясняйте – формально трактуєте їх як партійну групу, накликаєте до єднання, признаєте якісь помилки делегації і немов стаєте між ними і нею. Вибачте, за різке слово, але такий документ був би документом партійного розложення. Про иньше напише т. Чечель, і я Вам написав в великому листі, якого везе т. Ржепецький³³. Я тільки щиро витаю Ваше бажання тіснійшого порозуміння. Ви не раз згадуєте про «помилки» делегації, поясніть, що Ви розумієте під ними. Ми знаємо розходження в поглядах, їх трудно оминати в сих обставинах. Але треба старатись, щоб вони не розложили здорового ядра партії. А намул нехай пливе.

Дуже раді, що Вас не було в «Раді Республіки».

Всім Товаришам, які мене пам'ятають, щирий привіт і поклін.

Ваш щирий М.Грушевський [підпис].

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

³⁰ Місце написання листа встановлене за змістом.

³¹ Можливо, ідеться про Василя Байлова – чоловіка знаної української піаністки Меланії Байлової. За її свідченнями, на початку 1920-х рр. В.Байлов студював економіку у Відні, де вони й познайомилися та одружилися. Він був родом зі Східної України. Після економічних студій у столиці Австрії поїхав із дружиною до Львова, де працював у «Маслосоюзі». У подружжя народилася донька Ада. На початку 1930-х рр. В.Байлов вирушив в УРСР, де слід його загубився.

³² Ідеться про створений у Відні восени 1920 р. Організаційний комітет українських соціалістів-революціонерів за кордоном на чолі з М.Ковалевським, М.Залізнякам і П.Плеваком.

³³ Борис Павлович Ржепецький (1895–1976 рр.) – громадський і політичний діяч, економіст. Після Лютневої революції 1917 р. – заступник губернского комісара Волинської губернії, член УПСР. Упродовж жовтня 1919 – квітня 1920 рр. – політичний радник надзвичайної дипломатичної місії УНР А.Лівичького до Варшави. Після підписання Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921 р. залишився у Варшаві.

№4

[Відень]³⁴. 11.ІІ.[1]921 [р.].

Дорогий Товаришу!

В доповнення до листа, якого взяв т. Ржепецький, я ще хоч[у] додати кілька слів. Брак зв'язку з Ц.К., непровірені чутки, що долітають то до Вас і до нас, викликають непевність і хитання, а з тим обоюстороннє відчуження, підозріння і обвинувачення. Се дуже тяжко переживати всім, мині зокрема. Я хотів підняти партію в тяжкий момент, рахуючи її дуже важним засобом нашого національного підйому, я робив для сього все можливе, з великим запалом, можу сказати – самовідреченням, і мині гірко бачити той моральний розвал, який іде. З поведіння т. Григорієва³⁵ за сі два тижні на нас повіяло, скажу правду – холодком з «польських теренів». Я вітаю Вашу пропозицію устави тисніший зв'язок – може се знизить отсе середостеніє³⁶, яке з'явилося між нами. Страшенно важно зберігти в се время люте живий партійний осередок неза[че]пленим розкладом.

Щиро Вас вітаю!

М.Грушевський [підпис].

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

№5

22.ІІ.[1]921 [р.], Відень

Конфіденціально

Високоповажані Товариші!

Вернувшись з села³⁷ до Відня, я застав іще парт[ійного] т[овариша] Б[айлова], який сказав, що іде тільки 23.ІІ, і просить у мене особисто листа. Т[ов.] Чечель написав уже Вам від делегації³⁸. Я можу додати кілька слів персонально від себе.

³⁴ Місце написання листа встановлене за змістом.

³⁵ Никифір Якович Григорієв (1883–1953 рр.) – громадський та політичний діяч, публіцист і педагог. Із 1917 р. активний діяч УПСР, член УЦР, один з українізаторів війська, голова ради солдатських депутатів Київського військового округу. У 1918 р. – міністр освіти в уряді В.Голубовича, за гетьманату – член УНС. У 1919 р. – член Трудового конгресу, керівник пресої служби Армії УНР, член ЦК УПСР, виступав проти боротьбистів. У листопаді 1920 р. був змушений емігрувати в Польщу. Остаточно переконавшись у безперспективності польсько-українських відносин, 1921 р. переїхав до Чехословаччини, де працював професором Празького університету, очолював УПСР.

³⁶ У переносному значенні – перешкода, котра заважає безпосередньому спілкуванню.

³⁷ Селище Феслау на околиці Відня.

³⁸ Цей лист відклався в тій самій архівній справі, що й листи М.Грушевського та інші матеріали українських есерів, котрі опинилися на польських теренах. З огляду на важливість наведеної в листі М.Чечеля інформації для розуміння змісту листів М.Грушевського, уміщуємо його у додатку до цієї публікації (див. с.169–171).

Ми властиво тепер ждемо відомостей від Вас про становище, яке зайняли Ви, одержавши інформації тт. Григорьєва і Ржепєцького, матеріали і конференції, і т. и. Ваша позиція мусить бути поставлена ясно: берете Ви участь в Раді Республіки чи ні, солідаризуетесь з позицією, виробленою закордонними конференціями, чи займаєте відмінну і яку, бо в зв'язку з неясними Вашими відносинами до Ради Р[еспубліки], з побутом Ваших делегатів в Празі й Відні і тими кроками, котрі вони робили тут, очевидно придержуючись даних Вами інструкцій. От сими днями, в однім часі і з зносінами Вашими з виключеними з партії, наростають не тільки чутки, а й факти, які, скажу отверто, грозять повним розколом. Виключені заявляють, що Ви, тарнівці, і емісар Ц.К. т. Григорієв з Вами разом не признаєте їх за бувших, а за настоящих у[країнських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], не тільки в розмовах, а і в пресі вже починаються балачки, що мовляв з відомостей привезених Григорієвим виходить, що Ц.К. не поділяє нашої позиції, і Ви також. В редакції «Н[ової] Доби»³⁹ нашим товаришам сказано, що в найблизшій № має бути стаття Винниченка про те, що з відомостей, поданих йому Григорієвим, виходить, що наша позиція фальшива, і додано, що т. Григорієв і тт. стоять на позиції «Н[ової] Доби», а не нашій і т. д. Т[ов.] Григорієв дуже мало інформував нас про свої розмови і зносини, навіть про його подоріж до Винниченка ми довідалися випадком, не від нього. Ніхто з нас не має ніяких підстав бачити в тім якусь персональну тактику т. Григ[орієва], всіми розглядається вона як лінія Ваша і почасти Ц.К., і публіка все кріпше починає відділяти нас як «лівих с.-р.» від Вас і М.Ковалевського і К^о. От сими днями, в оден час, появилось посланіє, прислане Вами через тт. Гр[игорієва] і Ржеп[ецького] для надрукування в «Борітєся»⁴⁰, в віденській «Волі»⁴¹, і в празькій «Волі Росії»⁴², в «Волі» цілком, в «Волі Р[осії]» в виїмках в статті

³⁹ «Нова доба» – політичний, економічний і науковий тижневик, орган Закордонної групи Української комуністичної партії. Виходив у Відні з лютого 1920 по жовтень 1921 рр. Редактори В.Винниченко та В.Левинський. Стояв на позиціях, близьких до більшовицьких, виступав за створення радянської системи управління державою тільки внутрішніми силами української революції. Кінцевою метою, за поглядами авторів часопису, уважалася самостійна УСРР.

⁴⁰ Ідеться про журнал «Борітєся – поборетє!» – неперіодичний орган Закордонної делегації УПСР. Видавався у Відні в 1920–1922 рр. за редакцією комітету у складі М.Грушевського, М.Шрага, М.Чечеля, М.Шаповала, П.Христюка. У журналі друкувалися резолюції I–IV конференцій УПСР за кордоном, витяги з протоколів засідань, циркуляри та резолюції ЗД УПСР, постанови ЦК УПСР. Також публікувалися статті провідників ЗД УПСР про партійні завдання, політику КП(б)У та ставлення до неї УПСР тощо.

⁴¹ «Воля» – тижневик суспільно-політичного й культурного життя. Виходив у Відні з червня 1919 до листопада 1921 рр. Головний редактор В.Піснячевський, секретар журналу Ф.Слісаренко, відповідальний редактор Л.Шопак. Над журналом працювали І.Кедрин та М.Сремів. Видання розвивало думку про об'єднання наддніпрянського й західноукраїнського урядів заради збереження державності, виступало проти «радянськості».

⁴² «Воля Росії» – одне з найбільших післяреволюційних емігрантських видань, виходило у Празі, потім у Парижі. Щотижнева газета (1920–1922 рр.), тижневик (1922–1924 рр.), щомісячний суспільно-політичний і літературний журнал (1924–1932 рр.). До редакції входили В.Зензинов, В.Лебедев, М.Слонім, В.Сухомлин, Є.Стаменський, брав участь О.Керенський. Платформа есерівська. Із часописом співпрацювали В.Чернов, а також західні соціалісти Е.Бернштайн, Р.Брайтшайд, Е.Вандервельде, Р.Гільфердинг, К.Каутський та ін. Приділялася велика увага соціальним і політичним проблемам, велася полеміка щодо ставлення до більшовиків, радянської Росії. Видання дотримувалось, певною мірою, змінювківської позиції: за цілковитої незгоди з марксизмом члени редакційної колегії та найближчі співробітники журналу вважали неможливим збройну боротьбу з більшовицьким режимом.

В.Сухомлина⁴³ (№133, з 19.II) «Большевики на Украине», з ссилкою на «чрезвычайно любопытный доклад одной из организаций партии с.-р., только что полученный из Украины»). Т[ов.] Чечелю се посланіе було віддане т. Григорієвим в Відні, після 1.II, і тов. Чечель нікому його не давав. Відки дістали його «Воля» і наш тяжкий ворог В.Сухомлин? Ми ма[ли] його надрукувати, згідно з Вашим бажанням, в «Б[орітеся]», але тепер, як бачите, ми опинились в глупому положенню; як тепер його нам друкувати? Мало того, документ, який мав бути оголошений нами, як свій, партійний, тепер обертається в акт осудження нашої політики нашими товаришами, до котрого ми мусимо зазначати свою позицію?!

Я пишу Вам по-товариськи, довірочно, і не утаю, що на вчорашнім зібранню делегації з віденськими товаришами подані до відома отсі факти викликали доволі при<гнічений> настрої. Спеціально просять Вас з свого боку постаратись вяснити, як попало Ваше посланіе в сі руки. Про иньше відкладає до дальшого листу. Бажано, щоб Ви як скорше поінформували нас про Вашу позицію, коли не буде скоро оказії, то почтою. Товарисько витаю Вас!

Ваш М.Грушевський [підпис]
Адреса т. Чечеля

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

№6

Wien XIX Hofreile 27 bei Tschetschel

5.VI.1921 [р.]

Довірочно

Високоповажані Товариші!

В листі т. Н.Я.Григоріва, присланім ним з Праги до секретаря Зак[ордонної] делегації з дня 13.V, написано між іншим таке: «Неприємне вражіння на членів партії в Ченстохові зробила звістка, передана через одного студента в Празі (члена партії), що проф. Грушевський, як вони кажуть, розсилає допомогу студентам взагалі в Празі, а студенти-члени партії в Ченстохові перебувають в надзвичайно кепських умовах. Розуміється, що проф. Грушевський має право розпоряджатися своїми грішми як хоче, але це зробило неприємне вражіння. Навпаки, передані мною 500 чеськ[их] корон, даних Жук[овському]⁴⁴ для допомоги парт[ійним] товаришам, свідчили, що товариші бажують допомогти оден одному».

⁴³ Василь Васильович Сухомлин (1885–1963 рр.) – російський і французький письменник, перекладач. Есер, делегат Усеросійських установчих зборів.

⁴⁴ Олександр Тимофійович Жуковський (1884 – ? рр.) – громадсько-політичний та військовий діяч, полковник Армії УНР. Військовий міністр УНР. Член УПСР (центральна течія), один із провідників партії. Від березня 1919 р. посол і військовий аташе УНР у Чехословаччині та голова всіх посольств УНР за кордоном. У 1920 р. репрезентував УПСР на конгресі Бернського Інтернаціоналу у Женеві. У серпні 1921 р. вів переговори з урядом УСРР про повернення віденської групи УПСР до радянської України.

Я дуже жалую, що товариші, які пробувають в Польщі й Галичині, не звернулись до мене безпосередно відразу, коли бажали дістати запомогу з тих грошей, про які їм привіз звістку празький товариш. На свої листи, розіслані на різні адреси до товаришів в Польщі й Галичині в січні – лютім, я взагалі здебільшого не дістав ніяких відповідей, приходили чисто офіційальні листи до секретаріату Зак[ордонної] делегації, але в них про се не було нічого. Тим часом я дійсно дістав, в березні й квітні, кілька жертв⁴⁵ від укр[аїнських] організацій в Америці з прошенням ужити їх в допомогу землякам за кордоном. Переважно вони призначались для точно вказаних категорій галицьких біженців в Чехо-Словащині (гуцулів, жертв польського терору в Галичині, інтернованих вояків і т. ин.), і згідно з сими вказівками я сі жертви й розподілював між організаціями, які ними опікуються. Але останніми днями я дістав додаткові роз'яснення, котрі дають міні дещо більшу свободу в розпорядженню останками сих сум.

Не можу і далі, розуміється, обертати їх на підмогу партійних товаришів яко таких: се і для партії було б ненаручно (віденські товариші, котрих я з самого початку запитав, чи не схотіли б вони зайнятись сею запомоговою акцією, правильно стали на тім, що партійні організації в се мішати не годиться), і на американських жертводавців (взагалі дуже неприхильно настроєних до партійности) се зробило б дуже недобре вражінне. Так само з огляду на їх настрої (се ж емігранти з Галичини!) треба бути обережними, щоб не вийшло на якусь підтримку ненависної їм своїм зв'язком з Польщею Петлюрівщини. В першу голову поміч мусіла б даватись жінкам і дітям, далі – учащійся молодіжі і людям, не служивим в установах УНР в момент виходу до Галичини і під час побуту в Галичині й Польщі. Товариші наші могли б скористати з помочи таких запомогових організацій оскільки підходять під сі останні категорії.

Міркуючи по теперішньому курсу, я міг би з тих остатків, які у мене єсть, післати на сю мету тисяч шістдесят поль[ських] марок, а може й більше – коли тим часом ще щось наспіє з Америки. Щоб се зробити, я мушу одержати установчий протокол кожної такої запомогової організації, з означенням її мети і з підписами людей, серед котрих принаймні два чоловіки під кожним протоколом мусіли бути міні добре відомі – щоб я міг заявити, що тих людей добре знаю і їх певен. При протоколі лист, в котрім би заявлялось бажанне дістати запомогу і пояснялось, скільки тих людей, котрим потрібна запомога, де вони, якого стану і в яким становищі. Все се міні потрібно для пізнішого справоздання американським організаціям. Вони до мене звернулись, зневірившись у різних запомогових комітетах, і я не хотів би, щоб вони попеклись і на міні.

Вважаю кращим, щоб такі протоколи прийшли від кількох організацій, з кількох місць – напр. Тернополя, Львова, Ланцута, Тарнова, Ченстохови, і вказано було, на яку адресу, через який банк посилати куди гроші. Краще, щоб не концентровано все в однім місті і в однім комітеті. Тому й пишу до Вас

⁴⁵ Тобто пожертв.

циркулярно. Міг би післати й потроху книг, бо посилаю з тих американських жертв, тільки не знаю, як посилати, щоб не пропали.

З товариським привітом і побажанням всього добра.

Адрес мій до кінця червня:

Ostereich, Vöslau, Villa Reim.

Постійний адрес віденський вгорі.

М.Грушевський [підпис].

Ibid. Оригінал, автограф, машинопис із рукописними вставками і правками М.Грушевського

№7

Високоповажний Товаришу!

Не маючи адрес наших товаришів по иньших місцях, прошу Вас і т. Паливоду⁴⁶, кожному одночасно посилаю теж кілька копій, розіслати се мое письмо по групам.

З товариським привітом.

М.Грушевський [підпис].

Vöslau, 7.VI.[1]921 [р.]

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

Лист М.Чечеля до Л.Шрамченка

11 лютого 1921 року, м. Відень

Дорогий Товаришу!

І. Ваші листи, власне – Ваш лист до Мих[айла] Сергієвича, а при нім копія проекту листа до т. з. «настоящих есерів» – Залізняка & С^о, як також лист від т. Остаповича одержано Мих[айлом] Серг[ійовичем], і ми всі його перечитали.

Насправді Мих[айло] Сергієвич завтра вранці виїздить на деякий час до своєї сем'ї з Відня, то обмежується коротким листом, якого я до цього додаю, а відповідь ширшу пишу оце я.

Дві справи порушено Вами в листі: входження до Ради Республіки і справа Залізняка & С^о. Першу можна вважати вичерпаною, бо т. Григориїв, що, очевидно, розминувся з листом, перекаже Вам нашу думку в цій справі. Тому я зостановлюся лише на другій.

⁴⁶ Іван Симонович Паливода (1885–1985 рр.) – за періоду УНР міністр пошти й телеграфу, в еміграції – громадський та освітній діяч.

Ми знаходимо, що Вам не слід вступати в будь-яку переписку з «настоящими», тому ми проти посилки Вами до них того листа, якого копію Ви нам посилаете, як також публікації його в пресі. Ваш лист до них (чи публікація) припускає, що ті панове ще й досі є членами партії, що не відповідає фактичному станові речей. Вони виключені з партії ще на III конференції за кордоном в місяці маю 1920 року. Виключення відбулось правно, на підставі п. а) §4 Статуту Партії, по якому загальні збори організації мають право виключати своїх членів з Партії; виключеним дається право апелювати до Ц.К. і до з'їзду; про це виключених було своєчасно повідомлено. Перебуваючи за кордоном, де було засновано зак[ордонну] орг[анізацію] УПСР, про що вони знали, вони автоматично належали до цієї організації (статут Зак[ордонної] Делег[ації] і інструкція їй від Ц.К.) і були нею виключені з партії. Після того лише Ц.К. міг би підняти знов цю справу, коли б вони до нього апелювали. Знаючи про це виключення, Ваші організації мали б прийняти це лише до відома. Між тим Ваша публікація має такий основний тон, по якому Ви вважаєте їх і досі членами партії і навіть закликаєте нас і їх до об'єднання. На наш погляд, це недопустимо і з формального боку, і по суті. Вони почали засновувати свою організацію тільки через кілька місяців після їхнього виключення, а з якою ціллю, про те Ви добре знаєте.

Отже вільно кожному засновувати собі об'єднання, які вгодно; коли ж вони мають нахабство називати свою організацію УПСР, то лише тому, що чують свою безкарність, перебуваючи за кордоном. Коли Ви боїтесь, що їхній вчинок може внести соблазн в ряди членів УПСР, то, на наш погляд, партія тільки виграє від того, коли її ряди покинуть ті (якщо єсть десь вони), що захотять пристати до залізняково-ковальської організації. Тут, за Карпатами, такої небезпеки нема, бо всі Українці, що тут єсть, чудесно знають ціну тої організації, і ніхто не змішує їх з УПСР. Так само закордонні соціалісти належно орієнтуються по самій фігурі лідера – Залізняка, якого тут добре знають (краще за нас з Вами!) і соціалісти, і несоціалісти. Тому ми вважали вистарчаючим обмежитись своєчасною публікацією про їхнє виключення з УПСР і заявою в пресі, що ті, хто під іменем УПСР бере участь в віденській всеукр[аїнській] націон[альній] раді, нічого спільного з партією не має.

В Вашій публікації єсть ще одне місце, яке спонукає нас висловитись проти неї і її опублікування: це – там, де Ви говорите про помилки Зак[ордонної] Делегації. Те, що ми проти цього, не означає, розуміється, що ми вважаємо себе за непомільних пап, як також не означає того, що ми проти критики нашої діяльності. Одначе така публікація, в такім дусі, це млин на воду⁴⁷ залізняківців; ефект – прямо протилежний цілі, з якою Ви писали цей документ, бо він вносить не об'єднання, а роз'єднання в ряди партії і підриває авторитет наш як правомочного представника партії за кордоном. Такий документ міг би бути призначений лише для внутрішнього ужитку в партії, на конференціях, наприклад, а в жаднім разі не для зовнішнього. Розуміється, ми проти його публікації, бо він ослабляє дисципліну в партії.

⁴⁷ Так у рукопису.

Така оцінка нашої діяльності з боку Ц.К. позбавила б нас можливості представляти далі Партію, коли ж вона виходить від партійних організацій, які входять, по статуту зак[ордонної] дел[егації], до її компетенції, то це змушує нас просити відкликати свій замір публікувати цей документ.

P.S. Я обіцяв т. Григорієву написати докладець про т. з. 2^{1/2} Інтернаціонал. Тепер я рішив трохи відложити цей доклад і пришлю його Вам після 22.ІІ., після того, як відбудеться в Відні конференція його, на котрій я думаю бути присутнім в характері інформаційнім, дописувача. Тим часом щирий привіт всім. Чи одержали Ви книжки від т. Ржепечького? Як би Вам переслати ще? Пишіть.

Ваш М.Чечель [підпис].

P.P.S. Пришліть нам копію того листа, який Ви одержали від «залізнякавіців».

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – Dział rękopisów. – Акс.22/53/12 (Лист М.Чечеля до [О.Шрамченка] у справі створення Закордонного центру УПСР. 11 лютого 1921 р., Відень). Ненумеровані аркуші. Оригінал, автограф, рукопис

Abstract. *The purpose of the publication is to investigate the peculiarities of M.Hrushevskyi's relations with the members of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party during emigration on the basis of his letters, deposited in the department of manuscripts of the library of the Ossoliński National Institute in Wrocław. **The methodological basis** of the work is an interdisciplinary approach. At the same time, methods of philosophical, general-scientific and specific-historical character are applied as well. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts, the comparative-historical method and the method of critical analysis of documentary material, based on the principles of objectivity and historicism. **The scientific novelty** of the article is that it publishes the letters of M.Hrushevskyi to the members of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party for the first time, previously they were deposited in the department of manuscripts in the library of the Ossoliński National Institute in Wrocław. **Conclusions.** The epistolary covers barely unknown contacts with the Socialists-Revolutioners who were emigrating in Halychyna during the first half of 1921. The immediate reason for the establishment of correspondence was the need to develop a common ground about the policy of the Government of Ukrainian People's Republic, in emigration, in particular about the participation of Socialists-Revolutioners within the Council of Republic. M.Hrushevskyi focused on the problem of the conflict between the USRP Foreign Delegation with Vienna (M.Kovalevskyi) and Prague (M.Shapoval) Party Groups that arose around the discussion of the attitude towards the Bolshevik authorities in Ukraine after the arrest of the members of the Central Committee of the USRP. M.Hrushevskyi insisted on the need for further support from the Kharkiv government to preserve the unity of the "revolutionary front"; stressed on the need to establish cooperation with the Bolsheviks in order to influence their national policy in Ukraine. Along with party problems, the letters raised the issue of providing financial support to Halychyna Ukrainians, as well as to members of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party in emigration. Using his authority in the Ukrainian community in USA, M.Hrushevskyi sent the received donations to the most needy compatriots. At the same time, he tried to protect the funds from abuse, having elaborated a detailed mechanism for the formation of helping committees.*

Keywords: *Hrushevskyi, Shramchenko, Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, Foreign Delegation of the USRP, Prague Group of USRP.*

УДК 94(477)

ОЛЕНА РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

ПОВСЯКДЕННЯ ОСТРОЗЬКИХ У СВІТЛІ РЕЄСТРУ КНЯЗІВСЬКОГО МАЙНА

Подається стисла інформація щодо нового джерела до історії князівського роду Острозьких і, передовсім, гетьмана Великого князівства Литовського Костянтина Івановича Острозького. Документ виявлено у фондах відділу рукописів Бібліотеки ім. Врублевських Литовської академії наук (Вільнюс). Це – інвентар, який фіксує особисте майно Костянтина Острозького й частковий його розподіл між родичами і слугами по смерті князя. Реєстр включає дорогий одяг, головні убори, взуття, прикраси, тканини, хутра, пір'я та віяла, військове спорядження, мечі, шпаги, вогнепальну зброю, панцири, щити, упряж, сідла, килими, срібний і металевий посуд, домашнє начиння, акти за печаткою князя. На особливу увагу заслуговують культурні аспекти закладеної в документі інформації. Зокрема згадано про орган, табулатуру і придворного органіста, святковий маскарад, портретний образ Костянтина Острозького (який, можливо, став іконографічним прототипом відомих нині пізніших зображень). Реєстр унаочнює не тільки соціальний статус і неабиякі фінансові можливості Острозьких, а й полікультурний характер тодішнього суспільства, де співіснували різні етнічні групи та конфесії. Не дивно, що в документі зустрічаємо згадки про «святості» як православної, так і римо-католицької церков. Цінна й генеалогічна інформація, зокрема свідчення того, що дочка Костянтина Острозького Софія не померла в дитинстві, як це традиційно вважалося, а досягла шлюбного віку й була видана заміж. Загалом цей інвентар, що його повна публікація планується найближчим часом в Інституті історії України НАНУ, став суттєвим доповненням до джерельної бази острогів. Він дає унікальну можливість зазирнути у щоденне життя магнатської родини першої половини XVI ст. і заразом позбутися низки помилкових уявлень щодо його особливостей.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, князь Костянтин Острозький, інвентар, повсякдення, острогівани.

У Вільнюсі, у відділі рукописів Бібліотеки ім. Врублевських Литовської академії наук (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka), зберігається дуже цікавий документ, незаслужено обійдений увагою істориків. У путівнику 1903 р. його було охарактеризовано як написаний руською мовою у XVI ст. «перелік речей домашнього скарбу, що залишилися по смерті якогось “пана Костянтина”»¹. Не дивно, що він не викликав інтересу в дослідників. Лише нещодавно на цей реєстр звернула увагу співробітниця бібліотеки Р.Циценене, котра, спираючись на його дані, відзначила в одній зі своїх публікацій наявність принаймні чотирьох книжок у власності великого гетьмана литовського Костянтина Острозького (бл. 1460–1530 рр.). Тим самим вона запропонувала провокативну ідентифікацію «пана Костянтина», хоча й не навела на користь неї жодних аргументів².

Слушність атрибуції Р.Циценене підтвердило наше знайомство зі згаданим документом, що стало можливим завдяки сприянню завідувачки відділу рукописів Е.Кулешене. Це – зшиток грубого паперу розміром в аркуш, котрий, якщо вдатися до лексики самого реєстру, суттєво «надпсавали миши». На щастя, найцікавіші фрагменти пам'ятки ушкоджено найменше, вони легко реконструюються за контекстом. Датування документа шістнадцятим століттям не викликає сумнівів. Пізнішими за часом є нумерація аркушів і нотатка польською мовою стосовно його змісту, зроблена червоним чорнилом орієнтовно в XIX ст. (арк.31 зв.).

Аркуш 2 відкривається назвою документа: «Реєстр списання скарбу, што мне подано на ивентару (sic!), и тым речам росход». Дещо пізніше тим самим почерком, але темнішим атраментом до неї зроблено приписку: «штом колвек давал за росказанем его милости пана»³. Далі під словом «Напервей» міститься перелік коштовного церковного начиння та убрання, що його варто навести повністю:

«Скрина з [речами] церковными, в которой Евангелие, сребром оправленое позлотис[тое с к]аменем.

Крест ср[ебранный в]еликий позлотистый с каменем.

Келих сребра[нный] позлотистый с каменем, миска, ложка, звезда сребраная позлотистая.

Воздухи три одомашки бурнатное з фарботами золотыми.

Кадило сребраное.

Образы два сребром оправленные позлотистые, с каменем, ув одного образу наверху камня нет, ис перлы, и завески при них злоголавовые с перлы.

Панагея сребраная позлотистая с каменем.

¹ Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки. – Вып.4. – Вильна, 1903. – С.10. – №7. Сучасний шифр цього документа: LMAVB. – RS F16-7 (f.2–31v.).

² *Cicėnienė R.* Książka rękopiśmienna w życiu społeczeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV – połowie XVI wieku // *Rocznik Lituanistyczny.* – 2015. – №1. – S.235. У попередній своїй публікації, характеризуючи приватні книжкові зібрання магнатів Великого князівства Литовського, дослідниця тільки побіжно згадала про цей документ (див.: *Циценене Р.* Рукописная книга и ее реценция в Великом княжестве Литовском XIV – середины XVI вв. // *Slavistica Vilnensis:* 2013 (Kalbotyra. – №58(2)). – Vilnius, 2013. – P.73 (прим.14)).

³ Тут і нижче цитати подаємо спрощеною графікою, розкриваючи титла й розшифровуючи скорочення; пунктуацію наближено до норм сучасного правопису.

Косточка с каменем.

Ризы одомашки белое, злотоглавом жолтым обложоны.

Другие ризы одомашки белое на золоте, злотоглавом бурнатым обложоны вколо и на колнеру.

Петрахиль злотоглаву бурнатного, другий петрахиль злотоглаву жолтого.

Поручи злотоглаву бурнатного, а другие злотоглаву жолтого.

Поес один.

Стихар один на дякона одомашки белое, злотоглавом обложено, и улар (орар? – *О.Р.*) один китаики чирвоное.

Запона атласовая рабая.

Камка на престол.

Настилка одомашки чирвоное на золоте.

Запонка другая одомашки чирвоное на золоте.

Книг чотыри: Апостол, Ермолой, Устав, Псалтыр».

Цьому переліку дорогоцінних православних «святостей» суттєво постується вміст іншої скрині – «з речами костелными» (арк.2 зв.). Їх реєстр включає срібний келих із позолоченим блюдом, три орнати, три «образки малеваные» й один «образ» срібний із позолотою та перлами, чотири неназвані книги⁴, «настелку» на олтар, «звончок», два «малых цыновых» кухля, кропильницю і «клещи для робеня оплатков (облаток – *О.Р.*)».

Третю позицію в документі займають чотири скрині та шкатулка «за печатю его милости пана». Там було сховано привілеї, «листь», а також «перль» (арк.2 зв. – 3). До них слід додати згадану на арк.22 зв. «скринку з реистры и з листь», де, можливо, зберігався й сам інвентар.

Найбільшу частину документа становить опис дорогого одягу. Цей великий гардероб виразно характеризує майновий стан його колишнього власника – «его милости пана». При цьому згодом з'ясовується, що йдеться про «небожчика пана троцького», а з фрази про те, що одну з його «дылей»⁵, зроблених з оксамиту, «ей милость пани Костентиновая по смерти пана Костентина [...] розказала дать Гурскому коморнику» (арк.3 зв.), випливає, що покійного звали Костянтином. Імені його вдови документ не називає, однак, окрім неї, спадком розпоряджається інший «пан Костентин». Це, з одного боку, дещо ускладнює розуміння тексту, а з іншого – є підставою для ідентифікації згаданих чоловіків як князя Костянтина Івановича Острозького та його сина Василя, котрий від середини 1540-х рр. волів називати себе Костянтином. Проблематичним виглядає лише титулування першого «паном троцьким», без згадки про його воеводський статус⁶. Але ми маємо справу зі зразком

⁴ Отже Р.Циценене помилилася, обраховуючи цифрою 4 загальну кількість книг у реєстрі. До цих «католицьких» слід додати ті, які зберігалися в першій скрині: Апостол, Ермолой, Типікон, Псалтыр і багато оздоблене Євангеліє.

⁵ Тобто делія – зимовий верхній одяг.

⁶ К.І.Острозький отримав посаду воеводи троцького в 1522 р. і залишався ним до самої смерті (1530 р.). Перед тим він упродовж десяти років був віленським каштеляном, тобто «паном віленським». При цьому обидва призначення суперечили нормам Городельського привілею 1413 р. (такі високі посади могли обіймати тільки католики, тоді як князь був «схизматиком» і всіляко опікувався інтересами православної церкви). У відповідь на протести з боку магнатів Сигізмунд І мусив виправдовуватися заслугами Острозького й потрактовувати свої рішення як виняток.

«домашнього», неформалізованого діловодства й, вочевидь, саме тому вжита в документі термінологія не вповні відповідає офіційній⁷.

Формування реєстру відбувалося у два етапи. Спочатку челядник К.І.Острозького склав опис майна свого господаря, а згодом він же робив у документі нотатки стосовно розподілу речей покійного, керуючись указівками його сина та вдови⁸. Цей «стик», завдяки різному кольору чорнил, особливо помітний на арк. 3, 4 зв., 5, 6 зв., 9, 14 тощо. Ішлося, передовсім, про «утилізацію» одягу небіжчика, чи, радше, тієї його частини, якій ще не знайшли застосування князеві родичі. Деякі речі стали у пригоді Костянтинові-молодшому – наприклад, газука⁹ «гвоздикового» оксамиту на рисячому хутрі (він «тую газуку [...] себе перешил на жупан, а рысми газуку оксамиту зеленого себе казал [подшит]ь»), парчева делія («тую дылею пан Костентин себе перешил и отласом ее подшить казал чирвоным»), чорна оксамитова делія із золотими петлицями, підбита соболями («тую дылею пан Костентин себе переробить казал на дылею») (арк.3).

Решту речей було роздано, головним чином, князевим «служебникам», чий фах подеколи зазначено в реєстрі (зокрема тут фігурують коморник Павелко, кухмістр Дембський, кухар Петро, органіст Станіслав, пивничий Олехно, кравець Рибка, «пекарці» Гришко й Матейко, «трубач» Єсько і «трубачи» Янко). У довжелезному списку осіб, пожалуваних одягом із княжого плеча, лише п'ятеро зветься «панамі». З іншого боку, практично не зустрічаються в ньому й суспільні маргінали¹⁰. Прикро, що не назвав свого імені сам упорядник реєстру, про якого теж не забув Костянтин-молодший (наприклад, віддав йому «жупицу лосю, брушками лисими по пояс подшиту», «дылею оксамитную лихую, волками подшитую» тощо). Нечисленні речі Костянтина-старшого, котрі не знайшли собі господаря, позначено хрестиками на берегах документа.

Картина цілковито змінюється, коли доходить черга до «шат ей милости пани небожчиць» (арк.5 зв. – 6 зв.), в якій безпомилково вгадується перша дружина Костянтина Острозького – Тетяна Гольшанська, мати Іллі. Як відомо, вона пішла з життя в липні 1522 р., і того-таки місяця князь

⁷ Скажімо, Соломерецькі згадуються як із князівським титулом, так і без нього. Так само «пан Брындза» і «пан Григорий Бака» подеколи називаються тільки на ім'я.

⁸ Виняток у цьому сенсі становили дії якогось Махайла, котрий, можливо, був князівським підскарбієм – принаймні на арк.12 згадується шматок чорного оксамиту «за печатю Махайловою». Цей Махайло без будь-чиїх розпоряджень «портки сукна чирвоного влоского [...] по небожчику пану троцькому [...] взяв в Люблине» (арк.3 зв.). Цікаво, що це місто згадується в документі ще раз – коли йдеться про три «жупицы [з] скур лосих з оксамитом чорным», які той-таки «пан троцький» роздав слугам, «едучи до Люблина» (арк.10 зв.). Загалом, скидається на те, що мандрівка в Люблін була останньою у житті старого князя, і в ній його супроводжував підскарбій (до речі, так само, як і в поїзді до Києва в 1525 р., слід котрої закарбувався в печерському пом'янику; див.: *Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн.6. – Отд.3. – Приложение. – С.78–79; щодо датування записів див.: Там же. – С.IX).

⁹ Довгий плащ із рукавами.

¹⁰ Так, «Макару убогому» дісталася від Костянтина чорна «шапка космая» (арк.16 зв.). «На шапку бабе хромой» подарувала його вельможна мати «шалавары табиновые, подшитые брушками лисими» (арк.9).

заходився укладати новий шлюб – з Олександрою Слуцькою, яка невдовзі стане матір'ю принаймні двох його дітей: Василя (Костянтина) й Софії. Практично все вбрання покійної (що серед нього в реєстрі виділено шати «ишпанские», «польские», «старосвецкие»), як і її «венцы перловые», «пани троцкая побрала». Виняток становили декілька речей, котрі молода дружина віддала «паней Ясенской», «бабе з Мядела» та якійсь Настюхні.

Цікаво, що цим добром не погребував навіть молодший син Острозького, наказавши «собе жупицу уробити» з «шаты шарлату чирвоного без рукавов» (арк.6 зв.). Ще цікавіша нотатка про те, що деякі шати було «перероблено панне Зофеи и их з собою побрала». Нижче подається перелік «шат панны Зофеины» й уточнюється: вона їх «з собою побрала», коли йшла «за пана Комаевского» (арк.6 зв. – 7). Отже, з'ясовується, що дочка Костянтина Острозького від другого шлюбу Софія, знана за згадками 1528–1531 рр.¹¹, усупереч традиційним уявленням, не померла в дитинстві, а досягла відповідного віку й була видана заміж. Це не повинно спантеличувати фахівців, адже, для прикладу, ми практично нічого не знаємо про її мати Олександрю або про її тітку (сестру батька) Марію, котра мала сина Романа і трьох дочок – Софіїних двоюрідних брата та сестер¹².

До цієї генеалогічної інформації в реєстрі додається побутова. У рубриці «Пере», де йдеться про розмаїте вартісне пір'я (страусове, павичеве, лебедине, журавлине) і прикрашені золотом віяла, занотовано: «На змовинах панны Зофеи ходили в машкарах; пер взято струсих 15» (арк.13 зв.). Таким чином, цю важливу родинну подію (яка сталася, безумовно, уже по смерті К.І.Острозького) було відзначено святковим маскарадом.

Не можна виключити й можливість існування у старого князя іншого потомства – синів або дочок, які пішли з життя в дитячому чи підлітковому віці. Привертає увагу рубрика «Шаты небожчика пана Яна и Юрасевь» (арк.9–9 зв.). Наприкінці переліку цих «шат» згадуються підбиті горностаєм шубки «небожчици Галесь» й «небожчика Адася», а також «футро рысее, што у кольбели дети прикрывають». Нижче, на арк.22 зв., фігурує «скринка черманая з белым платем небожчика Юрася».

Висвітлено в реєстрі й культурні аспекти сімейного побуту Острозьких. Побіжні згадки про Станіслава-органіста доповнює інформація про «истромонт

¹¹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.350–351. Щоправда, у сучасній літературі до них було додано інформацію про позов, поданий Олександрою Острозькою в 1541 р. у зв'язку з тим, що свого часу її пасерб Ілля не виділяв коштів на «вуховань» своєї зведеної сестри Софії (див.: *Соболев Л.* Борьба за наследство кн. К.И.Острожского в 40-е гг. XVI в. // *Острогiana в Україні і Європі.* – Старокостянтинів, 2001. – С.39).

¹² На існування дочок указує передовсім те, що К.І.Острозький називав їхніх чоловіків своїми зятями (див.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S.346). Більш-менш докладні відомості маємо тільки про Маріїну доньку Федору (див.: *Собчук В.* Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець, 2014. – С.210).

великий»¹³ і «таблятуру до истромента»¹⁴ (арк.17 зв. – 18). Однак ці реалії поступаються значенням зафіксованому поряд із ними «образу пана Костантог[о]» (арк.18). Напевно, саме ця картина стала іконографічною основою пізніших портретів Костянтина Івановича¹⁵. Її нинішнє «відкриття» спростовує уявлення про «цілковитий брак творів мистецтва» у життєвому просторі князя, який нібито відзначався «особливою скромністю»¹⁶. Жодних ознак цієї скромності в реєстрі немає – як, з іншого боку, і натяку на існування дорогоцінних фамільних реліквій (до котрих наші співвітчизники ладні зарахувати навіть корону короля Данила¹⁷). Окрім перелічених вище дорогих «святостей» і трьох згаданих окремо «крижиков золотых с перль» (арк.11 зв.), на цю роль можуть претендувати хіба срібні та позолочені ложки «под гербом его милости» (арк.18–18 зв.). Нагадаємо, що, опріч іншого, 2 тузіня срібних ложек мав повернути мачусі Ілля Острозький за рішенням суду 1531 р.¹⁸

Із позицій сьогодення цінними артефактами уявляються також «панцер пана его милости зо всим и рукавиц двое до него»¹⁹ та «панцер другий его милости з гербами» (арк.29). Загалом у реєстрі фігурує велика кількість військового спорядження, хоча у жодному випадку не йдеться про бойові трофеї, цілком очікувані з огляду на перемоги гетьмана Острозького. Про найгучнішу з них, оршанську 1514 р., нагадують хіба «прапорц[ы кит]айки чирвоное и белое» й «значок его милости китайчаний» (арк.17). Як перші, так і другий можна побачити на відомій картині «Битва під Оршею», причини й

¹³ Зауважимо, що У.Августиняк витлумачує згадані в документах початку XVII ст. «інструменти» як спінеті (різновид клавесину) (див.: *Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): Mechanizmy patronatu.* – Warszawa, 2001. – S.229).

¹⁴ Табулатура (тобто схематичний запис музики) для органа.

¹⁵ Принагідно відзначимо не підкріплене жодними аргументами твердження вітчизняного біографа Острозьких В.Ульяновського, що портрет князя постав на замовлення його молодшого сина в 1570-х рр., а найранішим у «портретній галереї Острозьких» був образ старшого княжича Іллі (див.: *Ульяновський В.* Велика передсмертна молитва князя Іллі Острозького: Форми і прояви релігійності та есхатологічні мотиви // *Український історичний журнал.* – 2013. – №6. – С.88). Однак не слід забувати, що гетьмана Острозького трічі зображено на картині «Битва під Оршею», яку нині датують кінцем 1530-х рр. (див.: *Лобин А.Н.* Образ воинов-«московитов» на картине «Битва под Оршей» // *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы.* – Вып.9. – Минск, 2016. – С.165–175). Варто також додати, що портрет когось з Острозьких у 1635 р. був у резиденції Радзивілів в Орлі (на Підлушші), а зображення Василя (Костянтина) – у 1616 р. в їхньому будинку у Слущку (див.: *Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640).* – S.229, 244).

¹⁶ *Herbst S., Walicki M.* Obraz bitwy pod Orszą // *Rozprawy Komisji Historii Kultury i Sztuki TNW.* – T.1. – Warszawa, 1949. – S.50. Ця думка репродукується в новітній літературі (див.: *Janiczek M.* Obraz «Bitwa pod Orszą» – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy «na Kropiwniej» i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów // *Bitwa pod Orszą / Pod red. M.Nagielskiego.* – Warszawa, 2016. – S.189, przyp.74). Утім нескладно переконатися, що в основі подібних уявлень – далекі від репрезентативності джерела (*Ярушевич А.* Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время. – Смоленск, 1896. – С.223–224).

¹⁷ Див.: *Кралуек П.* Шестиднев, або Корона дому Острозьких. – К., 2010.

¹⁸ *Wolff J.* Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S.351.

¹⁹ Принагідно згадаємо новітній символ українських танкістів – «латну рукавицю з перначем XVI ст.». Торік у своїх вітаннях із нагоди їхнього професійного свята про неї піднесено висловився начальник Генштабу Збройних сил України генерал армії В.Муженко: мовляв, вона має нагадувати «нащадкам українських лицарів» про розгром московитів під Оршею «волинською важкою кіннотою під командуванням князя К.Острозького». Залишається тільки пошкодувати, що про участь у битві цього різновиду військ нічого невідомо фахівцям з оршанської проблематики.

обставини створення якої тривалий час дискутуються у фаховій літературі²⁰.

Розмаїта амуніція також роздавалася Костянтином-молодшим – хоча й у значно менших, ніж одяг, масштабах. Щось перероблялося відповідно до його смаків. Скажімо, він велів «переробить на корд» один із «мечиков без сребра» та «казал обратъ» срібло з пасків і острог (арк.14 зв.). Те саме стосувалося й кінської зброї – «рядов до коней»: з «ряда влоского на оксамите чирвоном» зняли срібло, а з «ряда козацкого на чорном оксамите» – срібло й перли, які «побрала» княгиня (арк.14, 15 зв.). За такого прагматичного ставлення до цінних речей вони, по суті, не мали шансів зберегтися до нашого часу (як це сталося, зокрема, із військовим спорядженням Радзивіллів).

Прикро, що в реєстрі немає ані чітких хронологічних реперів, ані топографічних прив'язок. Побіжно тут згадуються «князь Матей, плебан манковский», який дістав від княжої вдови «спорок» (споротий верх) «з шубки одомашки гвоздиковое» (арк.5), і ручниця²¹, подарована «Стопковскому, лесничому его милости пана виленского» (арк.23). Дещо красномовніша інформація про «роход» дорогих тканин. Зокрема дізнаємося, що Костянтин-молодший «взял до себе» білу китайку, «и с тое китайки рызы [...] до церкви Тристеницкое казал вробить» (арк.11 зв.). Трохи нижче повідомляється, що за його розпорядженням «до церкви Тристеницкое на ризы» пішло «[ло]кот 5 и четверть» червоного оксамиту. Заразом дружині «врядника тристеницкого» Омеляна дісталася 14 ліктів «китайки бурнатное» (арк.12).

У цих трьох випадках ідеться, гадаємо, про село Тристенець неподалік від Мінська – надання «королевы ее милости Олень» мінському Вознесенському монастиреві, затверджене її чоловіком Александром Ягеллончиком у 1502 р.²² Складно сказати, що спонукало молодого князя підтримати матеріально саме тристенецький храм. Відомо, що його батько панував дружину «господаря», щиро віддану православ'ю, і згодом вписав її ім'я до печерського пом'яника²³. Подеколи припускають, що саме у Вознесенському монастирі К.І.Острозький молився перед Оршанською битвою. Одначе відчутніше зв'язок із княжою родиною простежується пізніше, у 1570-х рр., коли з волі Сигізмунда Августа обитель перебувала у власності Івана Івановича Баки²⁴, а його родичі, Григорій і Данило Баки, багаторазово згадуються в реєстрі. Скажімо, останній отримав

²⁰ Зауважимо, зокрема, розбіжність думок щодо замовника цієї картини. Одні дослідники не виключають, що ним міг бути хтось із князів Острозьких (див.: *Лобин А.Н.* Образ воинов-«московитов» на картине «Битва под Оршей». – С.173), тоді як інші це заперечують (див.: *Janicke M.* Образ «Bitwa pod Orszą»... – S.196).

²¹ Ручна гладкоствольна дульнозарядна вогнепальна зброя.

²² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЗР). – Т.4. – Санкт-Петербург, 1851. – С.174–175. – №121; Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии. – Минск, 1848. – С.98–99. – №57.

²³ *Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской лавры. – С.79. Цей запис стосовно померлої в 1513 р. «великой [княгини и] королевы» Олени Іванівни дістав у сучасній літературі абсолютно ненаукову інтерпретацію: мовляв, ідеться про Анну, другу дружину князя Романа Мстиславича (див.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – Л., 2000. – С.48, 62, 69, 71–72). Подібну, як удається до лексика Л.Войтовича, «фантазмагонію» можна пояснити тільки цілковитим нерозумінням історичного контексту.

²⁴ Щоправда, це порядкування мало для монастиря вкрай негативні наслідки, і в 1576 р. його в Баки відібрали (див.: *Макарий.* История русской церкви. – Кн.5. – Москва, 1996. – С.220).

від Костянтина-молодшого срібну позолочену шаблю (арк.14), а Григорієві, окрім «кучмы собольей», дісталися такі екзотичні речі, як хутро білого ведмеда й «гуня»²⁵ московская пѣстрая велбужая (верблужа – *О.Р.*) (арк.3, 12 зв., 26 зв.).

Звісно, докладна персоналізація й контекстуалізація реєстру є справою майбутнього та здійснюватиметься при підготовці його коментованого видання. Нині, випереджаючи цю публікацію, хочемо наголосити на унікальності закладеної в документі інформації. У ньому згадано сотні предметів, які в першій половині XVI ст. оточували Острозьких у повсякденному житті – від церковних святощів до речей господарських, «ковальських» і «стельмаских». Серед них були й такі характерні для своєї доби, як срібні «банки, што кров пускают», «трубы зубрины», «путы железные на хлопи» (арк.18 зв., 19 зв., 29 зв.). Реєстр є суттєвим додатком до джерельної бази острогiani, бідність котрої змушує дослідників звертатися до вельми сумнівних писемних пам'яток²⁶ або ж спонукає вишукувати інформаційний ресурс у документах, давно запроваджених до наукового обігу²⁷.

У реєстрі добре відчувається полікультурний характер тодішнього суспільства, де співіснували різні етнічні групи та конфесії. Невипадково у скарбці К.І.Острозького, відомого своєю православною ревністю, сусідили скрині з речами «церковными» й «костелными». Та й книжки також ділилися навпіл. Звісно, документ нотує тільки частину фамільного майна Острозьких, і це слід пам'ятати, оцінюючи розмір родинної бібліотеки. Досі про ставлення Костянтина Івановича до книг можна було судити тільки за кількома його наданнями монастирям (передовсім Дерманському)²⁸. Нині ми маємо пряме

²⁵ Накидка.

²⁶ Див., напр.: *Вихованець Т.* Лист Костянтина Острозького до Юрія Радзивіла від 26 травня 1531 р.: Зауваги на полях «посмертного» послання князя // Наукові записки НУ «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.18. – Острог, 2011. – С.84–104.

²⁷ Характерна у цьому сенсі публікація В.Ульяновського (див.: *Ульяновський В.* Велика передсмертна молитва князя Іллі Острозького: Форми і прояви релігійності та есхатологічні мотиви. – С.72–91). Автор переконує, що «наші “знання” стосовно відсутності попередньої практики особливих проявів релігійності Іллі Острозького радше є “незнанням” реальних обставин через неналежну документальну базу» (див.: Там само. – С.83–84). Він вихваляє примарні чесноти «затертого» князя, ґрунтуючись передовсім на заповіді Іллі, що його «побожна частина завдяки деталізації дій, жестів, надань і молитов переконливо свідчить про напругу великої передсмертної молитви князя Іллі» (див.: Там само. – С.87). Утім, усупереч твердженням В.Ульяновського про екстраординарність цього заповіту, ідеться про доволі типовий документ, в якому немає жодних «есхатологічних мотивів» (пор., напр., із ширшою за географією «усецерковною молитвою» за небіжчика: Акты ЗР. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.369–371. – №224). Пафос статті ґрунтується на незнайомстві автора з цим типом пам'яток, як і з відповідною лексикою (скажімо, він витлумачує фразу «святости, образы [тут: ікони або картини]» як «святости образы», що були «сімейною цінністю сакрального змісту» (див.: Там само. – С.87)).

²⁸ Між іншим, кількість подібних дарунків потребує уточнень. Так, В.Ульяновський перетворює надання цьому монастиреві, яке датується в літературі то 1507, то 1520 рр., на два окремих – і, отже, подвоює князеву щедрість (див.: *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009. – С.117–119). До того ж дослідник стверджує, що Острозький дарував тільки багато оздоблені книги, адже «при монастирях були свої переписчики». Він забуває про комплект «звичайних» Міней, подарованих князем тій-таки Дерманській обителі. Стосовно можливого вкладу книги, пов'язаної з К.І.Острозьким, у Супрасльський монастир див.: *Темчин С.* Супрасльський список Хроніки Георгія Амартола середини XVI века и его антиграф 1494 года // *Knygotyra*. – Т.49. – Vilnius, 2007. – P.68–86.

LMAVB. -
RS F16-7. -
12v - 13r

Друж

Друж дароуи златоуи вѣдѣи се заруи...
идѣроу се

Друж рече
 Заруи златоуи и пѣдѣи...
 вѣдѣи и идѣроу...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...
 Друж кѣтѣрови пѣдѣи...
 Данискоу вѣдѣи пѣдѣи...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...

Друж пошлѣи пѣдѣи...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...

Друж пошлѣи пѣдѣи...
 Друж пошлѣи пѣдѣи...

документальне свідчення стосовно книжкових уподобань старого князя, які, здається, були цілком традиційними. На жаль, ніщо не вказує на існування в Острозького зібрання²⁹, подібного багатій книгозбірні його недруга – канцлера Альбрехта Ґаштольда³⁰. Та це анітрохи не применшує як масштаб особистості князя, так і його місце у вітчизняному культурному ландшафті.

REFERENCES

1. Augustyniak, U. (2001). *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): Mechanizmy patronatu*. Warszawa: Semper. [in Polish].
2. Cicienienė, R. (2015). Książka rękopiśmienna w życiu społeczeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV – połowie XVI wieku. *Rocznik Lituanistyczny*, 1, 219–250. [in Polish].
3. Cicienienė, R. (2013). Rukopisnaja kniga i ejo retseptsija v VKL XIV – serediny XVI vv. *Kalbotyra*, 58 (2), 59–77. [in Russian].
4. Gudmantas, K. (2003) Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai. *Knygotyra*, 41, 9–24. [in Lithuanian].
5. Herbst, S., Walicki, M. (1949). Obraz bitwy pod Orszą. *Rozprawy Komisji Historii Kultury i Sztuki TNW*, 1, 33–68. [in Polish].
6. Janicki M. (2016). Obraz «Bitwa pod Orszą» – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy «na Kropiwej» i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów. In: M. Nagielski (Ed.). *Bitwa pod Orszą* (pp.173–225). Warszawa: Neriton. [in Polish].
7. Lobin, A.N. (2016) Obraz voinov-«moskovitov» na kartine «Bitva pod Orshej». *Studia Historica Europae Orientalis*, 9, 165–175. [in Russian].
8. Ochmański, J. (1996). Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku. In: *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność* (pp.73–83). Toruń: UMK. [in Polish].
9. Rusyna, O. (1999). Kleptomani u netriakh tserkovnoi istorii. *Krytyka*, 10, 20–23. [in Ukrainian].
10. Sobchuk, V. (2014). *Vid korinnia do krony*. Kremenets': PP Diatlyk M.S. [in Ukrainian].
11. Sobolev, L. (2001). Bor'ba za nasledstvo kn. K.I.Ostrozhszkogo v 40-e gg. XVI v. In: *Ostrohiana v Ukraini i Yevropi* (pp.33–48). Starokostiantyniv: Tov-vo doslidnykiv Volyni. [in Russian].
12. Temchin, S. (2007). Suprasl'skij spisok Khroniki Georgija Amartola serediny XVI v. i ego antigraf 1494 g. *Knygotyra*, 49, 68–86. [in Russian].
13. Ulianovskyi, V. (2009). «Slavnyi dlia vsikh chasiv cholovik»: kniaz Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi. Ostroh: NU «Ostrozka Akademiia». [in Ukrainian].
14. Ulianovskyi, V. (2013). Velyka peredsmertna molytva kniazia Illi Ostrozko. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 72–91. [in Ukrainian].
15. Voitovych, L. (2000). *Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy*. Lviv: IUK NANU. [in Ukrainian].
16. Vykhoanets, T. (2011). Lyst Kostiantyna Ostrozko do Yurii Radzyvila vid 26 travnia 1531 r. *Naukovi zapysky NU «Ostrozka akademiia*. *Istorychni nauky*, 18, 84–104. [in Ukrainian].

²⁹ В.Ульяновський вважає, що князь мав «невелику (але на той час і немало) бібліотеку» (див.: Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»... – С.118). При цьому він покликається на публікацію, де жодним словом не згадано Острозького: Ochmański J. Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku // *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*. – Toruń, 1996. – S.73–83. Тож укотре йдеться про особливості «творчої манери» дослідника, які ми відзначали ще наприкінці 1990-х рр. (див.: Русина О. Клептоман у нетрах церковної історії // *Критика*. – 1999. – №10. – С.20–23).

³⁰ Gudmantas K. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // *Knygotyra*. – Т.41. – Vilnius, 2003. – P.9–24.

OLENA RUSYNA

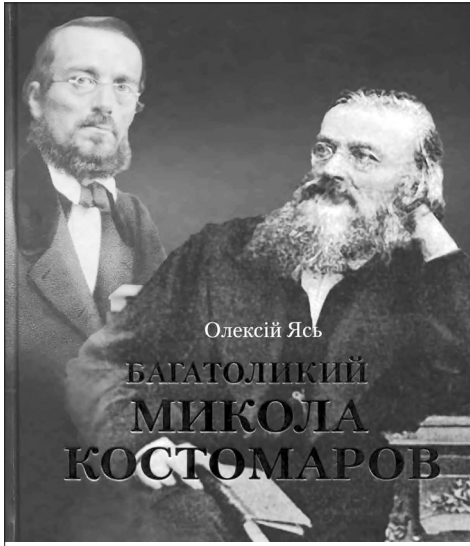
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net

EVERYDAY LIFE OF OSTROZKI PRINCES IN THE LIGHT OF THE INVENTORY OF THEIR PROPERTY

The article represents a brief examination of the completely new source relating to the family history of princes of Ostroh, primarily renowned hetman of the Grand Duchy of Lithuania Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi (ca. 1460–1530). The document was found in the Manuscripts Department of the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences (Vilnius). It is an inventory of prince Kostiantyn's belongings which were partly distributed among his relatives and servants after his death. The register includes such items as expensive cloth, hats, footwear, jewelry, fabrics, furs, feathers and fans, ammunition, swords, spades, guns, armors, shields, harnesses, saddles, carpets, silver and metal tableware, utensils, documents sealed by prince. Of special interest are cultural aspects of data from the inventory. The document mentions organ and court organ-player, masquerades on festive occasions and portrait of Kostiantyn Ostrozkyi which probably was an iconographic prototype of hetman's existing images. The register reveals not only social status and financial positions of Ostrozki, but also multicultural nature of the society they lived in. Its prominent feature was a peaceful coexistence of different ethnic groups and confessions. No surprise that we find in the inventory luxurious paraphernalia and books for both Orthodox and Roman Catholic churches. It contains also a valuable information regarding genealogy of Ostrozki. As it appears, Kostiantyn's daughter Sophia, despite traditional notions, did not die as a child but attained the marriageable age and got a husband. As a whole, the document is an important addition to the existing sources covering activities of the princes of Ostroh. It gives us a unique chance to take a look into everyday life of influential magnates of the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 16th century and debunk some false notions regarding its characteristic features. That is why the inventory should be published in full in the nearest future.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, prince Kostiantyn Ostrozkyi, inventory, everyday life, Ostrozki-related studies.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Ясь О.

Багатоликий Микола Костомаров /
Заг. ред. і вступ. слово акад. В.Смоля. –
К.: Либідь, 2018. – 304 с.

М.Костомаров – один із трьох українських «апостолів», які розпочали модерний етап визвольного руху в 1830–1840-х рр. Постать Т.Шевченка в наш час не обійдена увагою як істориків, так і літературознавців. Натомість П.Кулішеві й М.Костомарову поталанило значно менше. Відзначення двохсотріччя від дня народження останнього збудило суспільне зацікавлення до життя і творчості видатного історика.

До цієї меморіальної дати видавництво «Либідь» опублікувало книгу Олексія Яся, про яку йтиметься нижче.

М.Костомарова представлено в багатій, розмаїтій науковій історіографії одночасно як російського, так і українського історика. Утім перевага кількісного погляду на внесок ученого з Воронежчини в російську культуру та науку все ж таки співіснує в якісному вимірі з українознавчим поглядом на нього як одного з батьків Кирило-Мефодіївського товариства та новітньої національної історіографії.

Засади наукового костомаровознавства заклав ще М.Грушевський. Він же перший звернув увагу на його суспільно-політичні праці та їх вплив на розвій національної політичної думки¹. Передусім історик розглядав М.Костомарова як одного з провідних конструкторів-творців модерної української

¹ *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров (пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник – 1910. – №5. – С.209–225; *Його ж.* Костомаров і Новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.3–20; *Його ж.* З публіцистичних писань М.Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.ПІ–XXI; *Його ж.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С.IX–XXIV.

нації, адже цей науковець обстоював думку про буття українців від часів княжої України-Руси. Саме М.Грушевський висловив першорядні концептуальні думки про значення М.Костомарова для новітньої України. Для нього великі його монографії, приміром, як «Богдан Хмельницький», мали вартість меншу, ніж стисла, але концептуально революційна студія «Дві російські народності».

В.Петров написав першу романізовану психологічну біографію одного з провідників кирило-мефодіївських братчиків². У цьому романі-дослідженні на підставі офіційних документів і листування подано образ історика як романтичної, пристрасної, багатобічної, суперечливої та складної особистості. За радянського часу М.Костомарова можна було розглядати лише в дуже обмеженому дискурсі ліберального або так званого «буржуазного» російського історика. Упродовж 1990–2000-х рр. на вивченні його творчості та життя здебільшого спеціалізувався відомий фахівець Ю.Пінчук³. Нині у царині костомаровознавства активно і плідно працює дослідниця з Інституту історії України НАНУ О.Гончар⁴.

На нашу думку, автор рецензованої книги якоюсь мірою сприйняв візію В.Петрова, проте намагався представити емоційний, живий, але інший образ М.Костомарова як людини й інтелектуала на тлі своєї доби. Історіографічним оцінкам у книзі О.Яся відводиться не більше місця, ніж персональній історії вченого, поданій у форматі науково-популярної біографії. Тож автор більше акцентував увагу на громадському значенні та життєвих практиках цього історика-романтика. Така будова книги запропонувала масштаб авторської розповіді, в якій творчість М.Костомарова подана як самотутня складова його біографії.

Зважаючи на обсяг книги, О.Ясь представив персональну історію М.Костомарова у восьми розділах. У першому – «Бастард. Хитросплетіння долі й автобіографічні проєкції» – ідеться про воронезький період, драматичні колізії дитячих та юнацьких років майбутнього історика, зокрема трагічну загибель батька й нещадні змагання за його спадщину.

У другому розділі – «Народження романтика. Винайдення масового героя» – розповідається про культурне середовище Харкова як університетського міста, найближче оточення М.Костомарова, гуртки харківських романтиків, початок його поетичної та наукової творчості, зокрема роботу над написанням першої магістерської дисертації про причини й характер церковної унії 1596 р. Історія із цим науковим дослідженням закінчилася катастрофою – дисертацію знищили за міністерським наказом, оскільки в ній побачили небажані паралелі з тодішніми реаліями, адже 1839 р. уніатів об'єднали з православною церквою. Урешті автор показує, як із різних етнографічних, літературних та наукових праць і практик визрів задум знамени-

² Петров В. Аліна і Костомаров. – Х., 1929. – 192 с.

³ Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров: 1817–1885. – К., 1992. – 232 с.; *Його ж.* Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – 608 с. та ін.

⁴ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К., 2017. – 274 с.; *Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упор. О.Гончар, Г.Пасещенко.* – К., 2003. – 195 с. та ін.

тої монографії «Богдан Хмельницький», який перетворив М.Костомарова на українського історика-романтика.

Третій розділ – «Перший поміж братчиків. Оманливий дороговказ месіанізму» – подає життєву історію вченого в Рівному та Києві, кульмінаційним моментом якої стало творення Кирило-Мефодіївського товариства. Спочатку М.Костомаров учителював у Рівному, де познайомився з осередками старого польського життя колишньої Речі Посполитої. У цьому розділі О.Ясь розглядає формування федералістичних і демократичних ідеалів історика, написання «Книги буття українського народу», де проголошувалося месіанське призначення України. Водночас автор пише про строкате коло київських романтиків та історію кохання ад'юнкта Університету св. Володимира і його колишньої учениці з київського жіночого пансіону – А.Крагельської. Цей розділ закінчується ще однією особистою та громадською катастрофою – арештом М.Костомарова у справі кирило-мефодіївських братчиків напередодні його весілля.

У четвертому розділі – «Інтелектуал на засланні. Розплата за ідеалізм» – О.Ясь оповідає про слідство Третього відділення над ученим і братчиками, його ув'язнення в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці у Санкт-Петербурзі, саратовське заслання, травматичні переживання та крах любовної історії з А.Крагельською. У книзі зображується буття М.Костомарова в новому середовищі, зокрема як до нього ввійшли Д.Мордовець і М.Чернишевський, а також як змінювалася культурна та суспільна атмосфера передреформеної доби, коли відбулося монарше помилування засланого історика.

П'ятий розділ – «Тріумф історика-художника. Минувшина як сценічна драма» – присвячено останнім рокам М.Костомарова у Саратові, переїзду до імперської столиці, де й розпочалася його слава як літератора та публічного історика. Автор пише про взаємини з Т.Шевченком, публікацію монографій «Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разіна», виклади М.Костомарова у Санкт-Петербурзькому університеті, знамениту полеміку з російським централістом і великодержавником М.Погодіним, читання публічних лекцій, що мали надзвичайний успіх та ін. Окрім того, О.Ясь пропонує цікавий погляд на творчу лабораторію історика, зокрема його творче кредо – подавати історію як захопливий художній роман.

Гадаємо, що це був час найбільшого громадського відлуння творчості М.Костомарова. Адже історик посідав поважне місце в українській громаді Санкт-Петербурга, був активним автором журналу «Основа». Показово, що розділ закінчується розривом М.Костомарова з М.Чернишевським та його гострою критикою революційного нігілізму молоді як страшної суспільної пошесті.

«Кабінетний учений. Академічна самотність як офіційний припис» – таку назву має шостий розділ рецензованої книги. Його присвячено персональній історії М.Костомарова переважно впродовж 1860-х рр., коли на хвилі поразки Польського повстання 1863–1864 рр. розгорталися систематичні утиски українських діячів. Автор оповідає про два епізоди, коли він під міністерським тиском був змушений відмовитися від академічної кар'єри в Київському й Харківському університетах. Розглядається болісна трансформація

М.Костомарова, котрий із блискучого публічного інтелектуала де-факто перетворився на опального кабінетного вченого. Практично єдиною службовою практикою історика залишалася його діяльність як члена Археографічної комісії у Санкт-Петербурзі. Зокрема О.Ясь розповідає про редагування й упорядкування «Актів Южной и Западной России» – одного з найкращих серійних багатотомних видань джерел у Російській імперії. Заразом ідеться про перебіг складної співпраці М.Костомарова з універсальними («товстими») журналами, передусім про його участь як співредактора в розбудові знаного часопису «Вестник Европы». Закінчується розділ черговим поворотом у біографії М.Костомарова – приїздом до Києва на археологічний з'їзд і раптовим поновленням старої любовної історії – стосунків зі вдовою А.Кисіль (у дівочтві Крагельською).

У сьомому розділі – «Мислитель-старець, або За декілька кроків до фіналу» – подається останній і найважчий період життя М.Костомарова впродовж 1875–1885 рр. Висвітлюються несподівані творчі колізії історика після двох «мозкових ударів» (імовірно мікроінсультів), публікація монографій «Руїна» та «Мазепа», зворушливі літні місяці серед рідних і друзів у садибі дружини – Дідівцях на Чернігівщині. Водночас на сторінках книги йдеться про українофільські устремління М.Костомарова в атмосфері Емського указу 1876 р. і шокуючих терористичних актів революціонерів упродовж останнього десятиліття його життя. Із-поміж своєрідних експериментів історика згадується неопублікована за життя фантазмагорія «Скотской бунт», яка стала попередницею антиутопії Дж.Орвелла «Колгосп тварин».

У виданні оповідається й про інші «зрізи» буття М.Костомарова, непрості взаємини з видавцями та редакторами журналів, зокрема з «Киевской стариной», гонорари історика, його дивовижну життєву непрактичність, звички та вподобання тощо. Закінчується розділ викладом останніх років життя вченого, сповненим змаганнями з численними недугами, колоритними обставинами побутового повсякдення, трагічними переживаннями між життям і смертю.

В останньому, восьмому, розділі – «Смерть і пам'ять» – автор стисло аналізує посмертне дослідження громадської та наукової спадщини видатного історика, акцентуючи увагу на українознавчих студіях у царині костомаровознавства.

Попри науково-популярну спрямованість, книга О.Яся має очевидну цінність. Автор не обмежується висвітленням знаних фактів біографії М.Костомарова, а намагається кинути світло й запропонувати нову інтерпретацію ряду проблем. Чільне місце приділяється техніці та методиці історика-романтика, а також його візіям як свого роду спробам подати «історію зсередини». І це не випадково. Зазначимо, що в низці студій О.Ясь розглядає дослідницькі стратегії та стиль мислення М.Костомарова, зокрема його роль в українській романтичній історіографії⁵. Наприклад, він відзначає

⁵ Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. / За ред. В.А.Смолія. – Ч.1. – К., 2014. – С.186–268; *Його ж.* [Вступна стаття до фантазмагорії М.І.Костомарова

малознану широкому загалу рецензію М.Костомарова на книгу П.Буцинського про Б.Хмельницького у харківській газеті «Южный край» (1882 р.). У цьому відгуку історик-народник висловлюється майже в державницькому дусі знаменитої книги В.Липинського «Україна на переломі» (1920 р.), зокрема вважає, що зовнішньополітичні повороти Б.Хмельницького (російський, турецький, польський) умотивовувалися його заповітною мрією – «дати своїй Україні повну незалежність». Видається слушним авторське міркування, що цей пасаж змушує подивитися на М.Костомарова як на інтелектуала, котрий «уприкул наблизився до межі, за якою неконфліктне сполучення російської та української лояльностей було далі вже неможливим» (с.270).

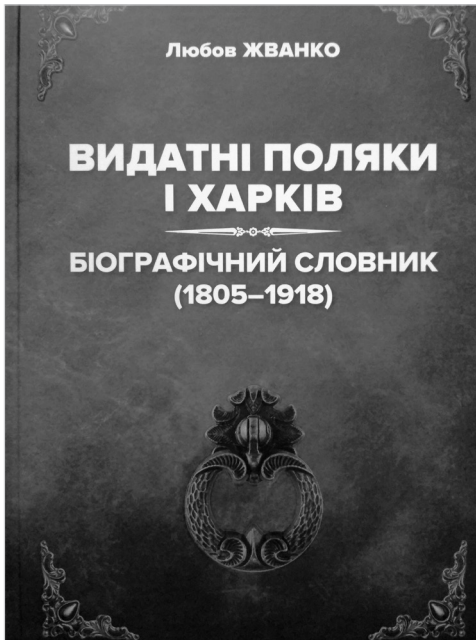
Окрім того, О.Ясь звертає увагу читача на негативне висвітлення М.Костомаровим ряду подій та явищ російської історії. Приміром, історик-романтик доволі скептично оцінював діяльність патріотичної опозиції в Росії за часів польської інтервенції на початку XVII ст., розглядав І.Сусаніна не як героя, а випадкову жертву того часу, розвінчував «славетне» реноме деяких діячів XVI–XVIII ст. тощо. За М.Костомаровим навіть утвердилася репутація руйнівника російського історичного пантеону героїв. Ба більше, його оцінки та спостереження викликали бурхливу негативну реакцію багатьох російських інтелектуалів XIX ст., котрі навіть звинувачували історика в «ідіосинкразії до Москви».

Гадаємо, що спостереження О.Яся спонукають до цікавих роздумів. Наприклад, якою мірою варто вважати М.Костомарова російським істориком, хоч він писав здебільшого саме російською мовою. Адже в багатьох поглядах ученого на російську історію проступають мотиви й оцінки українського історика-романтика.

Звісно, М.Костомаров не був послідовним у своїх писаннях. Іноді психологічний аналіз діяльності провідних історичних персонажів не впливав із контексту загальної історичної ситуації. Письменник-психолог часто-густо перемагав у ньому науковця-аналітика. Цим можна пояснити занадто негативістичне ставлення його до І.Мазепи, зокрема протиставлення останнього Б.Хмельницькому. Проте наступники М.Костомарова в українській історіографії переконливо довели спільні точки думання багатьох гетьманів «від Богдана до Івана».

Насамкінець відзначимо, що книга О.Яся стала очевидним внеском у сучасну історичну біографістику. На сьогодні це одна з найкращих студій про М.Костомарова, яку варто зарахувати до кола важливих синтетичних праць про ключового історика України середини – другої половини XIX ст.

«Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю (До 200-річчя від дня народження М.І.Костомарова та 100-ліття першої публікації «Скотского бунта»)» // Український історичний журнал. – 2017. – №1. – С.157–165.

Жванко Л.
Видатні поляки і Харків:
БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК (1805–1918). –
Х.: Золоті сторінки, 2018. – 408 с.

Упродовж багатвікової історії в Україні сформувалося розмаїте суспільство з істотними мовними, культурними, конфесійними та етнічними відмінностями. Після проголошення незалежності в 1991 р. перед владою постало завдання вироблення виваженої державної етнонаціональної політики. Можна стверджувати, що його загалом удалося реалізувати, адже й дотепер міжетнічні відносини в нашій країні в основному оцінюють як досить толерантні. Проте за майже тридцять

років у цій сфері назріла низка проблем, а останні геополітичні події ще більше їх актуалізували. Задля збереження конституційного ладу, територіальної цілісності України та запобігання етнічним конфліктам важливо розробити нову стратегію розвитку національних меншин, котра гарантувала б захист прав усіх спільнот і водночас сприяла консолідації суспільства. Цієї мети неможливо досягти без визнання історичного внеску кожного етносу в розвиток України. У цьому контексті доволі важливими були й залишаються дослідження, присвячені українсько-польським відносинам та польській діаспорі. І хоча ця проблематика постійно перебуває у центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців, дотепер деякі аспекти залишаються маловідомими чи взагалі нерозробленими.

Однією з таких тем є вивчення полонії в Україні з погляду біографістики. Тому відродно, що в 2018 р. з'явилося видання директорки Українсько-польського культурно-освітнього центру Харківського національного університету міського господарства ім. О.Бекетова професорки Любові Жванко. У вигляді біографічного словника в ньому представлено нариси про відомих поляків, доля яких у ХІХ – на початку ХХ ст. так чи інакше була пов'язана з Харковом. Підготовку й публікацію праці вможливили стипендіальна програма міністерства культури та національної спадщини Республіки Польща «Thesaurus Poloniae», наукове стажування в університетах Любліна і Кракова як лауреатки Нагороди ім. І.Виговського, а також підтримка генерального консульства Польщі у Харкові та сприяння Польського інституту в Києві. Завдяки цьому авторці вдалося зібрати матеріали для свого дослідження як в Україні, так і в Польщі. Загалом було опрацьовано фонди 6 архівосховищ, 23 музейних закладів і 19 бібліотек, що значно збагатило джерельну базу довідника.

Структурно книгу поділено на кілька частин. Спочатку подано історіографічний огляд різноманітних польськокомовних біографічних словників та спеціальних видань, в яких представлено життєписи видатних і відомих поляків, котрі мали тісний зв'язок із Харковом. Зокрема проаналізовано двадцять один том «Польського біографічного словника», двотомний «Біографічний словник з історії Польщі», п'ятитомник А.Срьодки «Польські вчені XIX–XX ст.», шість томів «Словника польських лікарів XIX ст.», укладеного П.Шарейком, словники, присвячені польським біологам, історикам, мандрівникам, генералітету II Речіпосполитої, польським засланням у Російській імперії першої половини XIX ст., а також митцям (художникам, музикантам, скульпторам, графікам, театральним діячам), інші фундаментальні праці. Оскільки пропонований читачам словник охоплює період від появи в місті перших польських поселенців на початку XIX ст. до закінчення Великої війни 1914–1918 рр., авторка відповідно окреслила ключові віхи формування й діяльності тогочасної харківської полонії.

Власне в основній частині видання вміщено 65 біографічних нарисів поляків – представників харківської діаспори та видатних діячів, життя яких певною мірою було пов'язане з одним із найбільших міст Східної України. Серед них є життєписи осіб, добре відомих не тільки у Харкові, Україні чи Польщі, а й в усьому світі. Добираючи персоналії до словника, Л.Жванко зважала на їхній зв'язок із містом, ступінь якого визначено за такими критеріями: місце народження, навчання, період життя і праці, місце військової служби, заслання, тимчасовий притулок для біженця періоду Першої світової війни. Також для авторки було важливим урахування того факту, наскільки знаними в Польщі є ті чи інші представники полонії та наскільки порушену тему опрацьовано польськими дослідниками.

Доволі оригінальним є порядок розміщення життєписів у довіднику – не за алфавітом, а за хронологією народження – від найстаршого Северина Потоцького (1762 р.) до наймолодшої в означеному періоді Яніни Левандовської (1908 р.). Біографічні сюжети вибудовано за певною схемою. Кожну статтю відокремлено титулом, на якому вміщено портрет особи (за наявності), указано ім'я й варіації його написання українською та польською мовами, зазначено дати народження та смерті, звання, вид заняття, фах, посаду тощо. На початку нарису виділено основні етапи життя персонажа, а в тексті зроблено акцент саме на харківському періоді. Наприкінці життєпису подано скорочений варіант бібліографії.

В узагальненому вигляді краще сприйняти інформацію про життя та діяльність окремих героїв словника допоможуть додатки у формі таблиць: «Харків у житті польських діячів (за матеріалами Польського словника біографічного (ПСБ))», «Будівлі Болеслава Міхаловського в Харкові», «Будівлі Мар'яна Юзефа Здислава Харманського в Харкові», «Будівлі Віктора Величка в Харкові», «Будівлі Олександра Ржепішевського у Харкові».

Пізнавальним є й досить великий ілюстративний блок (40 позицій), який можна назвати своєрідною «родзинкою» довідника. У ньому вміщено копії картин А.Медвея, В.Слендзінського, Г.Семирадського, Я.Станіславського,

М.Рузамського, Б.Цибіса, отримані з музеїв Польщі, України та Всесвітньої мережі. У такий спосіб авторка надає можливість докладніше ознайомитися з творами польських художників, частина з яких стала надбанням світового мистецтва.

Завершує книгу перелік використаних джерел і літератури як до вступних історіографічного й історичного нарисів, так і до кожного життєпису. Крім того видання містить усі інші необхідні елементи науково-довідкового та довідково-допоміжного апарату.

Убачаючи свою місію не лише у здійсненні наукових розвідок, а й у популяризації історичних знань, зокрема про українсько-польські відносини, дослідниця подає біографічну інформацію у зв'язній і водночас сконцентрованій формі, поєднуючи науковий стиль мовлення з елементами публіцистичного.

Як будь-яке нове починання, укладений Л.Жванко словник не в усьому досконалий і має певні огріхи. Власне й сама авторка зазначає, що не претендує на вичерпне висвітлення життєписів представників полонії Харкова, а підготовлена книга – це лише перша спроба зібрати «під одним дахом» видатних і відомих, знакових і знаних поляків, які відіграли важливу роль в історії Польщі й Харкова. Пропонований біографічний довідник уже став частиною вітчизняної історіографії, відкривши досі невідомі сторінки історії польської діаспори Харкова ХІХ – початку ХХ ст. Переконані, що видання зацікавить як науковців, викладачів навчальних закладів, краєзнавців, так і широкий читацький загал.

Валентина Шевченко (Київ)

Віктор Даниленко

**УКРАЇНА В 1985–1991 рр.:
ОСТАННЯ ГЛАВА РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

Даниленко В.
УКРАЇНА В 1985–1991 рр.: ОСТАННЯ ГЛАВА
РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2018. – 278 с.

Нещодавно світ побачила нова книга доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ Віктора Даниленка, присвячена важливому періоду вітчизняної історії – горбачовській «перебудові» 1985–1991 рр. Незважаючи на те, що монографія побачила світ як наукове видання, вона легко читається, оскільки автор прагнув до науково-популярного викладу матеріалу.

Варто відзначити чітку, добре продуману й логічну структуру книги. Вона обумовлена внутрішньою логікою подій, що висвітлюються, та їх викладу. Проблемно-хронологічний підхід забезпечив комплексну реконструкцію основних явищ і процесів, пов'язаних із центральним об'єктом дослідження. У ньому, окрім передмови й післямови та іменного покажчика, виокремлено чотири розділи, в яких порушено низку надзвичайно актуальних проблем історії України. Адже «перебудова» – складне, системне, багатогранне явище, котре активно впливає на сьогодення українського суспільства.

Уся праця пронизана думкою про те, що «перебудова» стала закономірним результатом попередніх етапів історичного розвитку СРСР. Передусім, зазначає В.Даниленко, вона генетично пов'язана з революційними подіями 1917–1921 рр. Історик вважає, що власне в поразці національної революції було закладено неминучість майбутньої «перебудови», революційних змін в УРСР. У передмові автор справедливо відзначає, що в період національно-визвольних змагань українці не зуміли відстояти свою державність. На багнетях Червоної армії в Україні було насаджено радянську владу, а насправді – російську більшовицьку диктатуру як одну з версій «російського світу». Україна реально залишалася колонією Росії, і цей статус «забезпечив» їй голодомори, репресії, терор, насилля, денаціоналізацію й асиміляцію.

У передмові В.Даниленко зізнається, що поштовхом до написання цієї книги стали реалії нинішнього становища нашої держави. Він справедливо зауважив, що «на практиці Україні дуже важко і складно відірватися від Росії, яка поглинала її впродовж кількох століть, інкорпоровала в своє тіло, а сьогодні відкрито розглядає нашу територію як свою історичну частину, свою серцевину, а український народ – як південну гілку російського народу, мову українців – як «наречіє». Тому авторські думки, викладені на сторінках

книги, усебічне осмислення змісту й суті «перебудови», політичних процесів, які мали місце у СРСР та в УРСР, зокрема на рубежі 1990-х рр., можуть певною мірою допомогти в розв'язанні політичних, соціально-економічних проблем сучасної України, її реального усамостійнення. Історик зауважив, що його праця не претендує на те, щоб дати відповіді на всі питання, котрі стосуються життя Української РСР в роки горбачовської «перебудови».

Дійсно, кожна з тем, що порушена у праці, може бути предметом спеціального дослідження, оскільки перебудовчі процеси надзвичайно багатомірні, багатоаспектні та можуть розглядатися в різних історичних площинах і за різних методологічних підходів. Важливо й те, що у процесі написання книги автор урахував узагальнення та висновки дослідників, які вже розглядали відповідні проблеми. Тому йому вдалося уникнути однобічності у судженнях і висновках. Вражає в монографії переважання аналітики над простим викладом фактичного матеріалу. Фахівцеві вдалося не лише окреслити коло проблем, що хвилювали суспільство напередодні проголошення незалежності України, а й показати непрості шляхи їх реалізації.

У передмові В.Даниленко визначив три чинники, які об'єктивно зумовили «перебудову»: 1) відставання СРСР від країн Заходу, що дедалі поглиблювалося, і прагнення наздогнати; 2) повна втрата віри правлячої еліти країни за роки брежнєвського пустослів'я в офіційну ідеологію марксизму; 3) прагнення еліти як фактичного господаря багатств країни юридично оформити своє становище і власність. Реалізація цих устремлінь поверхнево здійснювалася за допомогою привабливих гасел, декларованих М.Горбачовим, таких, як «прискорення», «соціалізм із людським обличчям», «гласність», «нове мислення», «більше демократії», «правова держава» та ін. «Перебудова» повинна була зміцнити внутрішню єдність СРСР, надати йому нового імпульсу для розвитку. Однак зробити це, на думку автора, було, зважаючи на важку історичну спадщину, соціальну й національну політику правлячої партії, надзвичайно складно.

Своє дослідження В.Даниленко розпочинає з аналізу соціально-економічних передумов проголошення незалежності. Тут автор сконцентрував увагу на характеристиці радянської економіки від часів застою до її загального занепаду й розбалансованості наприкінці 1980-х рр. На початку першого розділу зазначається, що вже в 1960-х рр. радянська економіка вичерпала можливості екстенсивного зростання – освоєння нових територій, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, тим самим почався стійкий спад економіки. Із другої половини 1960-х рр. змінилося й становище УРСР у складі союзної держави. Показові перемини відбулися у сфері її економіки. Характеризуючи загальні контури політики Москви щодо механізму функціонування «центр – республіки», історик справедливо зазначив, що у цей час «90% українських підприємств знову були перепідпорядковані Москві. У розпорядженні республіканських властей залишилася фактично одна місцева промисловість». Позбавлення республік права управляти підприємствами на своїй території вело до нового посилення централізаторських тенденцій та адміністративно-командних методів управління. Структура радянської економіки з часом набувала дедалі більш спотвореного вигляду

внаслідок незбалансованості її провідних блоків, адже за всі роки соціалізму переважно розвивалося виробництво засобів виробництва (група «А»).

Економіка УРСР, як справедливо підкреслює автор, відзначалася високим рівнем милітаризації. Наприкінці 1980-х рр. на її території було зосереджено близько 30% потужностей військово-промислового комплексу СРСР, загальною кількістю приблизно 3,5 тис. підприємств та організацій, в яких працювали до 3 млн осіб. В Українській РСР концентрувалося виробництво зброї, у тому числі хімічної масового знищення, розташовувалися військові полігони, ракетні комплекси, зберігалася величезна кількість боєприпасів. Тут автор наводить маловідомий, але дуже цікавий факт, стверджуючи, що 9 липня 1972 р. біля с. Хрестище на Харківщині було проведено перший на території України підземний ядерний вибух. Утім це твердження (як і деякі інші) не супроводжується посиланням на джерело інформації.

В окремому параграфі на ретельно дібраному матеріалі В.Даниленко аналізує причини й суть соціальної кризи. Тут він розкриває низку суперечностей у соціальній політиці компартії та радянської держави. Дослідник акцентує увагу на тому, що дефіцит товарів, невисока якість наявних, відсталі технології, продовольча криза, хронічні негаразди у сільському господарстві, прихована інфляція, переважно екстенсивний шлях розвитку економіки, висока затратність виробництва, енерго- й матеріалоємність продукції засвідчували структурні проблеми радянської моделі соціально-економічного розвитку. Їх доповнювали серйозні провали в екологічній сфері. Не менш важливими ознаками системної кризи, на думку автора, була корупція у вищих ешелонах влади – хабарництво, криміналізація, просування службовими сходинками за принципом знайомства, родинних зв'язків, особистої відданості та ін.

Соціальна сфера фактично занепадала. Історик стверджує, що кошти на житлове будівництво, охорону здоров'я, освіту, науку виділялися за залишковим принципом із неухильним зниженням їх частки у видатках державного бюджету. В особливо занедбаному стані, уважає В.Даниленко, перебувала соціальна сфера на селі, де медичне й культурно-освітнє обслуговування хронічно відставали від міста.

Продовжуючи аналіз, автор справедливо зазначив, що одним з основних негативних наслідків процесів, які відбувалися у СРСР і, зокрема, в УРСР в останні радянські десятиліття, був моральний розклад суспільства. Слід зазначити, що дослідник виявив добру обізнаність із проблемами у цій сфері.

Важливим елементом аналізу стала національна політика КПРС, яку В.Даниленко уважає «лицемірною, деструктивною і безперспективною». Свої висновки він ґрунтує на значному цифровому матеріалі. Цим він підводить читача до розуміння того, що «крах радянської адміністративно-командної системи, що стався в кінці 1980-х – на початку 1990-х років був обумовлений її генетичною природою, неефективною, по суті антинародною соціальною політикою, яка проводилася керівництвом держави, його амбітністю в міжнародних відносинах. Це призвело до соціального й економічного виснаження державного організму, вичерпання ресурсів його існування».

Особливе зацікавлення для дослідників і широкого загалу читачів становить другий розділ книги – «Зростання політичної активності суспільства»,

який із багатьох позицій є новаторським. Тут дослідник аналізує цілий комплекс проблем: причини кризи компартійної системи, розгортання національно-демократичних процесів, робітничі страйки та рух за національну армію. Не залишаються осторонь уваги історика питання, пов'язані з формуванням Народного руху України і становленням багатопартійності.

Розпочинається цей розділ твердженням про те, що на середину 1980-х рр. криза тоталітарної системи у СРСР сягла свого апогею, ставши системною й усезагальною. Панівна адміністративно-командна система управління економікою повністю вичерпала свій ресурс. Проте незмінною, консервативною залишалася політична система. У суспільно-політичному житті країни домінувала одна партія – комуністична, одна ідеологія – марксистсько-ленінська. Значну увагу В.Даниленко приділяє аналізу процесів, що відбувалися в Комуністичній партії України. Він стверджує, що в 1980-х рр. КПУ остаточно втратила будь-які автономні права. Вона перетворилася на слухняний інструмент російщення республіки, проводячи лінію Москви на боротьбу з дисидентами, інакодумцями та «українським буржуазним націоналізмом». Власне на це, за словами автора, спрямовувався весь державний апарат, уся державна машина. Для правлячої верхівки УРСР заклинання у «вірності ідеям інтернаціоналізму», а насправді – окупаційно-радянській владі, московському центру, були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливався в постійне переслідування, зневажання всього національного та його носіїв.

Ще одним акцентом у праці стало детальне висвітлення відносин між московським центром і союзними республіками. Формально країна була федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широкі повноваження. Фактично ж залишалася унітарною, російською за змістом, державою, в якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися в Москві.

У роботі використано великий обсяг інформації щодо системної й загальної кризи в духовно-культурній сфері. Автор стверджує, що до культурного занепаду країни призвело утвердження тотального партійно-ідеологічного контролю над усіма сферами життя, поширення подвійної моралі, подвійних стандартів поведінки, посилення розриву між словом і ділом. У соціумі наростав масовий скептицизм, політична апатія, байдужість. Катастрофічно падав авторитет керівництва на всіх рівнях. Суспільство ставало для партії малокерованим. Воно потребувало корінних змін, реформ усєї системи для подальшого розвитку СРСР. Це добре усвідомлював М.Горбачов – новий партійний лідер, який помітно відрізнявся від своїх попередників. За його задумом, зміни мали охопити, як зазначається в монографії, провідні сфери: економіку, внутрішню й зовнішню політику, соціальне життя, ідеологію. В.Даниленко зауважив, що теоретично ідеї «перебудови» мали шанс на реалізацію, однак реалії життя виявлялися значно складнішими, ніж мислив собі її ініціатор та його соратники. Задумані реформи не були чітко окресленими. Ішлося про «прискорення», «удосконалення», «оновлення», «повернення до ленінських принципів», про «нове обличчя соціалізму» тощо. Але реформатори не ставили своїм завданням знищення тоталітарного ладу.

В одному з підрозділів В.Даниленко знайомить читача з розгортанням національно-демократичних процесів. Як відомо, перебудовчі процеси у країні розпочиналися зі змін в інформаційному просторі. У лексикон досить швидко ввійшов і закріпився суто радянський термін «гласність». Але в УРСР, як слушно зауважує дослідник, партійна верхівка на словах підтримувала ініціативи й дії московського керівництва, а насправді робила все, щоб гальмувати і блокувати зміни.

Республіканська партійно-державна номенклатура тримала під жорстким контролем ситуацію. В.Щербицький залишався ортодоксальним комуністом і консерватором, перетворився на одного з опонентів М.Горбачова. Преса називала УРСР у роки перебудови «заповідником застою». Аналіз процесів, які розгорталися в республіці, дали В.Даниленку підстави для твердження, що в радянській Україні вони мали більш глибинний характер, ніж у центрі. Антиукраїнська політика Кремля викликала наростаючий спротив національно свідомої інтелігенції та звичайних громадян. Поштовх до активізації суспільно-політичного руху дала Чорнобильська катастрофа, що мала серйозні соціальні й екологічні наслідки. Вона породила в республіці масовий екологічний рух. Слід зазначити, що дослідник виявив добру обізнаність із чорнобильською темою, правильно зауваживши, що в роки «перебудови» екологічні гасла й аргументи стали невід'ємною частиною боротьби за незалежність та широко використовувались у політичному житті України.

Важливим елементом незалежницького руху стала неформальна, «самвидавівська» преса, на шпальтах якої велася гаряча полеміка з чинною владою. За допомогою вільних засобів масової інформації, публічних обговорень, дискусій почала відкриватися правда про важливі сторінки української історії. А це, уважає автор, сприяло швидкій самоорганізації суспільства. З'єднання політичного управління останнє перетворювалося на важливий суб'єкт політичного процесу. В УРСР постали політичні клуби, об'єднання, просвітницькі організації. Під їх впливом піддавалися корозії та руйнувалися офіційні організації і структури, долалися ідеологічні стереотипи. Велика заслуга у цьому, на думку дослідника, належала Українській Гельсінській спілці, Товариству української мови ім. Т.Шевченка, «Меморіалу», Народному руху України та ін. Автор не оминув увагою діяльність Спілки письменників України, яка в роки «перебудови» стала фактичним центром національно-визвольної боротьби.

У цей час важливими формами змагання українців за національні інтереси, права і свободи громадян були масові мітинги, акції протесту, демонстрації, пікети, збори, яким у книзі відведено чимало місця. Важливим було те, що під час їх проведення дедалі частіше звучали заклики до зламу радянської бюрократичної системи, подолання партійної диктатури, засудження політики російщення та нищення національних здобутків українського народу, свободи особистості, демократії, державної незалежності.

Цілком обґрунтованою видається думка дослідника стосовно того, що перебудовча «революція згори» стрімко трансформувалася у соціальну й національну «революцію знизу», охоплюючи нові й нові прошарки суспільства. Змінювалася громадська атмосфера, формувалися нові соціальні відносини.

Досить вдало та аргументовано автор висвітлює причини, перебіг і значення робітничих страйків, руху за національну армію.

Належну увагу в монографії приділено процесам формування Народного руху України та становленню багатопартійності, які об'єктивно нівелювали домінуючу роль КПРС у житті країни, руйнували компартійну монополію в політичній сфері. Демократичний рух формувався й утверджувався під прапором національного відродження. Він об'єднував людей різних національностей, передусім свідомих українців. Ще установчий з'їзд НРУ ухвалив низку документів, що характеризували його як інтернаціональну організацію, чітко артикулювали позицію в міжнаціональних стосунках.

На хвилі «перебудови» створювалися структури, котрі, як зазначалося, зосереджувалися на культурно-просвітницькій діяльності, хоча й були політизованими. Згодом почали формуватися організації політичного спрямування. Уже на світанку 1990-х рр. Україна стала багатопартійною. Оформлення політичного плюралізму поряд із громадськими рухами засвідчувало початок зародження громадянського суспільства.

Важливим, на думку В.Даниленка, було те, що однопартійна система та ідеологічний монополізм в УРСР зникали легітимним шляхом, без силових сутичок і небезпечних конфліктів. Компартійні структури на початку 1990-х рр. уже не справляли вирішального впливу на перебіг подій у республіці. Політична ініціатива перейшла від ЦК КПУ до Верховної Ради.

Особливого звучання у світлі сучасного становища України набуває розділ «Національно-культурне відродження». У ньому автор спрямовує увагу читача на такі важливі проблеми, як відродження української мови й історії, оновлення культурної сфери, релігійний ренесанс. Характеризуючи загальні контури політики Москви в національно-культурній сфері в УРСР, автор справедливо зазначив, що однією з основних ознак її було «проникнення офіційної імперсько-комуністичної ідеології в усі сфери суспільного, національного й культурного життя, контроль над усіма процесами». Дослідник переконливо доводить, що під особливим наглядом радянської системи перебувала національно-культурна сфера, національна інтелігенція, переслідувалася будь-яка вільна думка, що йшла врозріз з офіційною ідеологією. Літературно-художню творчість було загнано в ґетто «соціалістичного реалізму», будь-яке відхилення каралося.

Вивчаючи аспекти культурної політики Москви в Українській РСР, В.Даниленко стверджує, що національна культура в межах СРСР спрямовувалася в русло «малоросійства», не розвивалася як повноцінна й самодостатня система. Московський центр орієнтував її на «низькі» жанри, обмежений спектр функціональних стилів. Автор переконливо доводить, що деструктивна національна політика радянської держави, денационалізація й російщення призвели до критично низького рівня використання української мови в усіх сферах життя суспільства.

Досліджуючи особливості національно-культурної політики, В.Даниленко зі знанням справи аналізує історико-просвітницьку роботу в УРСР у період «перебудови», процес розкриття «білих плям» в історії України. Важливим, на нашу думку, є те, що автор наводить конкретні приклади,

як українські історики й письменники, учителі та лікарі, поети, музиканти, художники, музейники своєю нелегкою, подвижницькою працею відроджували мову і справжню історію, відновлювали національну ідентичність українського народу, наближали день проголошення незалежності України.

Процес національно-культурного відродження, характерний для УРСР другої половини 1980-х рр., охоплював усі сфери життя суспільства. Перебудовчі процеси торкнулися й церковно-релігійної сфери. В.Даниленко зауважив, що на хвилі національно-культурного та духовного піднесення, поступового зняття заборон на релігійне життя відбувалося повернення до традиційних духовних цінностей, урізноманітнення його форм. Наростала тенденція до усамостійнення православної конфесії, легалізації заборонених раніше церков. У другій половині 1980-х рр. в УРСР розгорнувся масовий рух за вихід греко-католиків із підпілля та за відродження автокефальної православної церкви, яким автор приділив значну увагу.

В останньому, четвертому, розділі монографії В.Даниленко акцентував увагу на проблемах відновлення незалежності України. Не вдаючись до ретрансляції змісту цього розділу, відзначимо його надзвичайну актуальність. Із наведених фактів стає очевидним, що процес змагання за незалежність постає як надзвичайно складний і суперечливий шлях, насичений боротьбою як із прихильниками, так і політичними опонентами запропонованого М.Горбачовим проекту нового союзного договору. Тут автор виявив загальні закономірності та специфічні особливості українського державно-незалежницького руху наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., у багатьох випадках зумів уникнути традиційних схем викладу і трактування історичних фактів та подій.

Становить інтерес авторський аналіз Декларації про державний суверенітет Української РСР. Тут звернено увагу на те, що Верховна Рада республіки започаткувала на законодавчому рівні процес відновлення незалежної держави, хоча комуністична більшість потужно протистояла цьому. Із наведених у монографії фактів стає очевидним, що зупинити поступальний процес формування української державності вже було не під силу ані ініціаторові «перебудови», ані консервативним силам, неосталіністам. Цікавим є відтворення істориком ситуації, що склалась в Україні під час спроби перевороту, організованого так званим Державним комітетом із надзвичайного стану. Антиконтитуційні дії змовників, які входили до керівного складу КПРС, та провал заколоту призвели до подальшої дискредитації компартії, краху радянської імперії. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради ухвалила Акт проголошення незалежності України. На підставі аналізу значного фактичного матеріалу, особистих спостережень автор дійшов висновку, що розпад СРСР не був результатом суб'єктивних чинників – він був історично зумовленим, об'єктивним і закономірним.

До вагомих дослідницьких здобутків В.Даниленка можна віднести авторську характеристику перших кроків незалежності, визначення траєкторії національно-державницького руху України, будівництва основних контурів нової європейської держави. Не можна не погодитися з твердженням автора про те, що першочерговою проблемою, яка потребувала негайного розв'язання, була організація захисту проголошеної незалежності, формування національних

збройних сил. Фахівець робить справедливий висновок про те, що формування державних інститутів в Україні відбувалося в умовах, коли не одне покоління українців прожило у стані бездержавності, репресивної деінтелектуалізації суспільства, піддавалося впливу російсько-радянської імперської ідеології. Автор переконливо доводить, що багатомісячні асиміляційні зусилля зумовили різномірні нашіарування «російськості» в українському суспільстві, хоча національна основа народу залишилася здоровою й життєздатною. Звичайно, необхідних знань, умінь і досвіду в керівництві України, очолюваного Л.Кравчуком, не вистачало, тактично не завжди все було вивірено.

У післямові, що завершує монографію, В.Даниленко зробив не лише розгорнуті й аргументовані висновки та узагальнення, а й висловив своє бачення подальшого розвитку країни, означив практичні рекомендації щодо розбудови державних інституцій і громадянського суспільства.

Високо оцінюючи рецензовану працю, не можна оминати деяких її проблемних моментів. Нагадаємо, що Україна тривалий історичний період не була повноцінним суб'єктом історичного процесу. І саме у час «перебудови» вона фактично почала здобувати та наповнювати реальним змістом самостійну цивілізаційну суб'єктність. У рецензованій монографії досить повно відображено цей процес. Однак недостатньо відтворено власний «вихідний», «першопочатковий» цивілізаційний потенціал, рушійні сили формування самостійної цивілізаційної суб'єктності. Проблеми формування національного правлячого класу, політичної еліти, участі міжнародної громадськості, української діаспори у відновленні національного проекту України, деколонізація масової свідомості, звільнення від соціального страху та інше потребують подальшої розробки.

Як наукове видання монографія потребує детальнішого аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії. Звичайно, книга лише виграла б, якби автор розширив джерельну базу, додатково ввів у науковий обіг новітні архівні свідчення. Вагомою є спроба В.Даниленка проаналізувати перебіг перебудовчих процесів в інших союзних республіках. Проте вона виявилася поверховою й незавершеною. На нашу думку, потребує деталізації вплив суб'єктивних чинників на перебіг «перебудови» і процес державотворення в Україні. На сторінках монографії зустрічаємо цікавий фактичний матеріал, цифрові, статистичні дані, які потребують посилань на першоджерела.

Однак зазначені побажання аж ніяк не впливають на наукову цінність та актуальність проведених студій. Вітчизняна наука збагатилася ґрунтовним дослідженням історії перебудовчих процесів в Україні. Праця В.Даниленка змушує замислитися над непростим, складним періодом новітньої історії нашої країни, спонукає до глибших історіографічних рефлексій. Це добрий приклад балансування між сухим академізмом і прагненням науково-популярно пояснити читачам складність, суперечливість досліджуваних процесів. Упевнені, що праця стане серйозним поштовхом до подальших наукових пошуків щодо з'ясування феномену «перебудови» соціально-економічного та суспільно-політичного життя. Загалом книга В.Даниленка стане у пригоді не лише історикам, а й політологам, політикам, суспільствознавцям, студентам, усім, хто цікавиться новітньою історією України.

Andreas Kappeler

C.H.Beck

UNGLEICHE BRÜDER
**RUSSEN UND
UKRAINER**
VOM MITTELALTER BIS
ZUR GEGENWART

KAPPELER A.
**UNGLEICHE BRÜDER: RUSSEN UND UKRAINER:
VOM MITTELALTER BIS ZUR GEGENWART. –
MÜNCHEN: VERLAG C.H.BECK oHG,
2017. – 267 S.**

КАППЕЛЕР А.
**НЕРІВНОПРАВНІ БРАТИ: РОСІЯНИ Й УКРАЇНЦІ:
ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО СУЧАСНОСТІ. – МЮНХЕН:
К.Г.БЕКК, 2017. – 267 с.**

Ім'я і праці авторитетного українця, фахівця з історії Східної Європи Андреаса Каппелера відомі вітчизняним дослідникам¹. Спеціалісти з історії XIX – початку XX ст. знайомі з його численними розвідками на українську тематику німецькою й англійською мовами. Окремі з них виходили

друком у нашій країні: фундаментальна монографія «Росія як поліетнічна імперія» (Львів, 2005 р.), збірник статей за його редакцією «Україна: Процеси націотворення» (Київ, 2011 р.), науково-популярна «Мала історія України» (Київ, 2007 р.), німецький оригінал котрої витримав уже чотири перевидання.

Менш відома популяризаторська праця А.Каппелера, яка після його виходу на пенсію стала надзвичайно інтенсивною. Практично незнана в Україні невеличка книжка «Козаки: Історія й легенди», що побачила світ 2013 р. Вона може бути корисною фахівцям як приклад дослідження в руслі транснаціональної історії². Починаючи з 2014 р., А.Каппелер провадить активну просвітницьку роботу в німецькомовному просторі, знайомлячи європейців з історією нашої країни, її культурою та сьогоденням. Він уже має власну школу істориків-українознавців, котрі сьогодні посідають провідні позиції серед німецьких фахівців зі східноєвропейської історії. А.Каппелер став ініціатором зустрічі вітчизняних і німецьких українців у червні 2014 р. Саме тоді було започатковано Німецько-українську комісію істориків, членом консультативної ради якої він є.

Варто зупинитися на окремих прикладах українознавчої просвітницької діяльності А.Каппелера. У 2015 р. великим накладом вийшла його брошура «Україна – країна між Заходом і Сходом», опублікована в Німеччині для політичної освіти. Короткий огляд нашої історії й культури тут доведено до початку російської агресії 2014 р. Автор утверджує погляд на самотність української історії, її державотворчі традиції³. У цьому ж руслі слід розглядати велику статтю А.Каппелера під назвою «В тіні Росії», що з'явилася на шпальтах

¹ Див.: Ясь О.В. Каппелер Андреас // Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка–Ком. – К., 2007. – С.97.

² Kappeler A. Die Kosaken: Geschichte und Legenden. – München, 2013. – 127 S.

³ Kappeler A. Die Ukraine – ein Land zwischen West und Ost // Informationen zur politischen Bildung. Aktual. 28/2015. – 24 S.

впливового німецького видання. Автор звертається до історичного коріння сучасної російсько-української війни, мотивуючи це необхідністю знайомства європейського читача з українською історією, адже завдяки усталеним стереотипам (не в останню чергу й через традиції німецьких східноєвропейських студій) Україна не посідає свого особливого місця на ментальній карті Європи⁴.

Історії України А.Капелер присвятив і кілька відкритих лекцій, прочитаних на запрошення провідних вишів Німеччини. Зокрема 2016 р. у Фрайбурзькому університеті він виступив із доповіддю на тему «Історія України – конкуруючі наративи», де окреслив кілька тем, які викликають дискусії не тільки серед істориків України, Росії, Польщі, але й набувають суспільного звучання та політичних імплікацій у «війнах за історичну спадщину», політиках комеморації⁵. Можна погодитися зі словами професора Я.Калакури, котрий на зустрічі А.Капелера зі студентами та викладачами Київського національного університету ім. Т.Шевченка у вересні 2017 р. назвав знаного фахівця «інтелектуальним послом України в європейському гуманітарному просторі».

Праця А.Капелера, про яку йтиметься нижче, була очікуваною. Сам автор у 2016 р. говорив про те, що він планує видати книгу для широкого читацького загалу про українсько-російські відносини⁶. Безпосередньою причиною для нової студії, як зазначено у вступі, стало захоплення Російською Федерацією Криму та воєнна інтервенція на Донбасі (с.9–10). Утім можна поставити під сумнів твердження А.Капелера, що конфлікт бере початок з Євромайдану зими 2013–2014 рр. (с.12).

Головний мотив для написання книги історик формулює доволі чітко: до 2014 р. ніхто не міг навіть уявити, що між українцями й росіянами, котрих єднає мовна, релігійна, культурна спорідненість, економічне та демографічне переплетення («Verflechtung»), може спалахнути воєнний конфлікт (с.10). Така мотивація спонукала автора застосувати методологічні підходи перехресної історії («histoire croisée»)⁷.

Метафора «брати», винесена в назву книги, викликала чимало запитань як в українських істориків, так і в німецьких спеціалістів з історії Східної Європи. Наскільки продуктивна «метафора сім'ї, яка є ключем для розуміння російсько-українських взаємовідносин» (с.18)? Цьому питанню присвячено перший розділ – «Мир і суперечки у сім'ї», де автор знайомить західного читача з появою самих висловів «великий брат» та «малий брат», «великороси» й «малороси», котрі разом із білорусами склали ядро Російської імперії та досить незвичної для сучасного сприйняття «загальноросійської» («all-russischen») народності (с.17–25). Ураховуючи призначення книги, її формат, обсяг А.Капелер не вдається до докладного аналізу пояснення походження термінів «Русь», «Україна», указуючи, що останній від середньовіччя означав

⁴ Kappeler A. Im Schatten Russlands // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – Dienstag, 9 Juni. – №130. – S.11.

⁵ [Електронний ресурс]: <https://youtu.be/ECHzCvgHDTE>

⁶ Kappeler A. «Мені залежало на тому, щоб українці були на ментальній карті Європи. Це – мій моральний імператив» [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/jittepis-istory/kappeler>

⁷ Про перехресну історію докл. див.: Вернер М., Циммерман Б. После компаратива: Histoire Croisée и вызов рефлексивности // Ab Imperio. – 2007. – №2. – С.59–90.

«пограниччя» («окраїну») Русі, а його вживання в українському національному дискурсі ознаменувало відмежування від «російського» (с.25).

Другий розділ книги має назву «Спільна колиска Київської Русі». Проте автор підкреслює, що так стверджувала офіційна радянська ідеологія та історіографія, заперечуючи факт, що це була «колиска» не тільки слов'янських, а й чужорідних племен, що ставить під сумнів національні витоки українців і росіян (с.27). Основну увагу у цьому розділі фахівець приділяє суперечкам російських та українських істориків навколо спадщини Київської Русі, яка добре znana в колі професіоналів. Висновок А.Капшелера достатньо красномовний – обидві сторони транспортують поняття «Київська Русь» у канонізований історичний наратив, який формується з погляду сучасності, а національні категорії поширюють і проєктують на середньовіччя, коли взагалі неможливо було говорити ані про українців, ані про росіян (с.32). Окремим сюжетом історик виділяє використання спадщини Київської Русі у сучасній історичній політиці Росії та України, звертаючи увагу, що такий підхід не тільки руйнує старі міфи, але й створює нові.

Третій розділ праці, назва якого доволі промовиста – «Монголи й поляки – Азія та Європа: брати йдуть окремим шляхом» – присвячено українській історії XIV–XVII ст. Крім побіжного огляду монгольської навали, А.Капшелер звернув увагу на те, що у сучасній Російській Федерації відроджуються ідеї «євразійства», котрі позитивно розглядають азіатську орієнтацію як «особливий шлях Росії» («Sonderweg Russland»). Власне, на протиставленні європейського вибору України й азіатського – Росії побудовано розділ, який починається з паралельного розгляду прозахідного Данила Галицького та азіатського Олександра Невського (с.36–41). Орієнтуючись на західного масового читача, автор виходить за межі канонічного історичного наративу й «осучаснює» текст інформацією про героїзацію Олександра Невського в російській культурі пам'яті як «борця» із західними (німецькими) впливами, відродження його культури Й.Сталіним у роки Другої світової війни та у сучасній Росії.

На думку А.Капшелера, пам'ять про епоху XIV–XVII ст. в українців і росіян різниться в найважливіших сферах. Для росіян це – утвердження царської автократії, натомість для українців центральними є ліберальні ідеї козацтва й польської аристократичної республіки. У той час, як Росія ізолювалася наче «оточена фортеця», Україна була тісно зв'язана з Європою, відкрита для західних впливів (с.53).

Четвертий розділ – «Зближення України з Росією й інтеграція “малоросів” у царську імперію» – знайомить читачів із подіями української історії XVII–XIX ст. Авторська інтерпретація Переяславської угоди 1654 р. не відрізняється від загальноприйнятої у сучасній українській історіографії, де підкреслюється різне тлумачення її змісту козацькою верхівкою та російською автократією. А.Капшелер зазначає, що у сучасній російській історіографії продовжує панувати думка, нібито входження України до складу Московської держави призвело до відновлення «єдності» споріднених народів, начебто «перерваної» у XIII ст. (с.59).

Автор насичує текст полярною пам'яттю українців і росіян до акторів та подій взаємопов'язаної історії. Наприклад, 300-літній ювілей Полтавської

битви 1709 р. виявив абсолютно протилежні наративи. Якщо для росіян перемога над шведами знаменувала заснування Російської імперії, то в українській культурній пам'яті поразка Карла XII й гетьмана І.Мазепи означала крах незалежності (с.65). Подібне спостерігається і з пам'яттю про козацтво. Якщо козаки та Гетьманщина XVIII ст. посідають центральне місце в дослідженнях сучасної української історіографії й «міф вільного козацтва відігравав велику роль в Революції гідності та Євромайдані», то в російській культурі пам'яті й історіографії тамтешні козаки ніколи не посідали такого місця, а міф про російське козацтво як захисників імперії Романових від її ворогів використовується сучасною Росією у війні на сході України (с.67–68). Цікавими є сюжети, об'єднані назвою «Відкриття Малоросії росіянами в XIX ст.», де А.Капшлер наводить замітки, висловлювання російських чиновників та інтелектуалів про відвідування ними України, які попри видиму відмінність українців від росіян у мові, побуті, культурі намагалися шукати «російські елементи», розглядаючи «Малоросію» частиною російського світу.

Назва п'ятого розділу – «Дві запізнілих націй» – певною мірою перегукується із заголовком відомої статті Р.Козеллека⁸. Ті з істориків, хто знайомий із фундаментальними працями А.Капшлера з національного питання, знайдуть тут цікаві авторські роздуми та інтерпретації процесів націєтворення в Україні та в Росії у транснаціональному вимірі. Ключовим для їх розуміння стала мотивація автора, викладена ним у вступі до розділу. А.Капшлер категорично не сприймає висловлювання колишнього федерального канцлера ФРН Г.Шмідта про те, що сучасна Україна, мовляв, «не є національною державою», а «серед істориків точаться суперечки, чи взагалі існує окрема українська нація» (с.83). Це протиставляється тривалій державотворчій традиції Росії. Спираючись на тези британського історика Дж.Госкінга, автор переконує, що російська нація – така ж «запізніла», оскільки держава, на відміну від західноєвропейської традиції націєтворення, не є найважливішим його елементом, а навпаки – перешкодою.

На нашу думку, одним із ключових у книзі став шостий розділ – «Асиметричні відносини: росіяни та українці в Російській імперії в XIX – на початку XX ст.», в якому А.Капшлер у методологічних підходах транснаціональної й перехресної історій розглядає конкуруючі колективні пам'яті, стереотипи, історичні наративи в уявленнях про меншовартість українців порівняно з росіянами. Насамперед це проявлялося в дихотомії «російське місто – українське село», коли імперська адміністрація у ході процесів модернізації й індустріалізації переселенською політикою формувала російськомовний етнічний склад українських міст Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава (Дніпро), Юзівки (Донецьк) тощо (с.112–115).

Аналогічні процеси, переконаний А.Капшлер, відбувалися й у сфері культури, яка в XIX ст. маргіналізувалася та провінціалізувалася. З огляду на нинішні публічні дискусії, до яких залучаються фахові історики, цікаві міркування автора в питанні: «Чи була Україна колонією Росії?». А.Капшлер не вважає

⁸ Козеллек Р. Німеччина – запізніла нація? // *Його ж.* Часові пласти: Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С.389–411.

продуктивним для сучасного історіографічного дискурсу повернення до ідей і концепцій українських націонал-комуністів 1920-х рр. та емігрантської історіографії про те, що Україна з XIX ст. була економічною колонією царської Росії. Новітні дослідження російського колоніалізму, на думку авторитетного історика, свідчать про те, що, на відміну від інших регіонів імперії, Україна не була класичною, а радше «внутрішньою колонією» Росії, за прикладом Шотландії та Вельса у Великобританії, Окситанії і Бретані – у Франції. Водночас у рамках сучасних постколоніальних студій питання стосунків російської метрополії й української «периферії» потребує подальшого вивчення (с.128–129).

«Російська та українська революції» – таку назву має сьомий розділ книги. А.Капелер обстоює думку про те, що українці в 1917 р. були єдиним із тодішніх народів колишньої імперії, який «кинув прямий виклик Тимчасовому уряду і суттєво впливав на перебіг його політики» (с.134). Описуючи революційні пертурбації в Україні, що ніби підштовхували лідерів Центральної Ради до самостійницького IV Універсалу, автор указує на те, що ця політика викликала далеко не мажорні почуття не лише в більшовиків, а й у лідерів Центральних держав. Останні, невдоволені в першу чергу соціалістичним спрямуванням політики М.Грушевського та його однодумців, поклали цьому край, створивши, за словами А.Капелера, «маріонетковий уряд під проводом Павла Скоропадського» (с.139). У книзі знаходимо неоднозначну оцінку гетьманської Української Держави. З одного боку, історик указує на її залежність від Німеччини та Австро-Угорщини, а з іншого – визнає, що в 1918 р. існувала, уперше від XVIII ст., українська державність, яка була поза загрозою з боку «старшого брата». Завдяки цьому вдалося розбудувати управління, банківську справу, україномовну освітню мережу.

Оцінюючи події 1917–1921 рр., А.Капелер констатує, що «старший брат, як і за царату, не сприймав емансипацію свого молодшого брата й намагався утримати його у спільній родині» (с.146). Це було притаманне всім трьом політичним напрямам – ліберально-соціалістичному Тимчасовому уряду, більшовикам і контрреволюційному білому руху.

У невеличкому вступі до восьмого розділу, котрий має назву «Росіяни й українці в радянській “сім’ї народів”», автор окреслює тенденції в інтерпретаціях історії СРСР. Ідеться про ототожнення Радянського Союзу з Росією, а його населення – з етнічними росіянами, про намагання приписати їм усі здобутки. Інші голоси твердять, що саме російський народ став першою жертвою радянської системи, оскільки виніс на своїх плечах тягар побудови індустріальної держави, інвестування у промислово відсталі регіони, боротьби з нацизмом тощо, а тому-то дотепер здебільшого бідний і відсталий. А.Капелер звертається до версії вже згаданого Дж.Госкінга, який робить висновок, що імперія стала на заваді російському націєтворенню, тож доцільно бачити не лише суперечності між Росією й Україною. Необхідно також брати до уваги те, що серед радянських правителів та їхніх жертв були і росіяни, і українці (с.149).

Водночас для А.Капелера не підлягає сумніву те, що перемога у взятті влади й успішне повернення більшовиками територій колишньої царської імперії створили передумови для відродження російської імперської нації, що узгоджувалося

зі сталінською концепцією «побудови соціалізму в одній країні» (с.152). Виходячи з цього, автор трактує події періоду коренізації/українізації, феномен українського націонал-комунізму, наслідки індустріалізації, примусової колективізації та голоду початку 1930-х рр., показує, як поступово радянський патріотизм зв'язали з імперським патріотизмом царського часу, як «імперська експансія Росії, що засуджувалась у двадцять роки, тепер отримала позитивні конотації». До того ж усе це поєднувалося з новою оцінкою ролі росіян. Саме тоді, на думку історика, «старший брат» повернувся» (с.170). Слово «малорос» вийшло з ужитку, але імперська політична концепція, що криється за ним, була надалі чинною.

Описуючи період Другої світової війни, яку сталінська пропаганда звузила до «Великої Вітчизняної», поставивши в один ряд з іншими історичними військовими кампаніями, А.Каппелер указує, що у цей час виразно виявилися саме російські елементи радянського патріотизму.

Цей розділ містить ще одну важливу тезу. Автор аналізує, як зображують український національно-визвольний рух під час війни й у повоєнний час: «У Радянському Союзі та пострадянській Росії було і є широко розповсюдженим уявлення про українців як про колабораціоністів і “бандерівців”, яких включають до стереотипу мазепинців і петлюрівців» (с.179). Натомість дуже рідко тематизується колабораціонізм самих росіян.

Подавши ключові ознаки політики Кремля в повоєнний час і до серпня 1991 р., А.Каппелер переконливо обґрунтовує логіку колапсу СРСР і те, чому тодішнє українське керівництво разом із російською ельцинською опозицією відіграло роль, як висловлюється автор, «могильника Радянського Союзу» (с.190).

Дев'ятий розділ книги називається «Ворожі брати? Конфронтація обох пострадянських держав». Тут ідеться про російсько-українські взаємини після серпня 1991 р. й до окупації Росією Кримського півострова та початку війни на сході України. А.Каппелер вважає, що у цей час існували кілька конкуруючих проектів. У Росії протистояли один одному проекти формування політичної («Staatsbürgernation») та імперської («die imperiale Nation») націй. Останній переїмг на початку 2000-х рр. і тоді ж почалася етнізація країни. У підсумку Російська Федерація, попри її багатонаціональний склад, поступово перетворилася на «російську національну державу» (с.231).

У нашій країні конкурували проекти українських етнічної й політичної націй, які консолідувалися під час Євромайдану перед загрозою зовнішньої небезпеки. На думку А.Каппелера, Україну не слід вважати «невдалою державою» («gescheiterter Staat»), про що часто говорять на Заході та в Росії, хоча є чимало викликів: «Україна стояла і стоїть перед великими економічними і соціальними проблемами, правова держава все ще не гарантована, корупція всюдисуща, влада олігархів не зламана» (с.228). Автор переконує, що політичний розвиток України після проголошення незалежності суттєво відрізнявся від російського, адже у жодній (за винятком Прибалтики) пострадянській країні так, як в Україні, не утвердилася парламентська демократія з коректними виборами, що призводять до зміни влади, а також наявні достатньо вільні засоби масової інформації. Україні також удалося зміцнитися назовні й консолідуватися внутрішньо, що, на відміну від Росії, не призвело до збройного протистояння всередині країни.

У заключному, десятому, розділі – «Росія, Україна та Європа», який становить собою фактичну післямову, А.Капшелер підбиває підсумки дослідження. Він підкреслює, що історія російсько-українських взаємин дотепер позначена асиметрією: «Росія й росіяни, починаючи з пізнього XVIII ст., не визнавали Україну та українців рівноправними партнерами. Старший брат любить свого молодшого брата, який чудово співає й танцює, однак [...] нав'язує йому свою волю, свою мову. Якщо ж молодший хоче визволитися з-під опіки старшого, останній реагує насильством і намагається всіма засобами цьому завадити... Росія до сьогодні не сприймає Україну як самостійну націю, а розглядає її як частину так званого російського світу» (с.230–231).

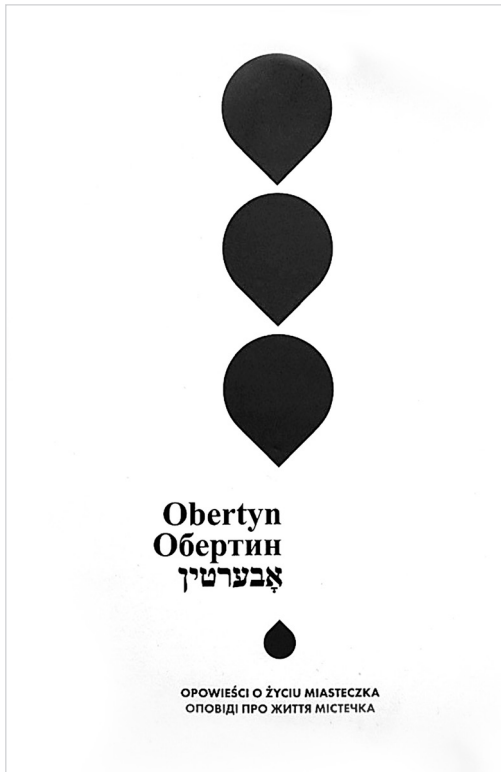
Особливість рецензованої книги полягає в тому, що її автор україно-реалістично, а тому критично, дивиться на західні публікації про Україну, її минуле та сьогодення. А.Капшелер зауважує, що західне сприйняття нашої держави все ще нерішуче, що дотепер далеко не всі готові бачити Україну як самостійного гравця історії, що для багатьох західних політиків, науковців, дипломатів вона, як і раніше, – лише шахова фігура, котру використовують в інтересах взаємин із Росією. І все ж ця безжально-точна оцінка не песимістична. Вона спонукає думати над тим, що варто робити далі, аби на ментальній мапі Європи наша країна зайняла власне чітке місце. Поза сумнівом, це неможливо без співпраці з такими дослідниками, як А.Капшелер.

Він, як добре пам'ятає один з авторів цих рядків, ще у середині 1990-х рр. намагався налагодити дискусії між істориками з України, Росії, США, Канади, Німеччини щодо проблем російсько-українських взаємин із часів середньовіччя до сьогодення. Робилося це в рамках проекту «Російсько-українська зустріч» («The Russian-Ukrainian Encounter»), одним із керівників якого був А.Капшелер. І ось тепер для нього ця тема актуалізувалася насамперед у напрямі історичних коренів та передумов російсько-українського конфлікту. Саме про це й ідеться в рецензованій праці, яку ми оцінюємо напрочуд позитивно.

Звісно, можна висловити деякі побажання (пам'ятаючи, що завдання будь-якої рецензії – оцінити наявний матеріал, а не вказувати на те, чого у книзі немає). У тексті трапляються повтори, автор використав далеко не всі значущі напрацювання української історіографії останніх років. Потребують уточнення статистичні відомості. Наприклад, пишучи про єврейські погроми, А.Капшелер говорить про відповідальність за вбивство 40 тис. євреїв білогвардійцями та військовиками УНР (с.143). Не зовсім зрозуміло, про який період ідеться, адже перші погроми почалися в Україні ще в березні – червні 1917 р. «Розподіл» їх винуватців у 1918–1921 рр. виглядає так: близько 40% – справа рук військ Директорії, 25% – партизанських та отаманських загонів, до 20% – білогвардійців, 10% – червоноармійців, 5% – польських військ і бандформувань⁹.

Можна було б додати й інші зауваження, але ми не робитимемо цього з огляду на незаперечну цінність і важливість книги А.Капшелера, яку варто перекласти українською мовою.

⁹ Див.: Доценко В.О. Об'єднатися, щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Вінниця, 2014. – С.167.

OBERTYN. ОБЕРТИН. אָבערטין. ОПОВІСЦІ О ЖИЦІУ МІАСТЕЦКА. ОПОВІДИ ПРО ЖИТТЯ МІСТЕЧКА. – WROCŁAW: OŚRODEK «PAMIĘĆ I PRZYSZŁOŚĆ», 2018. – 510 s.

OBERTYN. ОБЕРТИН. אָבערטין. ОПОВІСЦІ О ЖИЦІУ МІАСТЕЦКА. ОПОВІДИ ПРО ЖИТТЯ МІСТЕЧКА. – ВРОЦЛАВ: ЦЕНТР «ПАМ'ЯТЬ І МАЙБУТНЄ», 2018. – 510 с.

Досвід посткомуністичних трансформацій у Польщі показав тісний взаємозв'язок поточної політики з історичними наукою та пам'яттю. Особливо актуалізувалася політика пам'яті (історична політика) з початком 2000-х рр., коли у країні частиною передвиборчих програм консервативних політиків і партій стало питання історичної традиції й повернення до героїчного нарративу.

Ширший теоретичний аналіз політичних практик, пов'язаних з інструменталізацією історії у суспільно-політичному житті, дозволив дослідникам чіткіше окреслити термінологічно явище історичної політики. Київський історик Г.Касьянов історичною політикою назвав «різновид політики, призначенням і змістом якої є цілеспрямоване конструювання і практичне застосування в політиці «історичної пам'яті» та інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій»¹. Формування сфери й характеру колективної пам'яті часто здійснювалося політичними елітами з метою «легітимізації держави і власного політичного табору, делегітимізації та подолання супротивників, посилення позиції держави на міжнародній арені»². Формами реалізації історичної політики вважається медійний переказ, музейно-виставкова діяльність, кіномистецтво, державний календар свят, пам'яткоохоронні ініціативи тощо.

Інституційним виміром реалізації історичної політики в Польщі стала діяльність низки установ, як-от Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу або Рада охорони пам'яті боротьби й мучеництва. Крім того, меморіальну діяльність провадили такі громадські структури, як Фонд «Борусія» в Ольштині, Фонд Стефана Баторія

¹ Касьянов Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. – К., 2018. – С.27.

² Wolff-Powęska A. Pamięć – brzemię i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010). – Poznań, 2011. – S.69–70; Стриєк Т. Невловні категорії: Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. – К., 2015. – С.31.

у Варшаві, Фундація «Пограниччя» у Сейнах, Фонд Святого Володимира у Кракові, Товариство любителів Львова і південно-східних кресів та ін. У 2007 р. у Вроцлаві було створено Центр «Пам'ять і майбутнє», який розпочав активну виставково-просвітницьку роботу та популяризацію новітньої історії Польщі, особливо після 1945 р. Відкритий при ньому у вересні 2016 р. Центр історії «Заездня» став одним з успішних проєктів про феномен Вроцлава 1945–2016 рр. зі сценографічною виставкою про місто та людей, котрі творять його нову ідентичність.

Повоєнне облаштування кордонів і насильницьке переселення мільйонів українців, поляків, німців із місць багатолітнього проживання призвело до зміни культурно-історичного ландшафту багатьох регіонів Центральної та Східної Європи. Відтак історична політика в Німеччині, Польщі, а згодом в Україні спрямовувалася на підтримку досліджень локальних трансформацій, особливо в повоєнну епоху. У 2016 р. вроцлавська організація «Пам'ять і майбутнє» ініціювала проєкт, присвячений Обертину – невеличкому містечку на Прикарпатті, та його поліетнічному населенню. Результатом реалізації польсько-українсько-білоруського проєкту за участю П.Зубовського, М.Мусяла (Вроцлав), С.Гладишука (Луцьк), П.Абламського (Брест) стала однойменна двомовна (польська, українська) історико-меморіальна книжка, видана за підтримки міністерства культури та національної спадщини Польщі й під патронатом Музею історії польських євреїв «Polin», Української асоціації дослідників усної історії.

Відбираючи спогади та систематизуючи їх за тематичними напрямками, упорядники провели аналітичну роботу, частково перевіривши зібраний матеріал зі статусу усної історії (історичної пам'яті) до науково-аналітичного опрацювання. На сторінках книжки зустрілися 54 колишніх або теперішніх мешканців Обертина – українці, поляки, євреї. Їхні розповіді доповнюють одна одну, запрошуючи читача до зустрічі-розмови колишніх сусідів, односельців, розкиданих по світу – в Польщі, Австрії, Ізраїлі, а також Україні. У розповідях знаходимо слова про міжнаціональну повагу на побутовому рівні, любов, співробітництво, а також про нехіть, зневагу чи ненависть.

У вступі один з упорядників П.Зубовський (Вроцлав), родина якого походить з Обертина, визнає: вказаний книжковий проєкт українською й польською мовами має сприяти активізації «дискусії, хоча б локальної, у Польщі та Україні про співіснування в минулому поляків, українців і євреїв у Східній Галичині, що може прислужитися розвитку кращого взаєморозуміння» (с.12). І, як видається, цієї мети досягнуто: презентації концепції проєкту в Полтаві (2018 р.), Львові, Івано-Франківську й Обертині (2019 р.) засвідчили слухність застосування методики польових досліджень, знаходження джерельних матеріалів в архівах і бібліотеках та спосіб їх використання у книжці, яка стала символічним діалогом поляків, українців, євреїв про літопис Обертина трьох періодів – II Речіпосполитої, Другої світової війни, перших двох десятиліть по її закінченню.

Першу частину видання відкриває вступна стаття польського україніста В.Менджецького (Інститут історії Польської академії наук),

який у 1990-х рр. проходив стажування в Інституті історії України НАН України й добре знає українську історіографію, основні краєзнавчі публікації. Зрештою, популярною в Польщі та званою в Україні стала його недавня велика праця про населення західноукраїнського регіону та його традиції в міжвоєнний період ХХ ст.³. Автор визнає, що постійне заселення території, яка в майбутньому отримала назву Східної Галичини, почалося в Х ст., можливо навіть у ІХ ст., коли хвиля розселення руського люду зі сходу перетнула Буг і Сян. Декілька сотень років Сянок, Кросно, Ярослав були руськими княжими містами та важливими оборонними пунктами західних регіонів Русі. У ХІV ст. ситуація радикально змінилася: король Казимир Великий завоював Галицьку Русь, у ХV ст. її включено до Корони Польської, започаткувавши «складні міграційні процеси й культурні зміни, які тривали століттями та перетворювали етнічно однорідні руські терени на розмаїте за національним складом пограниччя». Далі фахівець зазначає, що «коли польські володарі завоювали Галицьку Русь, цю територію стали заселяти прибульці з заходу. Насамперед поляки – представники короля, чиновники польської держави, римо-католицьке духовенство, а також шляхта, яка шукала маєтки та землі, щоб придбати або орендувати, купці, підприємці та ін.» (с.230). В.Менджецький підкреслює, що одним із наслідків включення Червоної Русі до Речі Посполитої була поступова культурна та мовна полонізація місцевої суспільної верхівки. Водночас спостерігався процес «русинізації» селян-переселенців (переїняття окремих слів, понять, мовних зворотів, елементів звичаїв і фольклору), які загалом не втрачали свого культурного спадку. У ХІХ ст. населення Східної Галичини було втягнуте у процеси суспільно-цивілізаційної модернізації, що виявлялося у швидкому зростанні суспільних, політичних, культурних, матеріальних потреб українців, поляків, євреїв. Утім, зауважує В.Менджецький, «просування шаблями суспільної кар'єри для людини селянського, дрібноміщанського чи єврейського походження в умовах Східної Галичини найчастіше означало вибір польської як мови спілкування». Усе це породжувало культурну полонізацію (а частково й онімечення) великої частини населення краю. У другій половині ХІХ ст. та на початку ХХ ст. активізувалися нові національні рухи, які прагнули пробудити у всіх національну свідомість. Розвивався й націоналізм, що «означав беззастережну появу відкритого конфлікту між польським та українським національними рухами, що виборювали право називатися господарем на території» (с.27–28). Водночас автор дискусійно трактує терміни «руський», «український», уважаючи, що «аж до 1939 р. значна частина селян – греко-католиків – називала себе «русинами» у традиційному значенні цього слова, не беручи до уваги зміну його семантики з плином часу». Термін «українець» вони пов'язували з тими членами місцевої спільноти, які були задіяні в політичну чи культурно-освітню діяльність. Там, куди сягнула й де здобула успіх українська національна ідея, населення починало

³ *Mędrzecki W.* Kresowy kalejdoskop: Wędrowki przez Ziemię Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 2018. – 424 s.

називати себе «українцями» (с.29). Щодо євреїв, то вони були «іншими», але водночас «своїми»: вони жили власним життям, відокремлені від решти мешканців релігією, календарем, одягом, звичаями, мовою, проте залишалися в постійному тісному контакті з християнами в економічній сфері, а подекуди й у суспільній.

Із перспективи українського національного руху, наголошує В.Менджецький, міжвоєнна польська держава була ворогом, що стояв на шляху побудови незалежної України, та суперником, який ускладнював пропагування національної ідеології серед українських мас. Із перспективи Варшави кожен українець був потенційною загрозою для безпеки та єдності країни. Сміливим, як для польського науковця, є висновок про те, що під час пацифікації 1930 р. було застосовано принцип колективної відповідальності, і мешканці кількох сотень галицьких сіл, мішаних за національним складом населення, зазнали репресій. Указана акція кинула велику темну тінь на стосунки між людьми у цілому регіоні. Друга світова війна, підкреслює автор, розпочала останній етап в історії мультикультурної спільноти Східної Галичини, що розвивалася з часів середньовіччя. Обидва окупанти – Німеччина та СРСР – прагнули знищити характер цього регіону та замінити його своїм порядком – нацистським або радянським. В.Менджецький вважає, що обидві тоталітарні держави мали активну підтримку з боку частини українського національного руху: німці – радикальних націоналістів, а СРСР – українських комуністів і радикальних лівих. У тіні німецької окупації українські націоналісти розпочали «антипольську акцію», яка мала на меті «очищення» Західної України від «польського елемента». Автор називає населені пункти (Підкам'їнь, Гута-Пеняцька, дуже віддалені від Обертину), де було вчинено напади на поляків. Натомість ігнорує аналогічні збройні акції Армії крайової проти українських сіл. Водночас стверджує, що німецька машина терору знищила практично всіх із понад півмільйона євреїв Східної Галичини. Щоправда завершує свій вступний нарис В.Менджецький оптимістично: «Давня Галичина залишила добру пам'ять по собі серед останніх, ще живих її учасників, а також у міфології, яка щоразу більше й сміливіше заявляє про себе» (с.39).

Міжнаціональна перспектива погляду на історію Обертину могла би бути розширеною за рахунок запрошення до вступної статті й українського історика, який міг продемонструвати українську історіографічну перспективу відносин між українцями, поляками, євреями на Галичині, адже стаття В.Менджецького базується головню на польських джерелах і літературі.

Безумовно цінним і повчальним вважаємо нарис Й.Клюби та М.Якимович «Методологічні рефлексії щодо польових досліджень серед колишніх і теперішніх мешканців Обертину», де розкривається «кухня» діяльності інтердисциплінарної міжнародної дослідницької групи, учасники котрої в 2016–2018 рр. записали або ж віднайшли спогади уродженців цього галицького містечка в Україні, Польщі, Ізраїлі, Австрії, проаналізували документальні колекції в архівах України, Польщі, Росії, США. Інтерв'ю записувалися за технікою Ф.Шютце, що закладала певні методологічні правила,

дотримання яких дозволяло визнати запис історичним джерелом. Інтерв'ю складалося з трьох частин: перша була вільною біографічною розповіддю свідка історії, друга починалася після закінчення розповіді, і тоді з'являлася можливість з'ясувати всі неточності; у третій частині ставилися питання на важливі теми, про які не говорилося раніше. Інколи запис здійснювався за присутності третіх осіб, членів родини. За таких обставин дослідники приймали рішення про здійснення групового інтерв'ю, яке за суттю було ближчим до фокусного, ніж до біографічного. Фокусні інтерв'ю використовувалися для реконструкції історичної пам'яті й ідентичності. Загалом згаданій дослідницькій групі вдалося уникнути «узурпування» історії містечка однією з національних перспектив і відтворити багаторелігійний та поліетнічний характер міжвоєнної Східної Галичини, мешканці якої мали специфічну ідентичність, характерну для пограниччя. Важливо й те, що частину записів проведено в мішаних польсько-українських дослідницьких парах, завдяки чому зменшено ризик свідомого модифікування з боку співрозмовника. Загалом свідчення усної історії у книзі виступають не лише історичним джерелом, але й суб'єктивним актом пам'яті. Сторінки видання ще раз підтверджують, що межі між пам'яттю та історією з плином часу стираються, адже вони нерозривно взаємопов'язані. Як зауважили учасники проекту, «немає «фальшивих» біографічних наративів – усі розповіді з перспективи досвіду співрозмовників є правдиві, становлять свідчення конкретних людей, котрі саме так пам'ятають своє минуле» (с.50).

Записані спогади хронологічно поділено на три частини, в яких респонденти розповідають про життя в міжвоєнній Польщі, роки Другої світової війни та повоєнний період. Допитливий читач знайде у книжці літопис не лише Обертина, а й матеріали про науково-освітнє життя Львова, Чернівців, Коломиї, Станіслава, Перемишля, Кракова; формування та склад різних військових структур, що мобілізували місцеве населення; діяльність еміграції у Чехословаччині, США, Палестині; господарські зв'язки краю з різними країнами; долі політ'язнів у сталінських таборах; умови, наслідки депортацій українців і поляків після Другої світової війни тощо.

Книга стане у пригоді й дослідникам повсякденності, адже розповіді обертинців торкаються не лише суспільно-політичних реалій, але і практики мішаних шлюбів, освіти в державних та приватних закладах, релігійних, національних свят (інколи їх відзначали разом), обрядових традицій (весілля, похорони), способів інтеграції в нову радянську дійсність.

Важливо й те, що до написання приміток залучено науково-інформаційний матеріал не лише польських (Г.Грицюка, М.Климецького, І.Мотики, М.Герлиха, Я.Пісулінського), а й українських фахівців, зокрема А.Боляновського, Б.Боцюркова, О.Зайцева, С.Качараби, Т.Мартиненка, В.Меламеда, В.Мельника, Я.Стоцького, Я.Хонігсмана та ін. Добре укладений також іменний покажчик видання, однак відсутній – географічний.

Водночас вважаємо за необхідне висловити окремі зауваження. На нашу думку, автори необґрунтовано поділяють українське населення Обертина на українців, бойків, лемків. Неприйнятне пояснення етноніма гуцули:

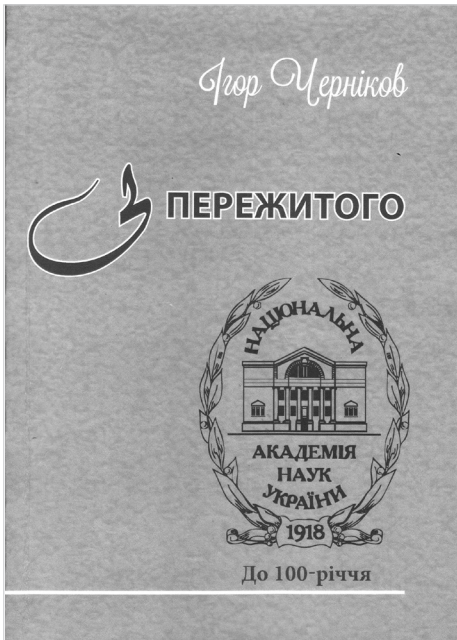
«Горяни, що заселяють українську та румунську частини Східних Карпат, русинського походження. Традиційно займалися землеробством, скотарством і конярством» (с.447). Якщо в інших місцях зіставити це з назвою українці/русини, то у читача складається враження, що й українці, і лемки, і бойки є відламами якоїсь «русинської народності».

Уважаємо й те, що окремі спогади з дитячих літ слід верифікувати. Коли респондентка, на той час малолітня особа, розкаже про те, як «русський священик» підійшов до дівчинки на ім'я Людвінія і промовив: «Я тебе заріжу», то дуже важко вірити та прийняти таку пам'ять (с.114). У книзі трапляються неточності в перекладах, топоніміці (зокрема Турківський повіт названо «Турчанським», с.369). На с.13, 24 термін «doba nowożytnia» (тобто новий або ранньомодерний час) перекладено чомусь як «новітні часи».

Насамкінець відзначимо, що оригінальна метода вивчення локальної історії може стати полем для осмислення українськими краєзнавцями, педагогами, реконструкторами мікроісторії Центрально-Східної Європи. Адже спадщину, так само, як Батьківщину, як історію – не обирають⁴. Ці слова-роздуми наших київських колеґ щодо складної долі сходу України актуальні й для її заходу – Галичини, яка впродовж багатьох століть зазнавала державно-політичних та етнокультурних трансформацій, зазнавала змін без згоди більшості населення. Тож ми не повинні забувати, відмовлятися від минулого, яке не можемо змінити, від так званої чужинецької спадщини, а засвоювати життєві уроки негараздів і випробувань долі, цивілізаційні принади задля побудови гідного майбутнього дітей та внуків, наших міст і сіл, загалом соборної України.

⁴ *Кульчицький С., Якубова Л.* Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. – К., 2016. – С.712.

Микола Литвин (Львів)
Любомир Хахула (Львів)

ЧЕРНІКОВ І.
З ПЕРЕЖИТОГО. – К.: АКМЕ-ГРУП,
2017. – 108 с.

Спогади сучасних істориків – доволі рідкісне явище в нашій історіографії. У зв'язку з цим особливий інтерес становлять мемуари вченого-орієнталіста, одного з патріархів вітчизняної тюркології, доктора історичних наук, професора Ігоря Федоровича Чернікова. Попри невеликий обсяг публікації, у ній стисло висвітлюються, здебільшого крізь призму особистостей, основні етапи відродження й розвитку української орієнталістики, починаючи з кінця 1940-х рр. і до нашого часу. У спогадах І.Ф.Чернікова для дослідників-орієнталістів та для широкого

сходознавчого загалу цінні також невідомі й маловідомі факти його біографії, які до цього часу не знаходили свого відображення на сторінках друкованих видань. Мушу визнати, що навіть для мене – людини, яку пов'язують з Ігорем Федоровичем давні (з 1972 р.) дружні стосунки, деякі епізоди з його життєпису виявилися повним одкровенням.

Як впливає з підзаголовка мемуарів – «Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української тюркології», – вони структурно складаються з трьох частин: спогадів про роки дитинства, юності й молодості автора, а також розповіді про його родину; оповіді про його творчий шлях у науці; добірки мемуарних есеїв про учителів, колег і друзів.

Важливо відзначити, що під час написання спогадів яскраво проявилася низка притаманних І.Ф.Чернікову чеснот. Ідеться, зокрема, про його феноменальну пам'ять професійного історика, яка зберегла десятки й сотні імен, прізвищ, назв населених пунктів, вулиць, дат тощо, що мають відношення до досить давніх фактів, які описуються в мемуарах. Завдяки цьому події набувають рельєфних контурів, а минуле немовби оживає «у плоті та крові».

Слід також зауважити, що оповідання автора проникнуте характерним для нього позитивним, оптимістичним світосприйняттям. І це при тому, що в дитинстві на його долю випало чимало важких випробувань. Коли полум'я Другої світової охопило українську землю, майбутньому історикові було лише 10 років, тобто він був дитиною війни. У вересні 1941 р. він втратив батька, котрий загинув на Південно-Західному фронті. Самому Ігореві разом із матір'ю та бабусею довелося поспішно евакуюватися з міста Дубно, в якому вони мешкали того часу, далеко на схід. При цьому вони декілька разів потрапляли під бомбардування німецької авіації (с.9–10). Потім були чотири дуже непростих роки евакуації – спочатку в Камишині Сталінградської обл., а потім – в Андижані (Узбекистан).

Проте всі ці випробування лише загартували характер Ігоря Федоровича, зробили його сильнішим, навчили цінувати життя і сприймати його реалії з почуттям гумору. Саме з м'яким гумором, а навіть певною самоіронією він описує, наприклад, свої частування хлопчиком у домівці консула Китайської Республіки в Андижані (с.18–19), роки викладацької роботи в Київській середній школі №92 (с.21) та історію свого знайомства з майбутньою дружиною (с.27–29).

У мемуарах яскраво проявилась і така характерна риса І.Ф.Чернікова, як доброзичливість, здатність відчувати вдячність та бути відданим своїм рідним, близьким, обраній ним науці. Так, рядки, присвячені його батькам – Федорові Семеновичу та Серафимі Петрівні, дружині Тамарі Гаврилівні, яка була його надійною опорою впродовж майже 50 років, дітям Олені та Федору, проникнуті любов'ю й ніжністю (с.8, 11–15, 27–32). Він також тепло та по-іменно згадує багатьох своїх друзів дитинства, шкільних учителів, університетських викладачів, неодмінно висловлюючи їм свою шану і вдячність.

Слід також зауважити, що спогади Ігоря Федоровича несуть на собі відбиток притаманної йому надзвичайної скромності. Якщо в розповіді про свій шлях у науці і творчі здобутки він дотримується «телеграфного стилю», то у спогадах про власних учителів і колег не шкодує епітетів, віддаючи належне їх високим якостям та внеску у вітчизняну науку.

І, нарешті, у процесі ознайомлення з мемуарами І.Ф.Чернікова перед нами постає образ цілісної натури, цілеспрямованої людини, яка «зробила себе сама» («self-made man») і котра завжди прагне досконалості у своїй улюбленій справі. Так, будучи ще школярем, він відчував нестримний потяг до студіювання історії та міжнародних відносин. Тому, коли в 1949 р. Ігор закінчив зі срібною медаллю середню школу в Миколаєві, перед ним, за його словами, не стояло питання вибору майбутньої професії (с.55). Того ж року він вступив до Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (факультет міжнародних відносин), навчання в якому завершив 1954 р. з відзнакою, здобувши спеціальність «історик-міжнародник, референт-перекладач». Після цього він упродовж трьох років (1954–1957 рр.) працював учителем у двох київських середніх школах, де викладав нову історію зарубіжних країн англійською мовою. Як зауважує автор мемуарів, цей досвід роботи був вельми корисним для нього у плані подальшого вдосконалення англійської мови, яка, поряд із турецькою, стала його надійним інструментом у майбутній науковій роботі (с.22).

У листопаді 1957 р. І.Ф.Черніков, успішно склавши вступні іспити, став аспірантом Інституту історії Академії наук УРСР зі спеціальності «Історія країн зарубіжного Сходу». Його науковим керівником було призначено доктора історичних наук, професора Харківського університету Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969 рр.) – ученого-сходознавця, котрий, серед іншого, зробив неабиякий внесок у справу підготовки в УРСР кадрів орієнталістів, зокрема тюркологів. Не буде перебільшенням стверджувати, що такі відомі вітчизняні тюркологи повоєнного періоду, як Я.Р.Дашкевич, Н.С.Рашба, О.І.Ганусець, Д.М.Філіпенко відчули на собі благодотворний вплив А.П.Ковалівського. До цієї когорти вчених можна сміливо віднести й І.Ф.Чернікова. Безперечно, що поради та рекомендації наукового керівника відіграли визначальну роль у

виборі Ігорем Федоровичем теми його кандидатської дисертації – «Радянсько-турецькі взаємини в 1923–1935 рр.». Одноименна монографія молодого дослідника (Київ, 1962 р.) була успішно захищена у грудні 1962 р., причому першим опонентом на захисті виступив тодішній патріарх радянської тюркології професор Анатолій Пилипович Міллер (1901–1973 рр.).

Завдяки «хрущовській відлизі» кінця 1950 – початку 1960-х рр., коли чимало рідкісних архівних матеріалів стали доступними широкому загалу, І.Ф.Чернікову вдалося чи не вперше згадати на повний голос прізвища багатьох як загальносоюзних, так і республіканських дипломатів, учених, громадських діячів, котрі були безпідставно репресовані сталінським режимом.

Так розпочався шлях цього вченого в науці, який на перший погляд може виглядати надто вже прямим і безперешкодним. Проте ті, хто близько знайомий з Ігорем Федоровичем, добре знають, що це далеко не так. За його науковими досягненнями стоять багаторічна копітка праця, висока працездатність, самодисципліна, нещадна вимогливість до себе і скрупульозність у дослідницькій роботі, коли в пошуках істини опрацьовуються гори матеріалів та неодноразово шліфується кожна фраза. Показовим у цьому плані став наведений І.Ф.Черніковим у спогадах перелік архівосховищ, матеріали яких він використав під час написання своєї кандидатської дисертації. Цей вражаючий список включає 23 (!) архівних установи України, Москви, Ленінграда, Баку, Туреччини, США, Великобританії, Польщі (с.25).

Важливо відзначити, що впродовж понад 60 років І.Ф.Черніков залишається відданим обраній ним у далекому 1957 р. тюркології. Проблеми історії, внутрішньої та зовнішньої політики республіканської Туреччини, діяльність її засновника й будівничого Мустафи Кемалю Ататюрка, питання українсько-турецьких відносин завжди перебували у центрі уваги фахівця. Серед його досліджень із цієї проблематики слід виокремити індивідуальні монографії «Турецька Республіка у 50–60-ті роки ХХ століття: З історії зовнішньої політики» (Київ, 1967 р.), «В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935–1970 гг.)» (Київ, 1977 р.). В останній праці І.Ф.Черніков дослідив насичені важливими подіями етапи радянсько(українсько)-турецьких взаємин новітнього часу в політико-дипломатичній, торговельно-економічній, науковій, культурній сферах. До того ж за скрупульозного та неупередженого вивчення як турецьких, так і західних джерел відкрилася можливість нового підходу й переосмислення низки зовнішньополітичних кроків уряду Туреччини в роки Другої світової війни.

Варто зауважити, що з якихось дивних причин тема радянсько-турецьких відносин упродовж двох десятиліть (у 1960–1970-х рр.) у дослідженнях сектору Туреччини Інституту сходознавства АН СРСР чомусь не фігурувала.

Серед останніх тюркологічних публікацій І.Ф.Чернікова на особливу увагу заслуговують, на наш погляд, стаття, в якій розглядаються питання світського характеру республіканської Туреччини та процес її ісламізації¹,

¹ Черніков І.Ф. До питання про світський характер республіканської Туреччини та процес її ісламізації // Східний світ. – 2010. – №4. – С.171–180.

а також наукове видання, присвячене Ататюрку². Загалом перу дослідника належать понад 230 наукових і науково-популярних праць, у тому числі 5 індивідуальних, 12 колективних монографій, опублікованих в Україні, Росії, Туреччині, Франції, Великобританії, Румунії.

Упродовж багатьох років І.Ф.Черніков плідно працював у кількох академічних інститутах України, зробивши цілком успішну наукову кар'єру. В Інституті історії АН УРСР (1957–1978 рр.) він пройшов шлях від аспіранта до старшого наукового співробітника. У 1978 р. був переведений до новоствореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (із 1992 р. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України). У 1978–1992 рр. очолював відділ країн, що розвиваються, а з 1993 по 2000 рр. працював там само головним науковим співробітником. У 2005–2006 рр. І.Ф.Черніков – старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України. Ще в 1984 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Радянсько-турецькі відносини 1934–1972 рр.», а вчене звання професора всесвітньої історії йому було присвоєне лише в 2006 р.

Мені, як історик та дипломату, хотілося б особливо відзначити те, як професійно й гідно І.Ф.Черніков представляв УРСР та вітчизняну сходознавчу науку на кількох великих міжнародних наукових форумах (про свою участь у цих заходах він згадує в мемуарах, с.33). У 1970–1980-х рр. він неодноразово перебував у службових відрядженнях у Туреччині та Франції по лінії ЮНЕСКО. Так, у жовтні 1973 р. виступив у Стамбулі з доповіддю на колоквіумі «Стамбул як центр об'єднання культур балканських, середземноморських, слов'янських і східних народів (XVI–XIX ст.)»; у серпні 1979 р. – в Анкарі на IV конгресі балканістів. У грудні 1981 р. брав участь у Міжнародному колоквіумі ЮНЕСКО в Парижі, де зробив доповідь «Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник сучасної Турецької держави», присвячену 100-річчю з дня його народження. У жовтні 1983 р., перебуваючи у Стамбулі, І.Ф.Черніков відвідав Босфорський університет, який вважається найбільш престижним вишем Туреччини, де на засіданні кафедри політичних наук прочитав лекцію «60-річчя українсько-турецького договору від 2 січня 1922 р. про дружбу та братерство та надзвичайної місії М.В.Фрунзе в Анкару».

Не можна не згадати і про вагомий внесок ученого в успішне проведення в Києві у жовтні 1991 р. міжнародної орієнталістичної конференції «Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.: Проблеми джерелознавства та історіографії». Цей масштабний науковий захід, в якому взяли участь представники 17 країн, відбувся за ініціативи директора Українського наукового інституту Гарвардського університету О.Й.Пріцака. Він же очолив оргкомітет конференції, а одним із двох його заступників був І.Ф.Черніков. Київська орієнталістична конференція мала широкий резонанс як в Україні, так і далеко за її межами та, безперечно, не було випадковим те, що саме під час її проведення Президія Академії наук України ухвалила рішення про створення в Києві

² Черніков І.Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник і будівничий республіканської Туреччини. – К., 2015. – 56 с.

Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського. До речі, Ігор Федорович розмістив у додатку до своїх спогадів програму згаданої конференції (с.80–93), яка сьогодні є бібліографічним раритетом і цінним історичним матеріалом.

І.Ф.Черніков співпрацював та спілкувався з багатьма знаними орієнталістами й ученими, праці яких мали сходознавчий характер або були близькими до орієнталістики. І тому не випадково він включив до споминів добірку есеїв, присвячених семи визначним особистостям, в яких висвітлюються їхній життєвий шлях та наукова діяльність. Це передусім згаданий вище науковий керівник його кандидатської дисертації, сходознавець та україніст, фундатор вітчизняної арабістики професор А.П.Ковалівський. Як справедливо зауважує Ігор Федорович, цей фахівець відзначався напрочуд широким дослідницьким діапазоном: він поєднував неабиякий хист філолога-арабіста і сходознавця з глибоким знанням історії, етнографії та культури українського народу (с.40). Автор також проаналізував багатогранну діяльність А.П.Ковалівського, спрямовану на розвиток українського сходознавства, орієнтальної лінгвістики і джерелознавства. Він, зокрема, відзначає «енциклопедичну ерудицію» вченого в конкретних питаннях історії та культури Туреччини – як османської доби, так і періоду республіки (с.44). І.Ф.Черніков дає дуже високу оцінку особистості свого вчителя: «Видатний вчений, великий трудівник, людина феноменальної ерудиції та творчого обдарування, надзвичайної скромності і в той же час багатостраждальної долі (він був репресований сталінським режимом), А.П.Ковалівський до останніх днів свого життя був пристрасно відданий українському сходознавству, у тому числі тюркології, всебічно сприяв його відродженню та розвиткові» (с.46).

Ще одним фундатором вітчизняного сходознавства, якого тепло згадує І.Ф.Черніков (с.46–47), став арабіст, тюрколог та іраніст, доктор богослов'я Тауфік Гаврилович Кезма (1882–1958 рр.). Він викладав арабську й турецьку мови в київському Близькосхідному інституті, працював у Кабінеті арабо-іранської філології та в Тюркологічній комісії Всеукраїнської академії наук, що їх очолював учений-орієталіст зі світовим ім'ям академік А.Ю.Кримський, а пізніше обіймав посаду професора Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Окрім цього, Т.Г.Кезма був талановитим перекладачем з арабської й турецької мов, а також автором кількох підручників і навчальних посібників із них. Чимало його учнів стали відомими арабістами, тюркологами. Своїми цінними порадами він допоміг і Ігореві Федоровичу, коли той почав активно студіювати турецьку мову.

Серед визначних особистостей, про яких згадує І.Ф.Черніков, особливу увагу привертає постать Омеляна Йосиповича Прицака (1919–2006 рр.) – орієталіста, історика та філолога, дослідника в галузі тюркології та історії Євразії, засновника й керівника Українського наукового інституту Гарвардського університету, академіка НАН України, дійсного члена Академії наук і мистецтв США, засновника та першого директора Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України (1991–1996 рр.), автора понад 1000 наукових праць. Усе своє свідоме життя він плідно досліджував мови та історію тюркських народів, джерела до історії України (скандинавські,

східні), у тому числі й українсько-турецькі відносини в період середньовіччя. Ось як оцінив І.Ф.Черніков величезний внесок О.Й.Пріцака в розвиток сходознавства в незалежній Україні: «Воістину доленосними подіями в науковому житті суверенної України є заснування Інституту сходознавства Національної академії наук та відродження орієнталістичного журналу "Східний світ". І що знаменно й закономірно: біля джерел цих подій стояв видатний український учений, гордість вітчизняної та світової орієнталістики академік Омелян Йосипович Пріцак» (с.76–77). Слід відзначити, що останній, зі свого боку, глибоко поважав Ігоря Федоровича, запросив його взяти участь у розбудові Інституту сходознавства. Із 1992 р. він упродовж багатьох років входив до складу вченої ради.

Одним із перших українських учених-сходознавців повоєнної доби, який разом із І.Ф.Черніковим у 1954 р. закінчив факультет міжнародних відносин КДУ, був його друг і колега, дослідник внутрішньої та зовнішньої політики Китайської Народної Республіки і країн Південно-Східної Азії, історик, політолог-міжнародник, педагог, дипломат, лектор, доктор історичних наук, професор Леонід Овдійович Лещенко (1931–2013 рр.). На основі глибокого та всебічного аналізу синологічних праць останнього та його студій з історії держав Південно-Східної Азії автор мемуарів робить висновок, що його колега був ученим світового рівня (с.58). Також надзвичайно високо він оцінив його ораторську майстерність.

Не менш високу оцінку І.Ф.Черніков дає діяльності та науковій творчості Станіслава Максимовича Пархомчука (1925–1975 рр.) – доктора історичних наук, професора, політолога-міжнародника, балканіста і сходознавця. Одна з його головних заслуг перед вітчизняною орієнталістикою полягає в тому, що впродовж п'яти років (1970–1975 рр.) він очолював відділ історії країн зарубіжного Сходу Інституту історії АН УРСР, який став першим структурним підрозділом сходознавчого профілю у системі Академії наук майже через 40 років після знищення сталінським режимом геть усіх республіканських сходознавчих структур. Отже йшлося про відродження української орієнталістики в нових історичних умовах. С.М.Пархомчук, спираючись, зокрема, на підтримку старшого наукового співробітника відділу І.Ф.Чернікова, приділяв першочергову увагу вивченню проблем розвитку національно-визвольного руху в колоніальних країнах зарубіжного Сходу, виникненню і становленню в Азії та Африці молодих незалежних держав, співробітництву з ними УРСР. Ось як його характеризує Ігор Федорович: «Учений екстра-класу, наукова проблематика якого тією або іншою мірою була близька до сходознавчої, людина невичерпної енергії та незаперечної ерудиції, з багатющим досвідом і культурою міжнародного, а то і просто людського спілкування» (с.67). Зазначимо, що С.М.Пархомчук був відповідальним редактором монографії І.Ф.Чернікова, в якій розглядалися роль і місце Української РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького й Середнього Сходу (1922–1939 рр.)³.

³ Черніков І.Ф. Дружня підтримка і співробітництво: Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922–1939). – К., 1973. – 122 с.

Значні заслуги перед українською наукою має ще один учений, якого автор мемуарів добре знав і з котрим тісно співпрацював багато років. Ідеться про Арнольда Миколайовича Шлепакова (1930–1996 рр.) – історика, економіста, політолога-міжнародника, організатора науки, педагога й дипломата, академіка НАН України та Європейської академії наук, мистецтв і гуманістики, автора понад 200 праць. Пріоритетними напрямками у широкому спектрі його досліджень були американістика, українська міграція у США та Канаду, «міжнародна солідарність трудящих», УРСР на міжнародній арені. Арнольд Миколайович зробив вагомий внесок у вітчизняну науку, заснувавши в 1978 р. Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Упродовж тривалого часу (1978–1991 рр.) він успішно керував цією академічною установою, яка з часом перетворилася на престижний науково-дослідний центр. І.Ф.Черніков підкреслює, що А.М.Шлепаков докладав чимало зусиль для підтримки вітчизняного сходознавства. Так, він запросив Ігоря Федоровича до очолюваного ним інституту на посаду завідувача відділом країн, що розвиваються. І.Ф.Черніков був його незмінним радником із питань дослідження близькосхідної проблематики. Автор мемуарів, солідаризуючись із колегами В.Н.Гулевичем, Б.М.Забарком, Л.О.Лещенком, характеризує А.М.Шлепакова як «видатного українського вченого, справжнього лицаря науки без страху й докору, людину гострого розуму, з почуттям гумору, феноменальною ерудицією, надзвичайною обдарованістю» (с.74).

Добрим словом згадує Ігор Федорович ще одного яскравого представника історичної науки України, з яким йому довелося чимало спілкуватися і співпрацювати під час роботи в Інституті історії АН УРСР. Ідеться про Рема Георгійовича Симоненка (1928–2012 рр.) – історика-міжнародника, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки УРСР, лауреата Державної премії УРСР у галузі науки і техніки. Його перу належать понад 350 праць, у тому числі 14 індивідуальних монографій. Низку розвідок Р.Г.Симоненка було опубліковано в Польщі, Канаді, Італії, Ізраїлі, Росії, що дозволяє говорити про широке міжнародне визнання його як ученого. Магістральною темою наукових інтересів фахівця була Україна в міжнародних відносинах.

Безперечно, мемуари Ігоря Федоровича Чернікова як безпосереднього учасника відродження та подальшого активного розвитку вітчизняної орієнталістики мають важливе значення для висвітлення й дослідження генези, історії становлення сходознавчої науки, її окремих дисциплін. Вони цікаві та корисні для орієнталістів, тюркологів, знавців східних мов, особливо турецької, дослідників історії орієнталістики, викладачів історії країн Азії й Африки, студентів-істориків та всіх тих, кого цікавить і вабить загадковий Схід.

Хочеться сподіватися, що спогади нашого шановного колеги надихнуть сучасних істориків на написання й публікацію своїх мемуарів, а це дозволить зберегти, зафіксувати неповторні, унікальні свідчення з тернистої й водночас захоплюючої історії вітчизняної науки.

Віктор Нагайчук (Київ)

ХРОНІКА

НАТАЛІЯ Білоус (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З НАГОДИ 450-ЛІТТЯ ПІДПИСАННЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ «“РІВНІ ДО РІВНИХ, ВІЛЬНІ ДО ВІЛЬНИХ” : ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ»

1 липня 1569 р. в Любліні сейм затвердив унійний акт, що проголошував об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського та утворення нової федеративної держави – Речі Посполитої. Тоді на геополітичній мапі Європи постала країна, яка на довгі роки тісно пов'язала долі польського, литовського, білоруського, українського народів. Ця подія докорінно змінила політичну ситуацію в регіоні Центрально-Східної Європи аж до кінця XVIII ст.

1 липня 2019 р. минає 450 років із дня підписання унійного привілею. Згідно з рішенням Сейму Польщі поточний рік визнано роком Люблінської унії. У зв'язку з цим у різних містах цієї країни відбуваються різноманітні заходи, присвячені історичній події. Лідером за їх кількістю, природно, став Люблін – місто, де й відбулася ця вікопомна подія. Упродовж усього року тут тривають концерти, фестивалі, конференції, з'їзди, культурно-мистецькі акції. 13–15 травня у Центрі культури відбувся міжнародний Конгрес двох уній під гаслом Папи Римського Івана Павла II «Від Люблінської унії до Європейської унії», що проходив під патронатом президента міста Кшиштофа Жука й посольства Литовської Республіки в Польщі. 13 травня тривали дебати політиків і політологів на тему «Закордонна політика: чи Річ Посполита Двох Народів є обтяженням чи зобов'язанням?». Наступного дня в рамках форуму відбулася сесія за участю відомих істориків Литви (Зигмонтас Кяупа, Юрате Кяупене), Польщі (Ришард Щигел, Анджей Закшевський, Кшиштоф Петкевич, Марек Ференц), Великобританії (Роберт Фрост), Білорусі (Генадзь Саганович), України (Наталія Білоус), де обговорювалися спірні історіографічні проблеми і стереотипи, пов'язані з цією подією, наслідки та значення Люблінської унії для Великого князівства Литовського, українських воєводств та ін. 15 травня тривали засідання літераторів і митців, архітекторів та реставраторів, фахівців із питань сучасного самоврядування.

До відзначення ювілейної дати долучився Головний архів давніх актів у Варшаві, підготувавши експозицію відреставрованого оригіналу люблінського привілею, підписаного 1 липня 1569 р. (AGAD, zbiór dokumentów pergaminowych, sygn.5627).

Акт писаний польською мовою на пергаменті, що має розміри 72x45, містить відтиски 77 печаток учасників сейму на 47 шнурах. Документ перекладено литовською й англійською мовами та видано окремими брошурами з багатьма ілюстраціями.

Примітно, що цього року до відзначення ювілею Люблінської унії долучився Київ, де 24 травня відбулася перша в історії незалежної України наукова конференція, що тривала під девізом «Рівні до рівних, вільні до вільних: Люблінська унія 1569 р. в історії Центрально-Східної Європи». Організаторами заходу, який проходив у стінах Дипломатичної академії України ім. Г.Удовенка при МЗС, окрім цього закладу, виступили також Польський інститут у Києві, посольство Литовської Республіки в Україні, Інститут історії України НАНУ, представництво Польської академії наук в Україні, Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин.

На відкритті конференції були присутні польський і литовський послы, які виступили з промовами та привітаннями до її учасників. Зокрема представник Польщі *Бартош Ціхоцький* зазначив: «Люблінська унія є “бабусею” Європейського Союзу. Коли ми сьогодні говоримо про прагнення та важливість процесу європейської інтеграції, також для України, то дискусія про досвід, джерела виникнення та занепад Люблінської унії є дуже актуальною... Люблінська унія, яка була спільним цивілізаційним і реформаторським зусиллям народів, що входили до неї, нині відіграє ключову роль у дискусіях про повернення України до об'єднаної Європи. Така конференція дуже актуальна в певних незрозумілих для нас з українського боку адміністративних рішеннях щодо минулого. Ми хочемо показати, що історичний діалог не є тільки простором суперечок і розбіжностей; ми можемо співпрацювати в польсько-литовсько-українській групі та показати конструктивний підхід і роботу у цій сфері».

Із коротким привітанням до учасників конференції звернувся також посол Литви в Україні *Маріус Януконіс*, зазначивши, що затвердження Люблінської унії визначило розвиток регіону: «Це був прогрес, Велике князівство Литовське й Королівство Польське об'єднали свої політичні системи, оскільки потрібно було захищатися від зовнішніх загроз. Дехто порівнює Люблінську унію з Євросоюзом, і я гадаю, що це має сенс».

Привітання також виголосили заступник міністра закордонних справ України *Василь Боднар*, директор Дипломатичної академії України ім. Г.Удовенка при МЗС *Сергій Корсунський*, які підкреслили значущість цієї історичної події та важливість унійних процесів у сучасній Європі для майбутнього нашої країни. Директор Інституту історії України НАНУ академік *Валерій Смолій* у промові, зокрема, зазначив: «Своєю інтеграційною складовою унія 1569 р. спричинилася до оновлення всієї геостратегічної системи регіону. Переорієнтація річпосполитської зовнішньої політики створила реальну протидію на шляху загрозливих викликів, що походили зі Сходу, головне ж – на певний час відтермінувала гегемоністські плани московської деспотії [...]. Люблін 1569 р. назавжди закріпив європейську ментальну матрицю національного світогляду, що вже в реаліях ХХІ ст. виступило для українського суспільства переконливим аргументом на користь європейської та євроатлантичної інтеграції».

У київській конференції, окрім українських, узяли участь історики з Польщі, Білорусі, Литви, Великобританії, Німеччини. Модераторами виступили д-р іст. наук, проф. Віктор Горобець (Київ), д-р габіліт. Дорота Михалюк (Торунь) і д-р габіліт. Генрик Литвин (Варшава).

На пленарному засіданні першим виступив професор Абердинського університету *Роберт Фрост* із доповіддю «Значення Люблінської унії, учора та сьогодні», котрий звернув увагу на термінологію, яку вжито в документації Люблінського сейму, де було створено Річ Посполиту – республіка багатьох уній із Пруссією, Інфлянтами, Волинням, Київським князівством та ін., які приєднувалися не на підставі інкорпорації, а як “рівні до рівних, вільні до вільних”. Новостворена держава була по суті ренесансною республікою, а її творець – король Сигізмунд Август – ренесансним республіканцем».

Професор *Альфредас Бумблаускас* (Вільнюський університет) виголосив доповідь публіцистичного характеру «Чому для литовців Люблінська унія не є шедевром?», проаналізувавши історіографічні тенденції, спричинені не лише розвитком самої науки, а часто й політичними реаліями. Професор *Олександр Кравцевич* (Варшавський університет) у виступі «Білоруський погляд на Люблінську унію та її наслідки» акцентував увагу на негативному трактуванні події в білоруській історіографії та суспільстві, чому сприяла політика очільника цієї країни Олександра Лукашенка. Докторка іст. наук *Наталія Старченко* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ) виголосила доповідь «Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного народу руського», зазначивши, що люблінські привілеї, отримані українською шляхтою в результаті наполегливих зусиль, не лише окреслили рамки культурно-територіальної автономії Київського, Волинського і Брацлавського воеводств, а й послужили підвалинами творення власної ідентичності, фундаментом якої стало «свое» право і «своя» територія. На цьому ґрунті з'явилася ідея «руського народу як третього члена Речі Посполитої». Сформувавшись у шляхетському середовищі, пізніше вона постане як ідея Великого князівства Руського в Гадяцькому трактаті. Останньою на пленарному засіданні стала доповідь професора *Анджея Гіля* (Люблінський католицький університет) «Москва й Люблінська унія – політичний та військовий контексти». Автор висловив тезу про те, що «московський цар Іван Грозний був архітектором Люблінської унії», інакше кажучи, Лівонська війна та імперські зазіхання Москви на землі Великого князівства Литовського стали основною її причиною.

Друге засідання розпочалося з доповіді професора *Петра Кулаковського* (Національний університет «Острозька академія») «Між уніфікацією і партикуляризмом: українські воеводства Речі Посполитої (1569–1648 рр.)», в якій він заторкнув питання формування урядів та судової практики в новоприєднаних українських воеводствах, уніфікації судових приписів, функціонування II і III Литовських статутів у Київському, Брацлавському, Чернігівському воеводствах. Професор *Матіас Нієндорф* (Грайфсвальдський університет) у доповіді «Люблінська унія та III Литовський статут, або Мистецтво компромісу» продемонстрував тяглість конфлікту між творцями унії, коронярами й литвинами, останнім сплеском якого стало прийняття у Великому князівстві Литовському окремого права. Утім, це був практично останній епізод протистояння. Докторка наук *Генцете Кіркене* (Вільнюський університет) у доповіді «Роль литовських перемовників у Люблінській унії» висвітлила роль магнатів Радзивіллів і Ходкевичів під час сейму 1569 р. та їх реакцію на унійний процес. Д-р габіліт. *Генрик Литвин* (Міністерство закордонних справ Республіки Польща) у своїй доповіді «Гаврило Бокій – лідер волинської шляхти під час сейму унії 1569 р.» проаналізував позицію волинян та особливу роль очільника шляхетської партії. Він зауважив, що представники шляхти

присягли на вірність королю й Короні раніше за князів, що, без сумніву, засвідчує їх самостійність і ставить під сумнів тезу про тотальне князівське домінування на час Люблінського сейму. Цікаве спостереження було висловлене про те, на яку територію претендувала волинська шляхта, себто в яких кордонах вона мислила проживання окремого «руського» народу, чиї представники заявляли про свою паритетність зі «шляхетським народом» Корони Польської. Доповідач висловив гіпотезу, що ці терени мали відповідати Галицько-Волинському князівству. Також наголосив, що не лише коронні представники на Люблінському сеймі не бачили початково суб'єктності руських земель, а й литвини жодним чином не бажали утворення Речі Посполитої Трьох Народів. Д-р іст. наук *Дмитро Вирський* (Інститут історії України НАНУ) у своїй доповіді «Структура українського раннього модерну: Люблінська унія, шляхетська “модернізаційна революція” та її наслідки» зосередився на цивілізаційних процесах ранньомодерних революцій та їх впливу на соціуми. Він запропонував ідею довгого тривання раннього нового часу.

Трете заключне засідання відкрив д-р наук *Домінік Шульц* (Інститут історії ім. Т.Мантейфеля Польської академії наук), виголосивши доповідь «Чи 1569 р. переосмислено постанови Мельницької унії 1501 р.?». Автор спробував відповісти на сформульоване ним питання, провівши історичні паралелі між двома уніями. Професорка *Карін Фрідріх* (Абердинський університет) у доповіді «Люблінська унія з перспективи Королівської Пруссії» ще раз звернула увагу на той факт, що Люблінський сейм був майданчиком не лише унії між Короною й Литвою, а й інших уній. Запропонована перспектива може бути продуктивною для дослідження входження українських воеводств до Корони. Докторка габліт. *Дорота Михалюк* (Торунський університет ім. М.Коперника) в доповіді «Еволюція оцінки Люблінської унії та її наслідків у польській історіографії XIX – початку XX ст.» охарактеризувала погляди й оцінки цієї історичної події відомими польськими істориками, представниками неоромантичної історіографії. Кандидатка іст. наук *Наталія Білоус* (Інститут історії України НАНУ) виступила з доповіддю «Люблінська унія в українській історіографії XIX–XXI ст. (еволюція концепцій і поглядів)», наголосивши на змінах, що сталися у вітчизняному історіографічному дискурсі щодо Люблінської унії. Авторка зробила висновок про те, що як польській, так і українській історіографії у цілому притаманна строкатість думок та суджень в оцінюванні події. Сучасна українська історіографія змогла подолати тягар застарілих історіографічних і світоглядних штампів, чому сприяють нові політичні реалії, нова інтелектуальна атмосфера, що утверджуються впродовж останніх десятиліть на пострадянському просторі.

Після кожної сесії відбувалися плідні змістовні обговорення, а наприкінці – підсумкова дискусія. Під час заключної частини конференції професор *Matiac Niendorff* висловив мотивуючу тезу для всіх істориків, що займаються Великим князівством Литовським і Річчю Посполитою: ми не можемо вибирати собі історіографію, з якої виростаємо, однак ми можемо стати батьками нової історіографії; від нашого покоління істориків залежить, яким буде погляд на минуле наших наступників.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ 1921–1945 рр.»

На певному етапі в науковій та суспільній думці почало домінувати переконання про поступове нівелювання етнічних відмінностей та, відповідно, мимовільне згасання міжетнічних суперечок. Однак, як показав досвід останніх десятиліть, ці прогнози не виправдалися. Ба більше, суперечки й конфлікти минулого впливають на сучасні міждержавні та міжетнічні відносини. Саме тому їх дослідження на різних рівнях стає неабияким практичним науковим завданням.

Однією з найгостріших проблем у вітчизняному дискурсі цілком виправдано вважають Волинську трагедію 1943 р. Від початку XXI ст. вона привертає до себе увагу дослідників, політиків, громадських і культурних діячів насамперед Польщі та України. Ще з 1990-х рр. Луцьк став центром історичних дискусій довкола українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. «Важкі питання» виявилися знаковими для історичного діалогу між двома країнами. Луцькі історики стали організаторами низки наукових форумів. Так, 2013 р. відбулася конференція «Волинська трагедія: через історію до порозуміння». Через три роки в Луцьку відбулася наукова конференція «Етнічні конфлікти в роки Другої світової війни: досвід Центрально-Східної Європи». У 2018 р. на базі історичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки пройшов наступний форум – «Волинь'43: міфи і реальність». Низку заходів у рамках проекту «Тільки правда нам важлива» ініціювала Волинська крайова організація Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Шевченка. Так, 18 листопада 2016 р. було проведено Всеукраїнський круглий стіл «Сучасний стан та перспективи українсько-польських взаємин у контексті європейської безпеки», а 28 квітня наступного року відбувся Всеукраїнський круглий стіл «Передумови, причини та перебіг українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни».

7 травня 2019 р. з ініціативи Волинської крайової організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Шевченка й за підтримки Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки відбувся Всеукраїнський круглий стіл «Міжнаціональні відносини у Центрально-Східній Європі 1921–1945 рр.». Його учасниками стали провідні фахівці з українсько-польських відносин у XX ст.

Організатори запропонували до розгляду два тематичних блоки. Перший із них був присвячений особливостям і проблемам міжнаціональних взаємин міжвоєнних десятиліть. У його рамках дослідник історії церкви д-р іст. наук, голова Рівненського громадського об'єднання «Меморіал» *Володимир Борщевич* поділився з присутніми своїм баченням подій цього періоду на Волині. На його переконання, упродовж міжвоєнного періоду волинське духовництво еволюціонувало в напрямі національної самоідентифікації, що породило конфлікт із російською церковною верхівкою. Досвід українізації церкви, зауважив дослідник, став надважливим елементом українсько-польських відносин. Канд. іст. наук, професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки *Микола Кучерена* звернув увагу на те, що національна політика польської влади та низки польських громадських об'єднань породжували в

українців неприязнь до її носіїв. Незважаючи на готовність значної частини населення до виконання громадянських обов'язків щодо держави, українське суспільство назагал ніколи не визнавало легальність польської влади на західноукраїнських землях, трактуючи її як загарбницьку. Д-р іст. наук, доцент Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки *Світлана Шульга* наголосила, що в поліетнічному соціумі краю особливе місце займали волинські чехи, які іммігрували на терени Волинської губернії у 1860-х рр. Характерним для процесів їх адаптації й подальшого проживання було напрацювання методів та засобів комунікації з місцевим українським, польським, німецьким та єврейським населенням. Лояльність до владних структур, толерування стосунків із представниками інших етноспільнот, розвиток господарства за умови збереження чеської ідентичності через формування власного культурно-освітнього простору – ось основні принципи життєдіяльності чеських громад на Волині. Д-р іст. наук, професор *Микола Литвин* з Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ підкреслив, що головним противником відродження української державності на Галичині на початку ХХ ст. стала не агонізуюча монархія Габсбургів та її крайова адміністрація у Львові, а політики й військові кола Польщі, котрі робили все для відродження державності. Звернувшись до сучасного українсько-польського дискурсу, він зазначив, що в контексті складних питань має відбуватися діалог істориків, який зараз відсутній.

Другий тематичний блок – «Міжнаціональні конфлікти в роки Другої світової війни (на прикладі українсько-польського міжнаціонального протистояння 1943–1944 рр.)» – організатори заходу присвятили одній із найбільш дражливих сторінок історії ХХ ст. Відкрив дискусію д-р іст. наук, професор, директор інституту європейської інтеграції Львівського національного університету ім. І.Франка *Богдан Гудь*. Він наголосив, що впродовж ХІХ–ХХ ст. мали місце декілька загострень українсько-польського протистояння: під час Листопадового 1830–1831 рр., Січневого 1863–1864 рр. повстань, російської революції 1905–1907 рр., але насамперед у період українських визвольних змагань 1917–1921 рр. та протистояння в 1943–1944 рр. Розуміння волинських трагічних подій лише як частини спільної українсько-польської історії надважливе. Докторка іст. наук, професорка Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки *Оксана Каліщук* висловила переконання, що порівняння Волинської трагедії з іншими тогочасними етнічними конфліктами (польсько-литовським, польсько-білоруським, сербсько-хорватським) дозволяє по-новому подивитися на ці події. Саме такий підхід дає можливість уникати бачення протистояння між українцями та поляками як чогось виняткового. Простір історичної політики сучасної Польщі на прикладі політики пам'яті щодо волинських подій охарактеризував канд. іст. наук, докторант Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України *Любомир Хахула*. Він наголосив, що поєднання минулого з наявними численними стереотипами, які існують в українському та польському суспільствах, робить його найгострішою проблемою у взаєминах.

Учасники круглого столу ухвалили резолюцію, в якій, зокрема, зазначили, що «об'єктивне й неупереджене вивчення та осмислення цих актуальних у науковому і суспільно-політичному сенсі проблем необхідне для остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини».

ЮВІЛЕЇ

Олександр Лисенко (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ, ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА О.РЕЄНТА

Олександр Петрович Реєнт народився 10 травня 1949 р. у с. Дяківці Літинського району на Вінниччині. Зі шкільної пори засвоїв просту життєву мудрість, яку батько стисло виклав у двох настановах: «Шануй людей праці і знай усьому справжню ціну». Петро Йосипович та його дружина Ірина Трифонівна змалку привчали дітей до виконання домашніх обов'язків. Водночас подружжя виношувало заповітну мрію: дуже хотілося, щоб їхні чотири сини здобули гарну освіту. І хлопці справдили батьківські сподівання, хоча не все складалося просто й безхмарно.

Школа в Дяківцях мала добрі традиції. Сюди не раз приїздив видатний земляк – письменник М.Стельмах. Зустрічі його зі школярами, безпосереднє спілкування залишило незабутнє враження на довгі роки, як і прочитані книги «Правда і кривда», «Кров людська – не водиця», «Гуси-лебеді летять» та ін. У молоді роки в Олександра з'явилася стійка жага до нових знань про історію рідного краю та загалом українського народу. Тому у виборі фаху не сумнівався – у Київському державному університеті ім. Т.Шевченка його вабив історичний факультет. Після школи він подав документи до столичного вишу, але дві спроби 1966 й 1967 рр. (отримував усі «четвірки» та не проходив за конкурсом) закінчилися невдачами. Однак це не спинило юнака, змалку він учився долати труднощі, власними зусиллями, наполегливістю, цілеспрямованим прагненням домагатися визначеної мети. Працюючи столяром у «Київміськкомунбуді», Олександр не полишав книжок, після трудового дня поспішав до бібліотеки, на підготовчі курси в університеті.

Третю спробу вступити до університету довелося відкласти на два роки, оскільки настав час служити в армії. Після проходження курсу молодого бійця він залишився в одній із частин ракетних військ стратегічного призначення Білоруського

військового округу. В армії хлопець не лише загартувався фізично, здобув певні навички керівника (був командиром відділення, заступником командира взводу), які згодилися в подальшому житті, а й ще раз переконався в необхідності здобути освіту. За відмінну службу у збройних силах старшина Олександр Реєнт отримав першу свою відзнаку – медаль «За військову доблесть».

Повернувшись до Києва, юнак подав документи до Київського державного педагогічного інституту ім. О.Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова) на історико-педагогічний факультет. І вже восени потрапив у вир студентського життя: лекції, семінари, педагогічна й археологічна практики, суспільно-корисна праця, спорт. Самодисципліна та жорсткий розпорядок дня давали змогу встигати скрізь, але згодом залишилися два пріоритети: навчання та громадська робота. На той момент на історико-педагогічному факультеті підібрався сильний професорсько-викладацький колектив: декан Г.Січкач, заступник декана І.Ганжа, професори та доценти М.Березовчук, П.Бакуменко, О.Гош, Г.Джеджула, Л.Денисяко, О.Кардаш, Н.Кравченко, В.Ніколаєнко, М.Олександра, О.Павелко, Л.Проколенко, В.Рокитко, В.Самійленко, Г.Стрельський, Л.Таран, А.Трубайчук, Г.Цвікальська, С.Черненко та ін. Високий професійний рівень і вимогливість вони поєднували з довірою й повагою до студентів, значна частина яких уже мала певний життєвий досвід, армійський і виробничий стаж. Керівництво інституту вміло використовувало ці якості молоді для організації дієвого студентського самоврядування, підвищення якості навчально-виховного процесу. Олександрові Реєнту, який добре знав студентство, довірили очолити інститутську групу молоді, яка виїжджала на педагогічну практику до Німецької Демократичної Республіки. Громадська робота зблизила його з іншими активістами інституту – В.Гончаровим, М.Головком, В.Даниленком, І.Дроботом, В.Зінченком, Н.Ковальновою, О.Красною, Н.Козак, М.Левченком, Н.Коневою, В.Олійником, О.Падалкою, В.Рибчуком, В.Скубієнко, В.Чишком, Т.Чупак.

Та одним із найбільш популярних напрямів громадської роботи на факультеті стала організація студентських будівельних загонів. Улітку 1971 р. Олександр випробував свої сили як рядовий член такого формування. Наступні три роки очолюваний ним загін «Славутич» працював у радгоспі «Буревісник» Наурзумського району Кустанайської області (Казахська РСР). «То була нелегка, хоча й цікава справа, – згадує колишній будзагінник. – Робочий день командира починався вдосвіта, як кажуть, із першими півнями, і тривав 14–15 годин. Доводилося розв'язувати найрізноманітніші питання: налагоджувати помешкання та харчування бійців, укладати договори на виконання робіт, підписувати наряди, вести складні розрахунки з організаціями-субпідрядниками. У процесі роботи оволодівав функціями виконроба, майстра, бухгалтера». Ось тоді згодилися навички, набуті в «Київміськкомунбуді» та в армії. Працювали багато, але, незважаючи на втому, устигали для місцевих жителів улаштувати й концерти, і спортивні змагання проводити. І до сьогодні не поривають зв'язків колишні учасники будівельних загонів – історики. Бійці «Славутича» двічі привозили до педінституту ім. О.Горького прапор переможців у змаганні будзагонів, а його командира О.Реєнта було нагороджено знаком ЦК ВЛКСМ «Молодому передовику виробництва».

Із 1973 р., виконуючи обов'язки заступника секретаря комітету комсомолу КДПІ ім. О.Горького, а з 1974 р. секретаря, Олександр Петрович намагався активізувати та врізноманітнити громадську діяльність студентів, спрямувати її у творче русло. Саме завдяки ентузіазму останніх, які відпрацювали десятки тисяч людино-годин на будівництві гуманітарного корпусу інституту по вул. Тургеневській, піднеслась у небо 16-поверхова споруда зі скла та бетону.

Свою виразну громадську позицію студенти педінституту продемонстрували у щорічних виїздах до с. Раски Малинського району на Житомирщині, а також і в кампанії за збереження пам'яток історії та культури України. З їхніх стипендій відшкодовувалися грошові внески на реставрацію Золотих воріт, які нині стали однією з візиток столиці.

Посада секретаря комітету комсомолу вимагала мобільності, комунікабельності, уміння ухвалювати важливі рішення. За словами О.Реєнта, він переймав такі навички від керівників інституту, зокрема багаторічного ректора, академіка М.Шкіля, а також від лідерів громадських організацій О.Гоша, О.Кокойла, М.Левченка, Б.Лобовика, О.Мороза, І.Шкурка та ін. У 1976–1978 рр. О.Реєнта обирали до складу бюро РК ЛКСМУ Радянського району міста Києва.

У 1975 р. завершився курс навчання на історико-педагогічному факультеті. Олександр Петрович отримав значок ЦК ВЛКСМ «За відмінне навчання» та отримав рекомендацію до аспірантури. Особливу роль у науковій орієнтації майбутнього вченого відіграв заступник декана, а згодом декан історико-педагогічного факультету кандидат історичних наук, доцент Іван Хомич Ганжа.

У листопаді 1977 р. О.Реєнта було зараховано до аспірантури Інституту історії АН УРСР із відривом від виробництва. 7 лютого 1978 р. вчена рада інституту затвердила тему його дисертаційного дослідження – «Робітничий клас України у 1920 р.». Науковим керівником було призначено академіка М.Супруненко. «Микола Іванович, – згадує Олександр Петрович, – мав незаперечний авторитет серед колег та аспірантів. Ерудований, інтелігентний, уважний, він мав здатність просто й точно доводити до свідомості найскладніші нюанси історичних явищ і процесів, тонко аналізувати та ясно, чітко їх висловлювати. Цьому навчав і своїх аспірантів. Спілкування з академіком Супруненком вважаю справжньою науковою школою, яка формувала мене як ученого-дослідника».

15 листопада 1980 р. О.Реєнта було затверджено на посаді молодшого наукового співробітника відділу історії Жовтневої революції і громадянської війни. А вже через рік відбувся успішний захист кандидатської дисертації. Із травня 1984 р. Олександр Петрович – старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР (на конкурсній основі).

У березні 1985 р. Бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР створило відділ громадянської війни й іноземної інтервенції, до складу якого ввійшов і О.Реєнт. Молодий перспективний дослідник поринув у напружену наукову роботу, виконував обов'язки вченого секретаря відділу, відповідального секретаря колективної монографії «Антинародна імперіалістична інтервенція на Україні», готував доповідні записки для Бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР, партійних і державних органів. Результатом багаторічного наукового пошуку стало видання в 1984 р. його першої монографії «Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.)». У 1989 р. вийшла друком документальна повість «Бесстрашный бронепоезд», написана О.Реєнтом за спогадами учасника громадянської війни Г.Печенка. Напруженою, але водночас цікавою виявилася праця над тогочасними дослідницькими проектами, зокрема четвертим томом «Истории Украинской ССР» (1984 р.). Паралельно з інтенсивною науковою діяльністю О.Реєнт виконував багато громадських доручень як член методичної ради Київського обласного товариства «Знання», член експертної комісії з пам'яток Республіканського товариства охорони пам'ятників історії та культури, голова народного контролю інституту, член партбюро інституту, секретар партійної організації відділу.

Наукова і громадська зрілість Олександра Петровича припадає на 1990-ті рр. Можливості, що відкрилися з початком «перебудови», учений використав для поглибленого вивчення джерельної бази періоду 1917–1920 рр. У пригоді стало його дворічне стажування (1990–1991 рр.) в Інституті історії СРСР АН СРСР у Москві. Копітка робота у загальносоюзних архівах та бібліотеках супроводжувалася активним спілкуванням із провідними російськими вченими з досліджуваної проблематики С.Гімпельсоном, В.Дмитрієнком, І.Мінцем, Т.Осиповою, В.Полікарповим, І.Розгоном та ін. Результатом цього відрядження стала підготовка до друку монографії «Робітничий клас України: 1917–1920 рр. (Соціально-економічні зміни)», виданої 1992 р., а також брошур «Робітництво України і Центральна Рада» (серія «Історичні зошити», 1993 р.), «Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр.: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів» (1994 р.), «З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.)» (серія «Історичні зошити», 1994 р., у співавт.). Водночас здійснювалася підготовка докторської дисертації «Робітники України в 1917–1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни)», успішний захист якої відбувся наприкінці 1994 р. Монографічний варіант дисертаційного дослідження вийшов друком 1996 р.

Одночасно із заглибленням у складну діалектику суспільно-політичних та економічних процесів в Україні періоду 1917–1920 рр. розширювався творчий діапазон, коло наукових інтересів ученого. Так, з'явилися праці «Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)» (1995 р., у співавт.), «Україна: проблеми самоорганізації (Начерки новітньої доби)» (1996 р., у співавт.), «Українська національна ідея і християнство» (1997 р., у співавт.), статті з проблем формування національної свідомості українського народу, історії релігії й церкви, історичного краєзнавства. У грудні 1996 р. О.Реєнта обрано заступником голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, а вже наступного року як член редколегії він брав участь у підготовці до друку двох видань – «II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців: Матеріали та документи» (1997 р.), а також «VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура”: Наукові доповіді та повідомлення» (1997 р.). Своєрідним підсумковим акордом наукових зусиль О.Реєнта цього періоду став вихід двох монографій: «Українська революція і робітництво» (1996 р.), «У робітнях історичної науки» (1999 р.).

Прагнення осмислити уроки минулого й перспективи вітчизняної історичної науки спонукали Олександра Петровича звернутися до української історіографії кінця 1980–1990-х рр., а також аналізу методологічних і загальнотеоретичних проблем сучасної історії. Предметом його критичного розгляду стали праці співробітників Інституту історії України НАН України («Історичні зошити», 1997 р.).

На початку 1990-х рр. гуманітарії постали перед необхідністю переорієнтації на нові методологічні підходи в інтерпретації явищ суспільного життя й минулого, ревізії понятійно-категорійного апарату, пошуку власного місця у світовому науковому процесі. Не всі виявилися готовими до серйозного, критичного аналізу стану історичної науки, власної самоідентифікації в науковому дискурсі. О.Реєнт, трактуючи ситуацію, що склалася у вітчизняному історієписанні як кризову, не тільки констатував і позначив «больові точки» та «вузькі місця», а й спробував окреслити способи їх подолання, визначити головні вектори «прориву», органічної інтеграції у світовий науковий простір.

За цикл праць із проблем історії й культури України О.Реєнта удостоєно премії Президії НАН України ім. М.Костомарова за 1997 р. Упродовж 1998–1999 рр. з'явилися кілька його статей, присвячених стану сучасної історичної науки,

кризовим явищам і досягненням перехідної доби, внеску українських суспільствознавців у світову науку. Ці публікації викликали жваву полеміку серед фахівців, поставили низку питань, які рано чи пізно будуть розв'язані науковцями.

Новий етап у житті Олександра Петровича розпочався у квітні 1994 р., коли його призначили виконуючим обов'язки заступника директора Інституту історії України з наукової роботи. 10 липня 1996 р. Президія НАН України затвердила О.Реента на цій посаді. У 1994 р. науковець став заступником головного редактора «Українського історичного журналу». Виконання адміністративних функцій вимагало нового рівня вимог до себе, розпорядливості, вдумливого підходу до кожного питання, яке доводилося розв'язувати. У тому, що «дебют» на новій посаді відбувся успішно, Олександр Петрович завдячує всім членам вченої ради Інституту історії України, керівництву інституту в особі директора академіка НАН України В.Смолія, голови профкому інституту члена-кореспондента НАН України В.Даниленка. Головне своє завдання на новій посаді О.Реент убачав у реалізації стратегічної наукової й суспільної діяльності Інституту історії України, виробленої дирекцією та схваленої Президією НАН України. Предметом його особливих турбот стали активізація роботи «Українського історичного журналу», оновлення матеріальної бази комп'ютерно-видавничого відділу відповідно до сучасних вимог, а також комп'ютеризація всіх підрозділів інституту, організація доступу до мережі Інтернет. Водночас не залишилися без належної уваги проблеми бібліотеки, поліграфічної дільниці, комплекс поточних справ, можливо менш помітних, але важливих і необхідних для життєдіяльності наукової установи.

Із 19 травня 1999 р. коло обов'язків Олександра Петровича розширилося: його було призначено завідувачем відділу історії України XIX – початку XX ст. Під його керівництвом співробітники більш суттєво дослідили низку питань із вітчизняної історії того періоду й по-новому поглянули на загальновідомі події та явища. У площину їхніх наукових інтересів потрапили проблеми формування, розвитку української нації, генези та ідейного оформлення національного руху; особливості політичного й економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорщини, Російської імперії; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи, торгівлі; специфіка розвитку й наслідки реформування аграрного сектора; повсякденне життя та добробут населення. Не залишилися поза увагою вчених соціокультурна й духовна тематика. Відбувся суттєвий поступ у вивченні подій і наслідків Першої світової війни. До 90-річчя від її початку співробітники інституту підготували низку статей, а також спеціальні випуски наукового збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» та «Українського історичного журналу». Разом із О.Сердюком О.Реент опублікував монографію «Перша світова війна і Україна», яка підсумувала кількарічні наукові дослідження істориків. Книга відразу стала раритетом, адже в Україні впродовж тривалого періоду не виходили праці, присвячені цьому доленосному, рубіжному періоду нашого минулого. Упродовж кількох років сили співробітників відділу та провідних фахівців України було сконцентровано також на завершенні фундаментального двотомного видавничого проекту «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (2014–2015 рр.).

Нині співробітники відділу продовжують працювати над актуальними проблемами «довгого дев'ятнадцятого століття», спрямовуючи свою дослідницьку увагу на вивчення конкретних явищ соціально-побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, а також на теоретичне осмислення глобальних подій задля заповнення існуючих прогалів у вітчизняній історіографії.

Із 2000 р. регулярно виходить збірник наукових праць «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», незмінним головою редакційної колегії якого є Олександр Петрович. У виданні публікуються результати науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів Інституту історії України НАН України, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищої школи нашої держави. Уже перший його випуск (2000 р.) засвідчив, що дописувачі визначилися в перспективних напрямках наукового пошуку та виявили готовність і вміння розв'язувати складні завдання. У заголовній статті збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки» О.Реєнт довів необхідність системного підходу до вивчення питань соціокультурного середовища, ментальності українського народу, економіки, явищ політичного життя, наголосив на необхідності типологізації специфічних рис розвитку суспільства України в XIX та на початку XX ст. Водночас автор указав на посилення уваги до гуманітарних проблем, вивчення «малих світів», переведення людини у центр наукового пошуку.

На початок 2019 р. вийшли друком 28 випусків «Проблем історії України XIX – початку XX ст.», в яких висвітлено широке коло політичних, соціально-економічних, культурологічних, релігієзнавчих, біографічних питань з історії українських земель того періоду. Чимало розвідок присвячено методології, історіографії та джерелознавству. Збірник має заслужений статус основного фахового видання в Україні, присвяченого історії XIX – початку XX ст., що підтверджується високим рівнем цитування його публікацій, широкою географією авторів та оцінками провідних історіографів сучасності (зокрема Я.Калакури та М.Дмитрієнко в їхній аналітичній статті, присвяченій «Проблемам історії України XIX – початку XX ст.», що опублікована в №5 «Українського історичного журналу» за 2016 р.).

Іntenсивно працює О.Реєнт і на ниві атестації наукових та педагогічних кадрів. У грудні 1997 р. президія Всеукраїнської атестаційної комісії України призначила Олександра Петровича головою експертної ради ВАК з історичних наук, обов'язки якої він виконував у 1997–2001 рр., обирався членом президії ВАК України в 2009–2011 рр. та членом Державної атестаційної комісії МОН України в 2011–2015 рр. За його участі здійснено кваліфіковане експертне оцінювання десятків кандидатських і докторських дисертацій.

Рішенням ученої ради Інституту історії України НАНУ від 23 квітня 1998 р. докторові історичних наук О.Реєнту присвоєно вчене звання професора зі спеціальності «Історія України». У вересні 2000 р. він став почесним професором Ізмаїльського державного педагогічного інституту, а впродовж 2011–2012 рр. – почесним професором Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди, Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка та Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника.

Незважаючи на постійну працю в академічній установі та багаторічні дослідження проблем фундаментальної науки, О.Реєнт ніколи не був «кабінетним» ученим. У 1970–1990-х рр. викладав історичні дисципліни студентам «альма-матер» – КДП ім. О.Горького, а також Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.Карпенка-Карого, курсантам Вищої школи міліції МВС СРСР, Київського державного лінгвістичного університету. Він є автором підручників з історії України для 9 і 10 класів середніх загальноосвітніх шкіл та низки університетських посібників. У 2002–2008 рр. очолював комісію з історії Всеукраїнського конкурсу навчальних програм та підручників для 5–12-го класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Олександр Петрович охоче ділиться знаннями не лише зі студентською, а й з учнівською молоддю. Останніми роками він очолює журі відділення історії III етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук України, а також допомагає в організації всеукраїнських студентських олімпіад з історії та методики її навчання, за що нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України, отримав подяку міністра.

Дбайливо плакає Олександр Петрович майбутні кадри, опікуючись молодими науковцями, котрі вирішили ґрунтовно опанувати багатий на події період національної історії від кінця XVIII ст. до 20-х рр. XX ст. Під його керівництвом та консультуванням підготовлено майже 75 докторів і кандидатів наук. Працями високого рівня свою належність до наукової школи Олександра Петровича засвідчують відомі в Україні та далеко за її межами доктори історичних наук Б.Андрусиншин, С.Борчук, В.Великочий, Т.Гончарук, І.Довжук, І.Коляда, С.Корновенко, О.Лисенко, В.Орлик, А.Павко, Ю.Присяжнюк, Л.Синявська, А.Скрипник, І.Фареній, О.Федьков; понад 30 кандидатів історичних наук, поміж яких такі вчені, як О.Вільшанська, Т.Євсеева, Н.Загребельна, В.Зінченко, І.Льницький, В.Милько, І.Романько, С.Скорченко, В.Шевченко, Л.Шепель, Б.Янишин та ін. Особливістю наукової школи є значне регіональне представництво. Учні О.Реєнта, зокрема доктори наук, працюють не тільки в Інституті історії України, а й у Національному педагогічному університеті ім. М.Драгоманова, Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г.Сковороди, Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка, Одеському національному університеті ім. І.Мечникова, Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника, Центральноукраїнському національному технічному університеті, Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького, Подільському спеціальному навчально-реабілітаційному соціально-економічному коледжі та інших навчальних закладах і наукових установах. Більшість із них уже мають власних вихованців – кандидатів і докторів історичних наук.

О.Реєнт постійно перебуває в пошуку нових форм реалізації власних творчих задумів. У 2001 р. він ініціював підготовку фундаментального узагальнюючого видання «Нариси історії професійних спілок України». Концептуальним стрижнем проекту стало трактування професійних об'єднань як продукту суспільної самоорганізації, інституцій, здатних відстоювати інтереси населення. Упродовж двох років очолюваний О.Реєнтом авторський колектив опрацьовував джерельну базу в архівах України, Росії, Польщі та здійснював широку публічну й наукову апробацію результатів наукового дослідження. Видання вийшло друком та стало навчальним посібником для студентів, які вивчають соціогуманітарний курс дисциплін.

Ще одним результатом плідної праці вченого став ініційований ним науково-методологічний проект «Україна Соборна», який здобув підтримку широкого наукового загалу. У проекті, присвяченому 15-річчю незалежності України, одночасно з Інститутом історії України НАНУ було задіяно Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника, Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, Донецький національний університет. Його метою задекларовано об'єднання зусиль академічних учених та професорсько-викладацького складу кількох вишів країни для проведення спільних досліджень і наукових конференцій.

На початку 1990-х рр. разом з академіком П.Троньком як перший заступник голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців О.Реєнт відроджував краєзнавчий

рух в Україні, формував регіональні організації спілки, розробляв перспективні напрями та програмні положення діяльності краєзнавців. У січні 2012 р. на V (позачерговому) з'їзді Національної спілки краєзнавців України делегати одногосно обрали його очільником. У нових суспільно-історичних умовах розпочався наступний – реформаторський – період розвитку НСКУ. Ураховуючи сучасні виклики для українського краєзнавства, О.Реєнт органічно поєднав у роботі громадську ініціативу та науково-методологічний підхід. Твердо спираючись на багаторічні традиції у краєзнавстві й набутий досвід, головну стратегію діяльності спілки він спрямував на вдосконалення її організаційно-структурної складової, поглиблення науково-дослідницького змісту краєзнавчої діяльності, підтримку польових експедицій і досліджень, зростання впливу краєзнавства на розвиток українського громадянського суспільства, зміцнення матеріально-технічної бази.

Високо оцінюючи внесок у розвиток українського краєзнавства його корифеїв, на пропозицію О.Реєнта запроваджено премії НСКУ ім. академіка П.Тронька (з 2012 р.) та М.Сікорського (з 2013 р.), регулярно проводяться Троньківські та Сікорські читання. Олександр Петрович як авторитетний керівник, розбудовуючи організаційно структуру спілки, помітно підсилив регіональні осередки науковими фахівцями та професорсько-викладацьким складом вищої школи, систематично проводить консультації й зустрічі з краєзнавчим активом у регіонах із метою вивчення проблем місцевих осередків, запровадив проведення пленумів правління спілки в областях, особисто бере участь у науково-краєзнавчих експедиціях. Висунуті на таких обговореннях конструктивні пропозиції лягли в основу розробленої з ініціативи О.Реєнта «Програми розвитку краєзнавства до 2025 р.», в якій викладено першочергові завдання та перспективи краєзнавчого руху в Україні.

Для зміцнення наукової бази краєзнавства під керівництвом Олександра Петровича розроблено концепцію діяльності профільного інституту, підготовлено підручник для студентів закладів вищої освіти «Основи краєзнавства», здійснюється проект «Електронний каталог краєзнавчих видань України», запроваджено медіа-проект «Музейні скарби України».

Зусиллями провідника краєзнавства активізувалася видавнича діяльність НСКУ. Очоливши редакційну колегію журналу «Краєзнавство», О.Реєнт зосередив основну увагу на теоретико-методологічному підрунті науки про краєзнавство, значно розширив проблематику та автуру часопису. Уперше за участю всіх регіональних організацій здійснено унікальне видання, присвячене 200-річчю від дня народження Т.Шевченка «Україна Тараса Шевченка», опубліковано збірник документів і матеріалів науково-краєзнавчих експедицій спілки 2009–2013 рр., довідник «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі: До 90-річчя журналу «Краєзнавство», підготовлено до друку «Літопис Національної спілки краєзнавців України 2008–2018 рр.», готуються «Історія краєзнавчого руху в Україні», «Енциклопедія краєзнавства» та ін. Новаторське бачення перспектив діяльності Національної спілки краєзнавців України, її енергійна розбудова за широкої підтримки краєзнавчого загалу засвідчують позитивні тенденції в розвитку вітчизняного краєзнавства.

Розробляючи питання методології історичної науки, О.Реєнт широко популяризує сучасні історичні знання не лише в публікаціях, а й через консультації, методсемінари, круглі столи. Він брав участь у проведенні таких наукових заходів у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Донецьку, Маріуполі, Черкасах, Івано-Франківську,

Переяславі-Хмельницькому, Ізмаїлі, Дніпрі, Луганську, Вінниці, Кам'янці-Подільському та інших містах України. Неодноразово Олександр Петрович був активним учасником міжнародних конференцій, що відбувались в Афінах, Берліні, Братиславі, Москві, Нью-Йорку, Празі, Стокгольмі, Торуні, Чикаго та інших містах.

Прагнення популяризувати сучасні історичні знання також знайшло своє втілення у сприянні створенню і становленню кафедри методології та методики викладання історичних дисциплін (пізніше – кафедри всесвітньої історії та методики навчання) за всебічної підтримки ректора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди доктора історичних наук, академіка Національної академії педагогічних наук України Віктора Петровича Коцура. За найактивнішої участі Інституту історії України зазначений структурний підрозділ поступово перетворився на осередок науково-методичної роботи. Цю кафедру О.Реєнт очолював у 2005–2016 рр., а нині продовжує працювати в її складі як професор. Перед викладачами, аспірантами, магістрами і студентами університету виступали з доповідями академіки НАН України В.Смолій, П.Тронько, член-кореспондент НАН України В.Даниленко, доктори історичних наук О.Гуржій, С.Кульчицький, І.Колесник, О.Лисенко, В.Марочко, О.Рубльов, Я.Верменич та інші провідні фахівці Інституту історії України НАНУ.

Повсякденну напружену працю Олександра Петровича гідно відзначено державними органами і громадськими інституціями. Наказом міністра освіти від 20 вересня 1996 р. «за вагомий внесок у підготовку підручників, навчальних посібників та програм з історії України» О.Реєнта нагороджено знаком «Відмінник освіти України». 16 вересня 1997 р. вийшов указ Президента України про присвоєння Олександрові Петровичу звання заслужений діяч науки і техніки України («за вагомий внесок у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини»). 7 квітня 2000 р. його обрано членом-кореспондентом НАН України, що стало високою оцінкою творчих та організаторських здібностей. У 2001 р. О.Реєнт став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за цикл праць «Україна крізь віки». Також його відзначено премією НАН України ім. М.Костомарова, премією Національної спілки краєзнавців України ім. Д.Яворницького, нагороджено орден «За заслуги» III та II ступеня, Почесними грамотами Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, відзнаками НАН України, а також орденами і грамотами різних релігійних конфесій, багатьма відомчими відзнаками.

О.Реєнт спокійно й виважено ставиться до власних нагород. Головне для нього – повсякчас відчувати пульс життя, устигати за його перипетіями, перебувати у центрі наукового мейнстріму. Упродовж трьох десятиліть він узяв участь у підготовці низки фундаментальних колективних видань: «Реабілітовані історією» (з 1992 р.), «Малий словник історії України» (1997 р.), «Україна крізь віки» (1999 р.), «Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941–1945» (2000 р.), «Військове будівництво в Україні у ХХ ст.» (2001 р.), «Нариси з історії дипломатії України» (2001 р.), «Україна: Утвердження незалежної держави (1991–2001)» (2001 р.), «Уряди України у ХХ ст.» (2001 р.), «Політичний терор і тероризм в Україні» (2002 р.), «Енциклопедія історії України» (із 2003 р.), «Історія українського селянства» (2006 р.), «История Украины: научно-популярные очерки» (2008 р.), «Економічна історія України» (2011 р.), «Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність» (2014 р.) та ін.

Нині Олександр Петрович разом із колегами-науковцями продовжує досліджувати економічну проблематику, переосмислювати події 1917–1921 рр. та інші важливі

сторінки української історії. Підсумком цієї співпраці стали ґрунтовні монографії, а саме «Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.)» (2018 р., у співавт. з О.Гуржієм і Н.Шапошніковою), «Торговельний баланс України на початку XX ст.» (2018 р., у співавт. з О.Сердюком), «Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.)» (2017 р., у співавт. з О.Гордуновським і О.Гуржієм), «Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність» (2017 р., у співавт. з В.Рекрутом), «Усі гетьмани України: Легенди. Міфи. Біографії» (2017 р., у співавт. з І.Колядою), «Таємні обличчя масонства» (2017 р., у співавт. з О.Гуржієм і О.Крижановською), «Славетні битви: Від Донбасу до Карпат. Від Києва до Криму» (2015 р., у співавт. з О.Гуржієм), «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» (2016 р.).

Важливою частиною професійного життя О.Реєнта було й залишається сьогодні координування наукової діяльності, зокрема членство в редакційних колегіях та редакційних радах періодичних і продовжуваних видань, включаючи зарубіжні (наприклад, «The Journal of Slavic Military Studies» у 1998–2002 рр.). Їх повний перелік зайняв би кілька сторінок, тому зазначимо лише деякі: «Український історичний журнал», «Краєзнавство», «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», «Вісник Академії праці та соціальних відносин», «Дослідження з історії техніки», «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», «Інтелігенція і влада», «Сумський історико-архівний журнал», «Сіверянський літопис», «Український селянин», «Ucrainica Polonica» та ін. Певного часу потребує й участь у роботі вченої ради та спеціалізованої вченої ради Інституту історії України, де часто доводиться виступати з різних питань. Також у різні періоди Олександр Петрович був членом спеціалізованих рад Донецького національного університету, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди та Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника.

Багато років О.Реєнт спеціалізується на проблемах теорії та методології історичної науки, історіографії, націогенезу й державотворення, соціально-економічного та політичного життя, національно-визвольних і суспільно-політичних рухів у XIX–XX ст., історії церкви тощо. Він є автором понад 600 наукових публікацій, зокрема близько 50 індивідуальних і колективних монографій, енциклопедично-довідкових видань, 15 підручників та посібників.

Попри зайнятість, О.Реєнт завжди готовий до неформальних зустрічей, розв'язання нагальних питань, з якими звертаються до нього не лише співробітники інституту, а й учені з інших наукових установ та закладів вищої освіти нашої країни. Його відкритість, щирість і порядність підкріплюються активною життєвою позицією, готовністю надати допомогу колегам та землякам. До нього пишуть, звертаються по пораду і сприяння з різних куточків України. Він знаходить час відповідати й надавати дієву допомогу своїм землякам із села Дяківці, Гнідинській середній школі на Бориспільщині, Князівській 9-річній школі на Івано-Франківщині.

Справжньою відрадою для Олександра Петровича є дві його доньки – Наталка й Олена, а також трое онуків. Затишне родинне життя разом із дружиною Валентиною Іванівною дає розраду в нелегкі хвилини, вливає нові сили, заряджає впевненістю у завтрашньому дні. За всіма своїми рідними, близькими та друзями звіряє він правильність обраного шляху й потрібність справ, до яких долучається. Можливо, тому здається невичерпною його віра в людей, в їх неосяжний творчий потенціал, здатність власними силами будувати своє майбутнє.

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Акты, относящиеся к истории Западной России / Отв. сост. М.Е.Бычкова. – 2-е изд., испр. и доп. – Вып.1: 6-я книга записей Литовской метрики: Сборник документов канцелярии Великого князя Литовского Александра Ягеллончика 1494–1506 гг. – Москва: Кучково поле, 2018. – 704 с. (серия «Акты Российского государства: Государственные и корпоративные архивы России XIII–XVII вв., т.1)

Архів Української Народної Республіки: Міністерство внутрішніх справ: Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / Упор. В.Кавунник. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2018. – 612 с.

Бялата емиграция в България: Материали от научна конференция (София, 23 и 24 септември 1999 г. – София: Симолини, 2001. – 456 с.

Видання з автографами українських діячів науки і культури: Каталог колекції Нац. іст. б-ки України: До 80-річчя Нац. іст. б-ки України / Уклад. Н.Горська. – Вип.1 – К., 2018. – 416 с.

Винокурова Ф. Еврей Винничины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. – Т.III: Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. – Винница: Антекс, 2000. – 336 с.

Віденський архів гетьманського роду Розумовських / Упор. С.П.Потапенко; гол. ред. Г.В.Папакін. – Т.1. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2018. – 264 с.

Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3 т. / Відп. ред.: В.Васильєв, Р.Подкур, Л.Віола; авт.-уклад.: А.Савін, О.Тепляков, М.Юнге. – Т.3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. – К.: В.Захарченко, 2019. – 936 с.

Вортман Д., Гордієнко Я., Майоров М. Terra Ucrainica: Историчний атлас України і сусідніх земель: Від кімерійців до сьогодення. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 224 с.

Гальчак С. З любов'ю до малої батьківщини: діяльність Вінницької обласної організації

Національної спілки краєзнавців України (2016–2017 рр.) (Записки з щоденника) / Заг. ред. О.П.Решета. – Кн.2. – Вінниця: Балюк І.Б., 2018. – 196 с.

Демократія у самоврядуваннях (Децентралізація та місцеве самоврядування під час Української революції 1917–1921 років) / Упор.: Є.Р.Бершеда, В.О.Зайчук, О.Л.Копиленко та ін. – Т.1. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2018. – 336 с. (серія «Із першоджерел», вип. VI)

Демократія у самоврядуваннях (Децентралізація та місцеве самоврядування під час Української революції 1917–1921 років) / Упор.: Є.Р.Бершеда, В.О.Зайчук, О.Л.Копиленко та ін. – Т.2. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2018. – 376 с. (серія «Із першоджерел», вип. VI)

Деркач Т. Московский патриархат в Украине: анатомия предательства. – К., 2018. – 224 с.

Дзюба І. Донецька рана України. – К.: Кліо, 2018. – 136 с.

Діти війни: Спогади очевидців з України та Німеччини: з есе Каті Петровської / Упор.: П.Ветцель, А.Гулей, Л.Даниленко та ін. – К.: Фенікс, 2018. – 352 с.

До основ: Зб. ст. у шістдесятліття Української Вільної Академії Наук у Канаді 1949–2009 / Відп. ред. Ю.Книш. – Вінніпеґ: Укр. Вільна Академія Наук, 2012. – 356 с.

Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.: Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.

Законотворчий процес періоду Української революції 1917–1921 років / Упор.: О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда, І.М.Мишак та ін. – К.: Парлам. вид-во, 2018. – 120 с. (серія «Із першоджерел», вип. VIII)

Інтелігенція і влада: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Г.І.Гончарук. – Вип.34. – Одеса: Екологія, 2016. – 251 с.

Інтелігенція і влада: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Г.І.Гончарук. – Вип.35. – Одеса: Екологія, 2016. – 242 с.

Інтелігенція і влада: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Г.І.Гончарук. – Вип.36. – Одеса: Екологія, 2017. – 290 с.

Інтелегенція і влада: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Г.І.Гончарук. – Вип.37. – Одеса: Екологія, 2017. – 240 с.

Історія торгівлі, податків та мита: XII міжнар. наук. конф. (25–26 жовтня 2018 р., м. Дніпро): Тези доповідей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 111 с.

Кармазіна М.
Політичні партії в Україні 2014–2017 рр. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2018. – 168 с.

Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н.
Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. – 248 с.

Київська фортеця / Під заг. ред. О.Новікової-Вирган, А.В'ялець. – К.: Нац. іст.-архітект. музей «Київська фортеця», 2018. – 92 с.

Ковалевська О.
Таємниці козацьких портретів. – К.: Кліо, 2019. – 288 с.

Корнієнко О.М.
Мартиролог мешканців Сумської області, які загинули у локальних війнах і закордонних збройних конфліктах. – Суми: Мрія, 2018. – 108 с.

Кравченко О.
Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. – Х.: Панов А.М., 2019. – 430 с.

Литвинов В.
Латинсько-український словник: Антична, середньовічна й ренесансна лексика: У 4 т. – Т.1: А–В–С. – К.: Наук. думка, 2018. – 1048 с.

Лозовий В.
Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). – Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2008. – 480 с.

Лось Я.С.
Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці: Вибрані твори. – К.: Ніка-Центр, 2018. – 340 с.

Любавський Р.
Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. – Х.: Раритети України, 2016. – 226 с.

Людяність у нелюдяний час / Упор.: В.С.Тилішак, В.М.Яременко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Смолоскип, 2018. – 288 с.

Мазурок І.
Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (історико-правове дослідження). – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 308 с.

Мазурок О.
Чому мовчать сурми Клію? Анатомія фальсифікації історії та історіографії Закарпаття: Фрагменти: До 70-річчя іст. ф-ту Ужгородського нац. ун-ту. – Ужгород: Мельник, 2015. – 173 с.

На свято поєднання: До 100-річчя Акту Злуки УНР і ЗУНР / Уклад.: О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда, В.О.Зайчук та ін. – К.: Парлам. вид-во, 2019. – 112 с. (серія «Із періоджерел», вип.Х)

Насильство над цивільним населенням України: Документи спецслужб: 1941–1944 / Авт.-упор.: В.Васильєв, Н.Кашеварова, О.Лисенко та ін.; редкол.: Г.Боряк, О.Будницький, В.Васильєв та ін. – К.: Захаренко В.О., 2018. – 752 с.

Національна академія наук України: правові засади організації та діяльності: До 100-річчя утворення Національної академії наук України / Відп. ред. Ю.С.Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2018. – 574 с.

Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. / Гол. ред. О.В.Стяжкіна. – Кн.27. – Вінниця: ДонНУ ім. В.Стуса, 2018. – 258 с.

Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. / Відп. ред. О.М.Завальнюк; гол. редкол. О.П.Реєнт. – Т.24: До 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2017. – 752 с.

Перша Ямпільська науково-краєзнавча конференція (28–29 вересня 2018 р.) / Гол. редкол. С.Д.Гальчак. – Вінниця: Балюк І.Б., 2018. – 456 с.

Підлуцький О.
Постаті епохи. – К.: Дух і літера, 2010. – 128 с.

Побудова націєцентричного культурно-інформаційного простору як шлях подолання соціальної конфліктності та солідаризації суспільства / Відп. ред. М.Жулинський. – К.: Ін-т літ-ри ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2017. – 216 с.

Попович М.
Філософія свободи = Философия свободы. – Х.: Фоліо, 2018. – 524 с.

Про українську церкву (Церковне життя під час Української революції 1917–1921 років) / Упор.: О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда, В.О.Зайчук та ін. – К.: Парлам. вид-во, 2018. – 544 с. (серія «Із періоджерел», вип.ІХ)

Рафальський О., Самчук З.Ф.
Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. – К.: ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2018. – 688 с.

Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917–1921 років) / Упор.: О.С.Онищенко, О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда та ін. – Т.1. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2012. – 440 с. (серія «Із першоджерел», вип. V)

Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917–1921 років) / Упор.: О.С.Онищенко, О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда та ін. – Т.2. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2012. – 368 с. (серія «Із першоджерел», вип. V)

Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Вип.17. – Чернівці: Лозовий В.М., 2016. – 146 с.

Славістична збірка: Зб. ст. за матеріалами Других міжнар. наук. Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) / Гол. редкол. Г.В.Папакін. – Вип.2. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 440 с.

Соціум. Документ. Комунікація: Зб. наук. пр. – Вип.6. – Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2018. – 302 с.

Старосольський В.
Принцип більшості / Пер. з нім. К.Поліщука, упор. М.Петрів. – Л.: Літопис, 2018. – 312 с.

Сухобокова О.
Шлях до волі: Никифор Григорійв (1883–1953) = Way to the will: Nykyfor Hryhoriyiv (1883–1953) / Відп. ред В.М.Даниленко. – К.: Вінниця, 2019. – 608 с.

Ткаченко В., Якуба В.
Кайну дай розкаання. – К.: Знання України, 2019. – 95 с.

Українська держава: Жорсткі уроки. Павло Скоропадський / Авт. кол.: К.Галушко, Ю.Терещенко, Т.Осташко та ін. – Х.: Глобус, 2018. – 335 с. (серія «Погляд через 100 років»)

Українська революція 1917–1920 рр. у листівках та газетах: Із фондів Державного архіву Сумської області / Авт.-упор. Г.М.Іванущенко. – Вид. 2-ге, доопр. – Суми: Мрія, 2016. – 88 с.

Українське суспільство: міграційний вимір: Національна доповідь. – К.: Нац. академія наук України, 2018. – 322 с.

Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика: Вісник Нац. лінгвістичного ун-ту / Відп. ред. Ю.І.Терещенко. – Вип.Х. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2018. – 223 с.

Чорнобильське досьє КГБ: Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: Зб. док. про катастрофу на Чорнобильській АЕС / Відп. ред. В.Смолий; упор.: О.Бажан, В.Бірчак, Г.Боряк. – К.: Мастер книги, 2019. – 1200 с.

Юго-Запад: Одессика / Гл. ред. В.А.Савченко. – Одеса: Печатный дом, 2018. – Вип.25. – 288 с.

Юго-Запад: Одессика / Гл. ред. В.А.Савченко. – Вип.26. – Одеса: Печатный дом, 2019. – 280 с.

Якого хочемо ладу на Україні (Конституційний процес часів Української революції 1917–1921 років): До 100-річчя Конституції Української Народної Республіки / Упор.: Є.Р.Бершеда, В.О.Зайчук, О.Л.Копиленко та ін. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2018. – 96 с. (серія «Із першоджерел», вип. VII)

Archeion. – TCXI: 2009–2010. – Warszawa: Archiwum Państwowe, 2010. – 537 s.

Fischer H.
100 Jahre Republik: Meilensteine und Wendepunkte in Osterreich 1918–2018. – Wien: Czernin Verlag, 2018. – 342 S.

Kerski B.
Ein ukrainischer Kosmopolit mit Berliner Adresse: Gespräche mit Bohdan Osadczuk (Alexander Korab). – Osnabruck, 2004. – 224 S.

Kolanczuk A.
Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym drugiej Rzeczypospolitej. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyslu, 2017. – 392 s.

Kulchytsky S.
The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor. – Edmonton; Toronto: Canadian In-t of Ukrainian Studies Press, 2018. – 175 p.

Kulcitskyi S.
Ukrayna'da 1932–1933 yıllari arasinda holodomor: Nasil? Neden? / Editör U.Aykol. – Ankara, 2018. – 146 s.

Metamorfozy społeczne / Ed. by W. Mędrzecki. – T.21: The First World War on Polish Lands: Expectations – Experiences – Consequences. – Warsaw: Polish Academy of Sciences, 2018. – 226 s.

Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku: Dwadzieścia lat polsko-ukraińskiego projektu naukowego 1996–2016 = Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Двадцять років спільному польсько-українському науковому проекту 1995–2016. – Łódź; Warszawa, 2018. – 208 s.

Protokolle des Ministerrates der Zweiten Republik der Republik Österreich: Kabinett Leopold Figl I 20. Dezember 1945 bis 8. November 1949. Band 7: 9. September 1947 bis 18. November 1947. – Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. – 570 S.

Rozkaz nr 00485: Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie 1937–1938 = Наказ №00485: Антипольська операція НКВС в Радянській Україні 1937–1938. – Warszawa: In-t Pamięci Narodowej, 2018. – 64 s.

Viola L.
Stalinist Perpetrators on Trial: Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. – New York, 2017. – 268 p.

Wielki projekt: 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658–2018: Międzynarodowa konferencja naukowa poświęcona 360 rocznice Unii Hadziackiej. Hadziacz, Ukraina, 16 wrzesnia 2018 roku = Великий проект: 360-річчя Гадяцької унії 1658–2018: Міжнародна наукова конференція, присвячена 360-річчю укладення Гадяцької унії. м. Гадяч, Україна, 16 вересня 2018 року. – Warszawa, 2018. – 59 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- HOROBETS V.** Military Servants in Hetmanshchyna: Groups, Status, Socioprofessional Organization 4
- LIASKOVSKA S.** “Golden Operation” of the SPD of USSR Aimed at Forcible Withdrawal of Foreign Currency and Jewellery From the Population (Early 1930’s) 25
- HENEHA R. (Lviv).** The Public Catering System of the Postwar Lviv: Old and New Practices ... 49
- RYABCHENKO O. (Kharkiv).** Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor 74

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- TARANENKO S., KABANETS Y.** Determination of the Time of Constructing the Pechersk Monastery Ramparts: Analysis and Critics of the Source Base 93
- LIUTA T.** History of the Consecrations to the Altars of Kyiv-Sofia Cathedral 108

DISCUSSIONS

- MONOLATH I. (Ivano-Frankivsk).** To the Question of the Character (Not)Revolutionary Movement in Eastern Halychyna in 1918 133

PUBLICATIONS

- "It is Crucially Important to Keep a Living Party Environment at this Harsh Time": M.Hrushevskyi's Letters from the Library of the Ossoliński National Institute (*introductory article and publication by Vitalii and Viktoriia Telvak, Drohobych*) 155

MISCELLANEA

- RUSYNA O.** Everyday Life of Ostrozki Princes in the Light of the Inventory of Their Property 172

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Yas O.** Many Faces Mykola Kostomarov (*I.Hyrych*) 184
- Zhvanko L.** Prominent Poles and Kharkiv: Biographical Dictionary (1805–1918) (*V.Shevchenko*) ... 189
- Danylenko V.** Ukraine in 1985–1991: Last Chapter in Soviet History (*V.Baran, Lutsk; M.Kucherepa, Lutsk*) 192
- Kappeler A.** Ungleiche Brüder: Russen und Ukrainer: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart (*S.Stelmakh, Yu.Shapoval*) 200
- Obertyn. Обертин. אָבערטין. Opowieści o życiu miasteczka. Reports about the Life of the Town (M.Lytvyn, Lviv; L.Khakhula, Lviv)** 207
- Chernikov I.** From the Experience (*V.Nahaichuk*) 213

CHRONICLES

- BILOUS N.** International Scientific Conference on the 450th Anniversary of the Signing of the Union of Lublin “‘Equal to Equal, Free to Free’: The Union of Lublin in 1569 in the History of Central Eastern Europe” 220
- KALISHCHUK O. (Lutsk).** All-Ukrainian Round Table “Ethnic Relations in Central Eastern Europe 1921–1945” 224

ANNIVERSARIES

- LYSENKO O.** To the 70th Anniversary of the Corresponding Member of NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor O.Reient 226

- Publications Received** by the Library of Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine 236